

ELMi iŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu

Cild: 15 Sayı: 1

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
With Impact Factor

Volume: 15 Issue: 1

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Beynəlxalq indekslər / International indices

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az

TƏSİSÇİ VƏ BAŞ REDAKTOR:
Mübariz Hüseynov

REDAKTOR:
Dürdanə Hübətova – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİ:

- Möhsün Nağısoylu** – akademik
Nərgiz Axundova – akademik
Vaqif Abbasov – akademik
İbrahim Cəfərov – AMEA-nın müxbir üzvü
Elşad Qurbanov – AMEA-nın müxbir üzvü
Eldar Qasimov – tibb elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Kazimov – filologiya elmləri doktoru, professor
İzzət Rüstəmov – fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Qasımlı – filologiya elmləri doktoru, professor
Elçin Ağayev – tibb elmləri doktoru, professor
Şirindil Alışanov – filologiya elmləri doktoru, professor
Əmir Əliyev – hüquq elmləri doktoru, professor
Anar İsgəndərov – tarix elmləri doktoru, professor
İradə Hüseynova – tarix elmləri doktoru, professor
Rüfət Rüstəmov – filologiya elmləri doktoru, professor
Firuzə Abbasova – hüquq elmləri doktoru, professor
Rafail Həsənov – sosiologiya elmləri doktoru, professor
Elşad Mirbəşir oğlu – siyasi elmlər doktoru, professor
Eldar Məsimov – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
Maarif Cəfərov – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
Şəhla Səmədova – hüquq elmləri doktoru, professor
Şikar Qasimov – tarix elmləri doktoru, professor
Elçin Hüseyn – biotibb elmləri doktoru
Müseyyib İlyasov – pedaqogika elmləri doktoru, professor
Abbas Abbasov – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Rəşid Cabbarov – psixologiya elmləri doktoru, dosent
Nəriman Seyidəliyev – filologiya elmləri doktoru, dosent
Zəfər Cəfərov – texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Dürdanə Məmmədova – hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Rəfibəyli – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Georgi Duka** – akademik (Moldova)
Eldar Vəliyev – akademik (Ukrayna)
Nadir İlhan – prof. dr. (Türkiyə)
Coanna Marşalek-Kava – siyasi elmlər doktoru, professor (Polşa)
Mehmet Karataş – prof. dr. (Türkiyə)
Natalya Mişina – hüquq elmləri doktoru, professor (Ukrayna)
Funda Toprak – prof.dr. (Türkiyə)
Uljen Musabekova – filologiya elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)
Vidas Kavaliauskas – humanitar elmlər doktoru, professor (Litva)
Abdulkadir Gül – prof.dr. (Türkiyə)
Saodat Muxamedova – filologiya elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)
Masumə Daei – tarix elmləri doktoru, professor (İran İslam Respublikası)
Flera Seyfullina – filologiya elmləri doktoru, professor (Rusiya, Tatarıstan Respublikası)
İya Zumbuladze – filologiya elmləri doktoru, professor (Gürcüstan)
Andrey Sızranov – tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya)
Gülnoz Sattorova – filologiya elmləri namizədi (Özbəkistan)
Andrey Raqulin – hüquq elmləri doktoru, dosent (Rusiya)
Lyudmila Cavadova – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya, Dağıstan Respublikası)
Rövşən Ramizoğlu – doktor öqretim üyesi (Türkiyə)
Ramis Həşimov – tarix elmləri namizədi (Rusiya, Dağıstan Respublikası)

FOUNDER AND CHIEF EDITOR:
Mubariz Huseinov

EDITOR:
Durdana Humbatova – Phd in philology, docent

EDITORIAL STAFF:

- Mohsun Nagisoylu** – academician
Nargiz Akhundova – academician
Vagif Abbasov – academician
Ibrahim Jafarov – correspondent member of ANAS
Elshad Gurbanov – correspondent member of ANAS
Eldar Gasimov – doctor of medical science, professor
Gazanfar Kazimov – doctor of philological sciences, professor
Izzat Rustamov – doctor of philosophy, professor
Maharram Gasimli – doctor of philological sciences, professor
Elchin Agayev – doctor of medicine, professor
Shirindil Alishanov – doctor of philological sciences, professor
Amir Aliyev – doctor of juridical science, professor
Anar Isgandarov – doctor of historical sciences, professor
Irada Huseynova – doctor of historical sciences, professor
Rufat Rustamov – doctor of philological sciences, professor
Firuza Abbasova – doctor of juridical science, professor
Rafail Hasanov – doctor of sociological sciences, Professor
Elshad Mirbashir oglu – doctor of political sciences, professor
Eldar Masimov – doctor of physical and mathematical sciences, professor
Maarif Jafarov – doctor of physical and mathematical sciences, professor
Shahla Samadova – doctor of juridical science, professor
Shikar Gasimov – doctor of historical sciences, professor
Elcin Huseyn – doctor of biomedical sciences
Museyib Ilyasov – doctor of pedagogical sciences, professor
Abbas Abbasov – Phd in philology, professor
Rashid Jabbarov – doctor of psychological sciences, docent
Nariman Seyidaliyev – doctor of philological sciences, docent
Zafar Jafarov – Phd in technical sciences, docent
Durdana Mammadova – Phd in juridical science, docent
Gunay Rafibeyli – Phd in philology, docent
- Georgi Duka** – academician (Moldova)
Eldar Veliyev – academician (Ukraine)
Nadir Ilhan – prof.dr. (Turkey)
Joanna Marshalek-Kawa – doctor of political sciences, professor (Poland)
Mehmet Karataş – prof.dr. (Turkey)
Nataliya Mishyna – doctor of juridical science, professor (Ukraine)
Funda Toprak – prof.dr. (Turkey)
Ulgen Musabekova – doctor of philological sciences, professor (Kazakhstan)
Vidas Kavaliauskas – doctor of humanities, professor (Lithuania)
Abdulkadir Gul – prof.dr. (Turkey)
Saodat Muhamedova – doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan)
Masuma Daei – doctor of historical sciences, professor (The Islamic Republic of Iran)
Flera Seyfullina – doctor of philological sciences, professor (Russia, Republic of Tatarstan)
Iya Zumbulidze – doctor of philological sciences, professor (Georgia)
Andrey Syzranov – doctor of historical sciences, associate professor (Russia)
Gulnoz Sattorova – Phd in philology (Uzbekistan)
Andrey Ragulin – doctor of juridical science, associate professor (Russia)
Lyudmila Javadova – Phd in philology (Russia, Republic of Dagestan)
Rovshan Ramizoglu – Phd in philological sciences, docent (Turkey)
Ramis Hashimov – Phd in historical sciences (Russia, Republic of Dagestan)

DOI: 10.36719/2663-4619/62/5-19

Kubra Muxtar Aliyeva

ANAS Institute of Art and Architecture
aliyeva_kubra@mail.ru

TEMPLE SCULPTURES OF MANNA MAGUS AND THEIR PICTURING IN TABRIZ CARPETS OF XIX CENTURY

Summary

In the article one unique carpet from personal collection kept in Goris (Southern Azerbaijan) is studied. That carpet is known by the name “Seven planets”. The carpet was woven in 1880 and according character of figures, pictured on it, it’s author was amateur carpet-maker. Uniqueness of that carpet is explained by it’s content aspect. It should be also pointed, that in special literature such samples aren’t mentioned. In the centre of carpet rectangular medallion is placed, and it’s border isn’t very wide, it consists of three stripes. In that medallion warm, light-brown colour transforms into dark-brown one (here abrash is seen). In the medallion pictures of seven planets are placed. These planets are symbols of heavenly stars. In the centre of medallion the Sun is pictured. (Arabian inscriptions with names of planets are connected with different anthropomorphous figures. These inscriptions are placed side by side, on the background of four paddle medallions of yellow colour. These medallions are outlined by yellow contour line).

All other figures are placed around the Sun. Two of them are placed in upper part, two of them are placed in bottom of medallion, and the rest four stars are on the right and on the left side of Sun. So, the placing of figures – symbols of planets- repeats the scheme of planets placing in the sky. Basing on this fact, we can say with confidence, that ancient inhabitant of Azerbaijan, studied the sky and had own, may be primitive imaginations about planets. Zoroaster himself was considered a Zoroastrian prophet and was scientist-astrologer, knew the stars and sky.

That’s the reason, that for ancient Greeks the name Zoroaster was associated with notion “astron”- star. So, in ancient sources Zoroaster is described as wise astrologer, the doctrine, founded by him is named Zoroastrism. The analyses of that carpet and some ceramics, architectural buildings and sculptures prove that the inhabitant of Manna state worshipped celestial planets and later Zoroastrism and other religions, existed in this territory was based on the most ancient religious imaginations of ancient Azerbaijanis.

Key words: *sculpture, temple, Manna, Magus, seven planets, Nizami Ganjevi*

While conducting investigations connected with Azerbaijani carpets, the author of this article found very interesting work of art. This unique carpet has been found in Goris (Southern Azerbaijan), in one personal collection and is known by the name “Seven planets” (it’s published in book by R. Tagiyeva “Carpet types of Nizami”, picture 40.). The carpet was woven in 1880, and judging by character of types, pictured on that carpet, its author was amateur carpet-maker. The uniqueness of that carpet is explained by it’s “content”, “textual” aspect. The carpets of such kind are not mentioned in special or popular literature, in the same time this exemplar attracts attention by the images, pictured in it.

What is pictured on that carpet? In the centre of carpet rectangular medallion is placed, and it’s border isn’t very wide, it consists of three stripes. In that medallion warm, light-brown color transforms into dark-brown one (here abrash is seen clearly). In the medallion pictures of seven planets are placed. These planets are symbols of heavenly stars. In the centre of medallion the Sun is pictured. (Arabian inscriptions with names of planets are connected with different anthropomorphous figures. These inscriptions are placed side by side, on the background of four paddle medallions of yellow color. The medallions are outlined by yellow contour line). All other figures are placed around the Sun. Two of them are placed in upper part, two of them are placed in bottom of medallion, and the rest four stars are on the right and on the left side of Sun. So, the placing of figures – symbols of planets- repeats the conditional scheme of planets placing in the sky. In upper left part of medallion the idol- symbol of Moon is placed. It’s pictured as man, sitting on the back of white horse. The back of the horse is covered by horse-cloth. The man is dressed in blue caftan and black trousers; on his head the crown is pictured. In right upper part Mercury is pictured. It’s figure of water nymph with head of animal. (Maybe it’s head of swine). The scaly tail of water nymph is of red color, the upper part of feminine body is dressed in red caftan with decoration of golden color. In right hand the nymph has the pen, in the left hand- ink-stand. Here, very interesting moment should be pointed- in Islamic culture Mercury is considered to be patron of calligraphers.

The central figure- the Sun is two-headed figure, sitting on prancing horse. The horse is of ochre color, as a matter of fact, that color merges with background of medallion. On the back of horse the carpet of horse-cloth is pictured. The idol is dressed in cloth of yellow color, on his head crowns with seven cogs, on the neck-golden necklace is pictured. In right hand idol has golden ball. Behind his back two white wings are pictured. On the left from the Sun the idol-symbol of Venus planet is placed. It's half-naked manlike figure, dressed in short trousers of red color. On the hands and legs of idol bracelets are put on, on the neck the necklace with big medallion is put on, on the head – crown with seven cogs is put on. In his right hand, bended upwards idol has a cup.

On the right side of Sun – the idol- symbol of planet Mars is pictured. It's menacing, bearded man of war like look. In his right hand Mars has bent sword, in left hand, raised above head- iron knout. The figure is dressed in cloth of red color. The cloth is decorated by belt and bracelets on forearms, on the head crown is put on. On the left of medallion bottom the figure- symbol of planet Mars is placed. It's also manlike figure, but it has bird head. The half-naked body of that figure is dressed in short trousers of red color, on ankles-golden bracelets are put on. In his right hand he has a towel; in downcast hand he has Water Bearer. The bird head of idol is pictured in profile, another, second bird is pictured sitting on his neck.

The last, seventh idol is pictured in lower part of carpet medallion. It's symbol of planet Saturn. It's humanoid figure with legs of wild boar and hoofs. The idol has monkey head, turned to left in profile. The idol is dressed in tight-fitting garment of light- brown color. In his right hand we can see round shield, in left hand- snake. On head the crown with trident is put on.

Between last two figures in lower part of medallion graceful jug on delicate tray is pictured. Among figures on free background of medallion big spirals of plant sprouts are twined round. These sprouts are decorated by leaves, buds and flowers. Simplified half-geometrized manner of plant motives drawing is characteristic for this Gorus carpets. On four corners of carpet medallion – triangular insets (“lechaks”) with light background are placed. These insets are filled by interlacing plant motives. The colors of those motives are the repetition of medallion colors. The main motives of border line consist of stylized pictures of flowers. The background of main border is of light-grey color, the colors of pattern repeat the main colors of medallion.

General composition of carpet is harmonious and balanced. The background is filled evenly by plant and ornamental motives. The design of graphic and figure motives is simplified, it's made in traditions of folk prints. It stresses the connection of theme of seven heavenly bodies with folk cultural traditions.

In placing of flowers color accents definite logic is seen also. On the left three figures of warm yellow color are placed one above another. They are woven in light tones. The same three figures but in dark tones are placed on the right side.

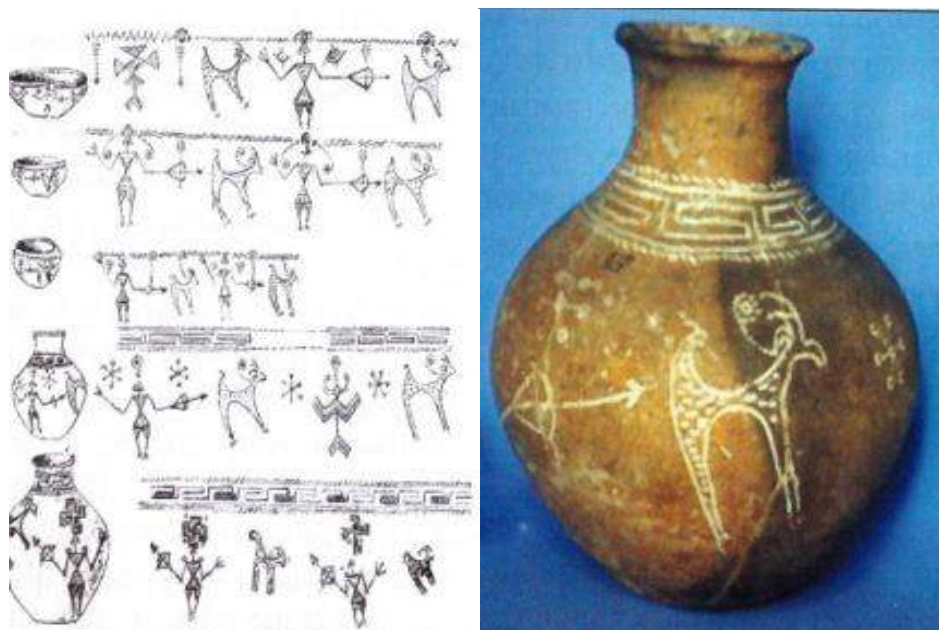
But where from did these mysterious figures- symbols of celestial stars- appear? What is theme of seven stars connected with? What was the reason of addressing to that theme and it's original embodiment in Goris carpet?

While investigating that problem, we should address first of all o history and to religious-magic imaginations of our far ancestors. Sometimes, it's quite impossible to understand the sense of art works without knowing religious imaginations. Idea-character system of art, including art of carpet-making, is very often connected directly with culture of more ancient epochs. It's quite logic, because, since most archaic times the works of art and works of decorative-applied art traditionally contained ancient symbols. So, in order to understand them, it seems necessary to make a retrospective journey into the history. As its known from ancient history, at the end of the third millennium BC in the territory of present-day Azerbaijan an ancient state called Manna existed. In Manna seven tribes, including Kuti, Subhi, Magh, Turukk, Lullubeys, and others lived. Professor G.Geybullayev notes that Manna was the first state in the history of ancient Turkic peoples. (Qeybullayev G.130) The history of Azerbaijan statehood tradition also begins with Manna. The Magi tribes were priestly ones and spread their religion- Zoroastrism. In Manna, the people confessed Zoroastrism, and here sanctuary with seven temples reflecting the planets in the sky was erected. The origin and purpose of each of these temples can be found in the tractate "Dabestani al-Mazahib" of midcentury author Mohsen Fani. (It is known that Mohsen Fani was born in Iran in 1615 and later moved to India. Here his philosophical works were rejected because the content of his works didn't consort to the Indian cost of mind.)

Thus, the mode of life in Manna, it's culture, and economic structure were described even in the Assyrian arrow-headed writings. In this country cattle-breeding, agriculture and crafts developed very highly. In Manna territory rich gold deposits were found, and the craftsmen made various articles from gold, including vessels with magic sense and decorative items on which ornaments and various images, religious plots were

pictured. The same theme was also studied by outstanding Russian scientist of soviet period V.G.Lukonin. V.G.Lukonin wrote, that in IX-VI centuries BC in the territory of present-day Iran several state structures existed and Manna state (present –day Southern Azerbaijan) distinguished itself particularly. The governors of Manna state conducted active policy and meddled in affairs of Assyria, Urartu and Elam. Midia state formed some later. According to Herodotus in the middle or at the end of VII BC Scythian tribes strengthened so much that they became the rulers of all Asia for 28 years. Thus, the art, created in states of that territory (Manna, K.A.) became the basis, on which the art of Scythians, Midians and Persians developed. (В.Г.Луконин, с. 11. Искусство Древнего Ирана. Москва. Искусство, 1977)

Midia state existed between 728 and 549 BC. In period between 613 and 615 AD Manna united with Midia state. Albania state was established in the northern part of the Midia. In the excavations carried out in Hasanlu and Zeviyi in 1958 (territory of present-day Southern Azerbaijan) unique items dating back to the VIII and VII centuries were revealed. On these golden objects numerous illustrations are made and they are very close to the subject we will discuss below. Besides, the drawings on ceramics got in excavations in Ganja-Chay region of Azerbaijan are connected with religious imaginations of Manna state, and Zoroastrism religion especially.

Plots of ceramic vessels, found in the territory of Azerbaijan, prove that the matter of Zoroastrism is connected with the celestial bodies and is archetypal belief system of Azerbaijanis.

Ceramic vessels we'll tell later have an interesting story, they were found by an archaeologist E.A.Resler in the XIX c. in burial mounds of Kiligdag, Cilicga, ridge Sarial, placed 2 km to the south-east of Goy-Gol district (former Khanlar region).

In mentioned burials the excavations were continued almost 40 years after by archeologist Y.I.Hummel by line of Institute of History in 1936-1939. Three of these vessels were found by Y.I.Hummel in burial mound № 79, another one was found by E.A.Resler in neighboring burial. It is also known about the finding of 2 vessels from the burial mound №2 near Khanlar. There six vessels with the same plot image were found, but they differ by form. Three of them have a bowl shape, and two vessels have the shape of a jug with a straight high neck, they are made without handles. Vessels are mainly made of two types of clay - black-brown and yellow-brown.

Patterns (images of birds and animals) placed on the body of vessels, are made in a stylized manner. They are repeated in rhythmic alternation. Its known, that even in the Eneolithic era, an ornament got a stylized character, and also had a certain semantic and religious magical meaning. These peculiarities give reason to compare the ornament with pictography.

In the Eneolithic era, a stable group of motifs characteristic for decorating ceramics surfaces was determined. The ceramics of the Goy-Tepe (Southern Azerbaijan, V-beginning of IV millennium BC) are the samples of this phenomenon. Ceramics of Kilikdag continues this tradition both in terms of interpretation and of plot.

Professor Y.I. Hummel, touching upon the plot of the ceramics we are interested in, put forward the idea that it reflects the hunting scene (Hummel Y.I. p.39). The Azerbaijani scientist-researcher M.A.Huseynova in her monograph also pointed out that these plots are reflection of the hunting scene (Huseynova M.A. p. 77).

The plot of the ceramic vessels consists of stylized drawing of a man standing in front with outstretched arms, his body is made up of two triangles, and the head is made in form of a round luminous element. In his left hand he has a special space instrument in the form of a bow, its aimed at a stylized horned ram; above the instrument the sun is shown.

The image of human figures on the vessels practically does not change, only their head part changes. Here either a round element with spirals ascending from it, filled with dotted lines, or a swastika is pictured. In composition also the element of the tree of life, triangles, and rhombuses is included. To our mind these plots are far from the hunting scene, they are purely of astral nature and are associated with the ancient representations of our ancestors. The human figure reflects the astrologer, who points to the figure of a mountain sheep with a special instrument. The fact that the instrument is astronomical one is proved by the image of a stylized sun reflected under it.

The mountain sheep is also celestial one. Its interpretation suggests that it is not earthly, but cosmic body, because a dotted spiral line above the head and under the legs is its main feature. In other words, these vessels are religious and magical ones, they were used by our ancient ancestors in the spring ceremonies of Novruz.

Its known, the ancestors of the ancient Azerbaijanis, as well as the nomads of Central Asia, knew astronomy very well and observed the movement of the celestial bodies and first of all - the visible movement of the Sun in the celestial sphere. Alike astronomers of various countries of ancient world, the ancient Azerbaijanis divided the starry sky into four parts. Each of them had seven constellations that had their own symbolism, pictured by a certain animal, color, and season.

Once a year, the sun, crossing the celestial equator, enters the point of the celestial equinox, i.e. in the constellation Aries. This moment when the sun crosses the sky equator coincides with March 20 or 21 in Azerbaijan. As you know, this day is the first day of the Novruz holiday. So, the plots and images on these vessels are connected with the beginning of the Novruz holiday (Aliyeva K. 168, 171).

According to L.Karimov, people worshipped the stars in the sky at that time, and the color of each temple was in the color of the definite stars. M. Fani, took the issues of his famous scientific work, mentioned above, from another source called "Astronomy" – "Ahtaristan". ("Ahtaristan" means a world of stars in Persian language). In ancient Manna the inhabitant worshiped celestial bodies, stars, mainly seven planets. Each planet had its own temple, so here seven temples were erected. The sculptures set in these temples were decorated by precious metals and stones. These sculptures included the signs of human animals and trees.

Outstanding Azerbaijani scientist, Latif Karimov, in second volume of his book "Azerbaijani carpet" (Karimov L. pp. 110-111) also mentioned these temples: "Between Maragha and Zanjan very ancient city is placed. The city is famous for its temples, and by assumption these are temple of the fire-worshippers. According to the author's words these temples were built by Yezdegird, the governor of the Sasanids state, who lived in the V century. However, in another dictionary, "Qamus al-Alem" author states that Shiz is the name of the province, but the city itself is Urmia. As it is known today, Urmia is one of the two cities in Azerbaijan divided into two parts in time. As a matter of fact, ancestral territory of Azerbaijan was divided into two parts by Russian Empire and Iran. According the Treaty of Gulistan (1813, October 12), signed by Russian Empire and Gajar government, the Southern part of Azerbaijan became the part of Iran, Northern Azerbaijan was included in Russian Empire. So, all these political events became the reason of transformation in cultural, historical and political development of Azerbaijani nation.

The great art expert Latif Karimov, in his work mentioned above, based on several Persian sources, but he always stressed the Azerbaijani genesis of many memorials placed now in territory of Iran. L. Karimov confirmed that these temples were actually fire-worshippers temples. The information provided by M. Fani and the material we have also proves that there were statues belonging to every planet in the medieval temples in ancient Manna. So, we believe that these temples were later transformed into a fire-worshipper temples during the Sasanian dynasty and Parfian times. In relation with these historical facts, we have to make a retrospective journey into the history again. It is well known from history that the ancient states of Azerbaijan (Manna, Aratta, Midia) had contacts with many states, including the ancient Babylon, Assyria and Urartu. Indo-Persian tribes who moved into the Caucasus in the IX century BC and settled here, called the this territory "Parsua". Their initial language was "Sanskrit", the alphabet of which is still used in India. It is known from the world history that in the IX century BC, a number of Indian tribes after crossing the Caucasus and entering the Midia settled in Parsua, According to E.A.Grantowski's investigations, at the end

of the II millennium-early I millennium (according to some other sources in the IX century BC), the Indo-Iranian tribes, the Persian and the Midian tribes came from southern Russia heathes crossing the Caucasus and spread over Southern Azerbaijan. Thus, in V century BC, the magnificent Midia state united with Manna and a new state was created. In the V century, the governor by name Astiag stood at the head of that state. The tribes which came to this area and settled in Parsua adopted the traditions and lifestyle of the Midianites, who gradually took over all Midian state. The fact of capture by these tribes all Midia is noted in book by "father of history" Herodotus. According to Herodotus, the governor of the Midia Astiag, after seeing a bad dream, gave his daughter Mandana in marriage to a rich Persian by the name Kombis who kived in Parsua, (Herodot, p.58).

In a short time, after conquering of Midia completely these tribes ruled here. At the same time, they adopted from Manna nad Midia magicians Zoroastrism religion, interpreted it as their own religion, and copied its religous texts on the leather. However, Indian fire-worshippers in the Midia teritory gradually changed most of those texts and turned them into fire-worship.

In 328 BC, Alexander the Great, executed the magicians, who drunk and celebrated feast with virgins in high day of fire-worshippers. The book "Avesta" in which the main points of fire-worship were fixed was burned (except the "Layers"). Great Nizami Ganjavi, a classical Azerbaijani poet (XII century), wrote about those events in his poem "İskender-name" ("Alexander the Great").

Since then, Zoroastrism has been united by the outlook of Indian tribes and has become a syncretic religion. Except the layers, talking about the stars, in new texts of Avesta the fire worship religion thesises were included. Thesises widespread mainly in Sasanian and Parfia states after the Achaemenid dynasty. The author of this article has seen the remains of brick fireplace temples in territory of modern Turkmenistan and visited the temple of fire-worship in India.

However, the ancient Azerbaijanis who lived in Manna and Atropatena preserved genetically unforgettable Avesta rituals, inherited from their ancestors. It is known that the holidays fixed in Avesta are connected with division of year into four seasons, based on the solar movement of the planets. Real historical person Zoroaster, who lived BC, explained the importance of that division in human life. The name of Zoroaster was known to the ancient Greeks and it was considered to be one of the seven Hellenic scientists. The name "Zoroaster" was given him by Greek scientists. ("Zoro" means "studying", "Astr" –means star.) Thus, Zoroaster means a scientist who counts or studies the stars. As it is known, today there are two copies of "Avesta" in the world, and these copies are connected with fire-worship. English scientist M. Boys who studied for many years the life of Zoroaster and published a number of books about him, itemized the date of Zoroaster's birth and life. To M.Boys' mind, Zoroaster lived 1700 years ago. (Boys M. p.26).

M.Boys also repeated the idea that Zoroaster lived at a time when the Stone Age was replaced by the Bronze Age in 1500-1200 BC. (Boys M. p.5) According the legend Zoroaster got his prophecy from seven planets. So, the texts of Avesta of Sasanian or Achaemenian time have been completely transformed and lost their initial meaning.

The investigator M. Boys, basing on Book by Herodotus (section 101), repeatedly affirmed that there were seven tribes in the Midia, and one of them - Magi tribe was priests and formed the Midian people. (Herodotus 101, p. 55). The word "magician" itself was of Greek origin and it is taken from word "magus". These magicians spread Zoroastrism not only among Midians, but later among the Persians also. (M.Boys p.61).

In 549 BC, the Persians under the leadership of the Cyrus the Great, King of Persia conquered Midia and formed the first Persian state, in which the Midians always played a key role.

So, as it's seen from history, in ancient Azerbaijan worship to heavenly bodies was the most ancient religion. It was characteristic even for pre-class, tribal society already. Zoroastrism religion also engendered on the same basis. Both religions confirm that ancient Azerbaijanis studied planets and had definite cosmological imaginations even before Christmas.

Mohsen Fani in his book "Dabistani al-Mazahib" referring on book "Ahteristan", written in earlier period, pointed out, that ancient sabi tribes considered the stars and dome of sky to be the sacred souls of their ancestors and worshipped to seven stars.

(2, p. 121-122). To our mind, sabies, mentioned in book by Mohsen Fani are ancient subies, lived in territory of Southern Azerbaijan in III millennium b.c.

Each of seven planets had it's own talisman, kept in every home. To ancient people's mind, those talismans had magic meaning and had strong influence on human life and fortune. Thus, for all of seven stars special temples erected. Each temple was visited in definite day and in definite time. Inside temples sculptures of corresponding planet were placed.

It's also interesting, that sacred meaning of number "7" existed since Sumer period. E.g. pantheon of Sumer gods was something, alike meeting of gods under the presidency of supreme ruler. Next seven gods, followed him according the rank were gods, "passing judgment of world". The other fifty gods were called "great gods". (3, p. 93).

Basing on authoritative sources, S. Cramer wrote, that Gods live on Celestial Mountain of Heavens and Earth, where the Sun rises. God of Moon travelled in boat, God of Sun goes in chariot, (by other version- he walks), God of storm lives on clouds. So, Sumerian priests were sure, that all sculptures were the sculptures of Gods and related to them with care and respect. (3, p. 101)

Later, ancient scheme with elements of seven-gods polytheist religion, engendered in Sumer culture, was kept for many centuries and transited into Zoroastrism.

In book by Mohsen Fani, mentioned above, the description of each sculpture, which is symbol of definite planet, is given. We present those descriptions literally.

1. Saturn /Lat/ -Keyvan /Pers/- Zuhel /Arab/- Chinil /anc. Babyl/. The sculpture of that God was made of black stone. The body of that god is human one, the head is monkey, from back it looks like swine. On his head the crown is put on. In right hand of figure a sieve, in left hand a snake is seen. The temple of Saturn was of black colour, and it's priesthood also was dressed in black clothes. That temple could be visited on Saturdays only.

2. Jupiter / Lat/-Hormuzd / Pers /- Mushteri /Arab/ - Marduck/ancient Babyl/. The colors of this planet repeat the colors of Earth. The sculpture is made as human figure with head of kite, decorated by crown. Jupiter was accompanied by pictures of cock and snake. In right hand of Jupiter we can see the towel, in left hand-aquamanalis (jug). Jupiter's temples were of grey color. The priesthood of that temple as a rule put on clothes of grey, light-brown, yellow, white color. That temple could be visited on Thursday only.

3. Mars /Lat/-Bahram /Pers/-Mirrikh /Arab/-Nerkal /ancient Babyl/. The temples of that planet were of red color. The sculpture of Mars was made alike human figure with crown on his head. In lowered right hand Mars has blood-stained sword, in raised left hand Mars has iron knout. The priesthood of that temple was dressed in clothes of red color. The temple could be visited on Tuesday.

4. Sun-Helios / Greek/-Khor, Khorshed /Pers./-Shams /Arab./-Samas /ancient Babyl./ In honor of his planet big temples of yellow color were built. The sculptures were made of gold, in form of two-headed man. On each head seven horns were placed.

All sculptures had human faces, but their back was a snake. In right hand Helios had golden reed, his neck was decorated by golden necklace, covered by precious stones. Helios temple could be visited on Sunday. The priests were dressed in clothes of yellow color.

5. Venus /Lat./- Nahid /Pers./ - Zohra /Arab./ - Ishtar /ancient Babyl./ Temple of Venus/ was built of white marble. The sculpture in that temple reminds human figure. On the head of sculpture the crown with seven cogs is put on. In right hand of sculpture we can see the jug with oil, in left hand-comb.

In temple of Venus the cult ceremonies were conducted by women and girls. All of them were very beautiful and dressed in white and red clothes. That temple could be visited on Friday, only by artists, the persons, who were busy by art – jewelers, musicians, dancers, and experts of exact sciences, e.g. mathematicians.

6. Mercury /Lat./ - Tir-debir / Pers./ - Utarid /Arab./ The color of that planet was blue. Idols in Mercury temple were sculptured in fish form with face of swine, one hand of idol was white, another hand was black. On the head of idol crown is put on, in his right hand a pen, in left hand- ink-stand is put. In this temple always incenses arised.

7. Moon- Diana /Lat./ - Selena /Greek/ - Makh /Pers./ - Gemer /Arab./ - Ay /Azerb./ The Moon was associated with green color. The sculpture- symbol of that planet was made in form of white bull, climbed on another similar white bull. On the head of bull crown with three horns is put on, on bull neck a collar is put. In left of that sculpture the ruby reed, in left hand- basil is put. The priests of temple were dressed in clothes of white color. The Moon temple could be visited on Monday.

As it's seen from information, given by Mohsen Fani, the description of ancient idols, set in temples of seven planets long before Islam, coincides almost completely with pictures of planets, given on Goris carpet, woven at the end of XIX century. The motifs, connected with beliefs of ancient Azerbaijanis were reflected not only in carpets, but also in ceramic, plastic art and architecture.

Are there any other evidences, that in Azerbaijan people also worshipped to seven planets or not? Which phenomenon became the basis of that religion? To our mind, it would be quite logic to connect worship to planets and their embodiment as anthropomorphic idols with Sumer culture. Sumer civilization had highly developed imaginations about stars and heavens. Sumerians knew the myth about Moon, they erected grand

temples-ziggurats in honor of Moon. The pictures of Crescent appeared in Sumer culture for a first time. Later that picture became traditional for Azerbaijani art, in Islamic epoch especially. According Sumer imaginations anthropomorphic stone sculptures of immortal gods had superhuman power. Every god was “responsible” for definite big heavenly body.

It’s known, that both in Northern and Southern Azerbaijan there were many temples, in which people worshipped to planets. Our suppositions are confirmed by antique sources also. E.g. Strabo, while talking about stars, pointed out, that ancient Albans worshipped to Moon and Sun, their religious ceremonies were accompanied by sacrifice, made in special temples.

One of temples, built in honor of Moon, was placed in North-West of Azerbaijan. Strabo wrote that sanctuary was big and populous priestly town. (4, p. 57) There are also other, indirect evidences: e.g. Assyrian cuneiform texts mentioned the theft of Manna idols by Assyrians. To our mind, it’s also connected with idols, placed in temples of seven planets. Besides, we have very serious factual material, confirming the existence of those temples. Azerbaijani archeologist Fırza Muradova under the leadership of Jafargulu Rustamov carried out excavations in Gazakh region of Azerbaijan. As a result several such temples were discovered. One of most ancient and best preserved temple was placed on Avey-dag Mountain. To archeologists’ mind, it’s the temple, mentioned by Strabo. F.Muradova supposed that the name of mountain-Avey-dag is also connected with temple of Moon. “Ay evi” in Azerbaijani means “the home of Moon”.

So, modern scientists found out very interesting fact-ancient cult complexes were not only the place of worship, but also centers of stars watching and study. So, we can say, that ancient inhabitant of Azerbaijan studied the sky and had their own, may be primitive imaginations about planets. Zoroastr himself was known as Zoroastrian prophet and was one of famous astrologer scientist. That’s the reason, that in antique sources Zoroastr is pictured as wise astrologer and the doctrine, founded by him is named Zoroastrism. (4, p. 57)

It should be also pointed out, that in the middle of VI century B.C. in last Midian governor Astiag’s ruling (584-550 B.C.) Cyrus from Achaemenids (earlier he obeyed Astiag) conquered Midia and took it’s capital Ecbatana. In 550 b.c. Midia declined, Cyrus conquered Babylon and the state of Achaemenids engendered. (4, p. 51). While talking about traditions and dispositions of Persians, Herodotus wrote that “they (Persians) don’t let erect temples and altars, and those, who act against their rules, are called “fool” by them. It seems to me, that they don’t imagine Gods humanlike, as Hellenes do. The sacrifices are also made to Sun, Moon, Earth, Fire, Water and Winds.” (6,p.71). Xenophon wrote, that having conquered Midia, Persians perceived from Midians the kinds of clothes and habit of carpet using. In Persian palace on carpet only governor could walk. (7, p.52). So, Achaemenians and Parthians captured Midian temples of seven stars with sculptures, made by Midians, but changed their names and purpose. Those temples were announced Zoroastrian ones and here the sacred fire was kept. That fire was brought from their motherland India.

Professor I.M. Steblen-Kamenski wrote about that historical fact: “Having become the official religion of tremendous state of Parfian kings (Arshakid dynasty) and mighty Sassanid empire, Zoroasrism got also grand temples, magnificent sculptures and numerous priesthood.” (5, p.4) So, Persian Empire also perceived Avesta- sacred book of Zoroastrians and transformed it’s content.

We can also say, that all following religions, existed in Azerbaijan, e.g. Zoroastrism, Islam- were also created on basis of doctrine and religion of seven planets (together with the influence of other religions). The temples, erected both in Northern and Southern Azerbaijan and called by names of seven planets also confirm that fact. It’s evident, that those temples, Christian churches of Caucasus Albania and mosques were built later on the place of seven temples, destructed in war or by time.

Basing on numerous authoritative sources, outstanding Azerbaijani expert of carpets Latif Karimov wrote, that in Southern Azerbaijan many temples were erected, but the temples of seven planets were the main ones. These were temples “Azermehr” (symbol of Saturn), “Azerbahram” (symbol of Jupiter), “Azernush” (symbol of Mars), “Azerain” (temple of Sun), “Azerhazin” (temple of Venus), “Azerbarzin” (temple of Mercury), “Azerzerdusht”- temple of Moon.

These facts were given by Latif Karimov in his monographic investigation “Azerbaijani carpet” (v.II). Latif Karimov pointed out also, that at that time in Tabriz there were a number of temples. Most famous of them was temple “Azerbadigah”. Main building of Sheikh Safi complex in Ardebil (Southern Azerbaijan) was initially the temple of fire-worshippers. (Zoroastrian temple, K.A.). In ancient time that temple was called “Azerkavus”. (2, p.211)

The words of Yakut al-Hamavi (XIII century) can also confirm the engendering of Zoroastrism on basis of religion of seven planets. While visiting Azerbaijani town Shiz, Yakut al-Amavi wrote: “there is a house of fire in this town. Here for all fire-worshippers from East to West the fire is burning. On the dome of

temple the silver Moon is placed. That Moon is talisman of building” To Latif Karimov’s mind, that temple was the seventh temple of fire-worshippers and was called “Azerzerdusht”

(or “Makkada”, “Mazahar” - the other names of Moon temple. (2, p.111). (8, p.8).

Achaemenids changed ancient Zoroastrian traditions, and this fact is also confirmed by Mary Boys. Scientist wrote: “Persians perceived Zoroastrism from East and obeyed The Great Prophet’s revelation, but it was imperial people, that why they changed that religion seriously. The earliest of those changes was placing of sacred fire on the stand. In Persepolis, in period of first representatives of Achaemenid dynasty, such stands for fire were in palaces only. From other side, we have not any facts, could be evidence of special sacred buildings-Fire Temples-existence. Greek sources confirm that Persians despised temples. Later, Cicero wrote, that to Persians’ mind, “locking of gods inside temples is mistaken, because their dwelling place is whole world. (8, p.75).

Theme of seven planets is originated in Sumerian culture. As for Azerbaijan territory, that belief is connected with culture of ancient sabies, magicians and later was reflected in different spheres of creativity. It’s also met in classical Azerbaijani literature, e.g. poem of Nizami Ganjevi “Seven Beauties” (“Haft Paykar”, Pers.). That poem of greatest Azerbaijani poet is also connected with theme of seven planets. Each of seven beauties represents definite country, and each of these planets is patron, protecting that country.

Each of beauties lives in her own temple–palace of corresponding colour.

“Bahram saw seven temples as seven planets,

The color of those palaces corresponded to planets.....”

The external story-line of genius work by Nizami is known very well. As for its deep meaning we can say, that it’s based on mystic contact of Human being and God, Earth and Heavens.

In conclusion, we can say that religious-mystic imaginations about seven planets and their reflection in art are one brightest and most interesting spheres of Azerbaijani culture. The further study of that theme let discover new and interesting things.

Collected material and the content of poem “Seven Beauties” by Nizami let form the following table of seven planets. That table gives wide imagination about each of mentioned planet. (the table added). The Azerbaijani origin of these imaginations must be pointed especially.

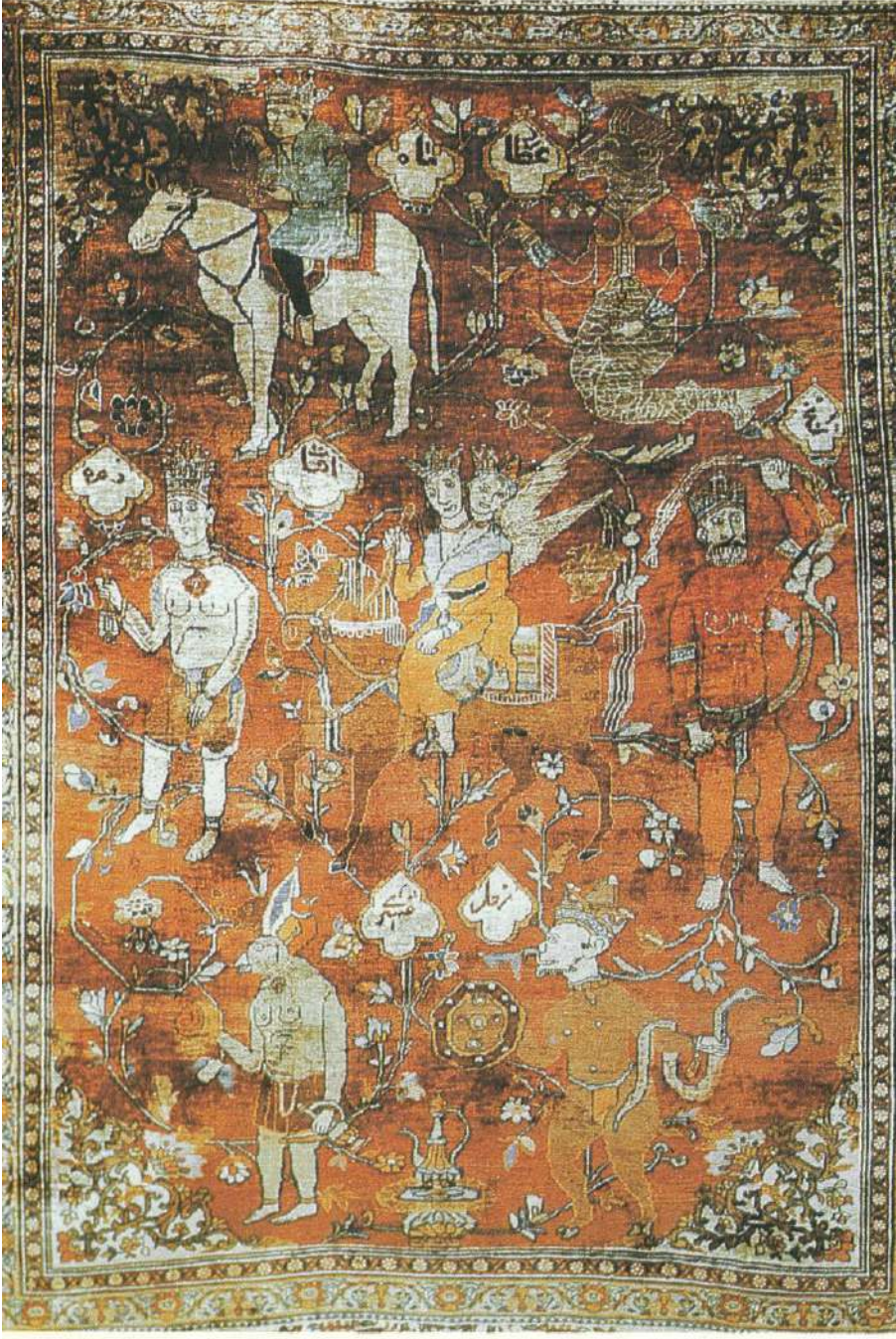
TABLE

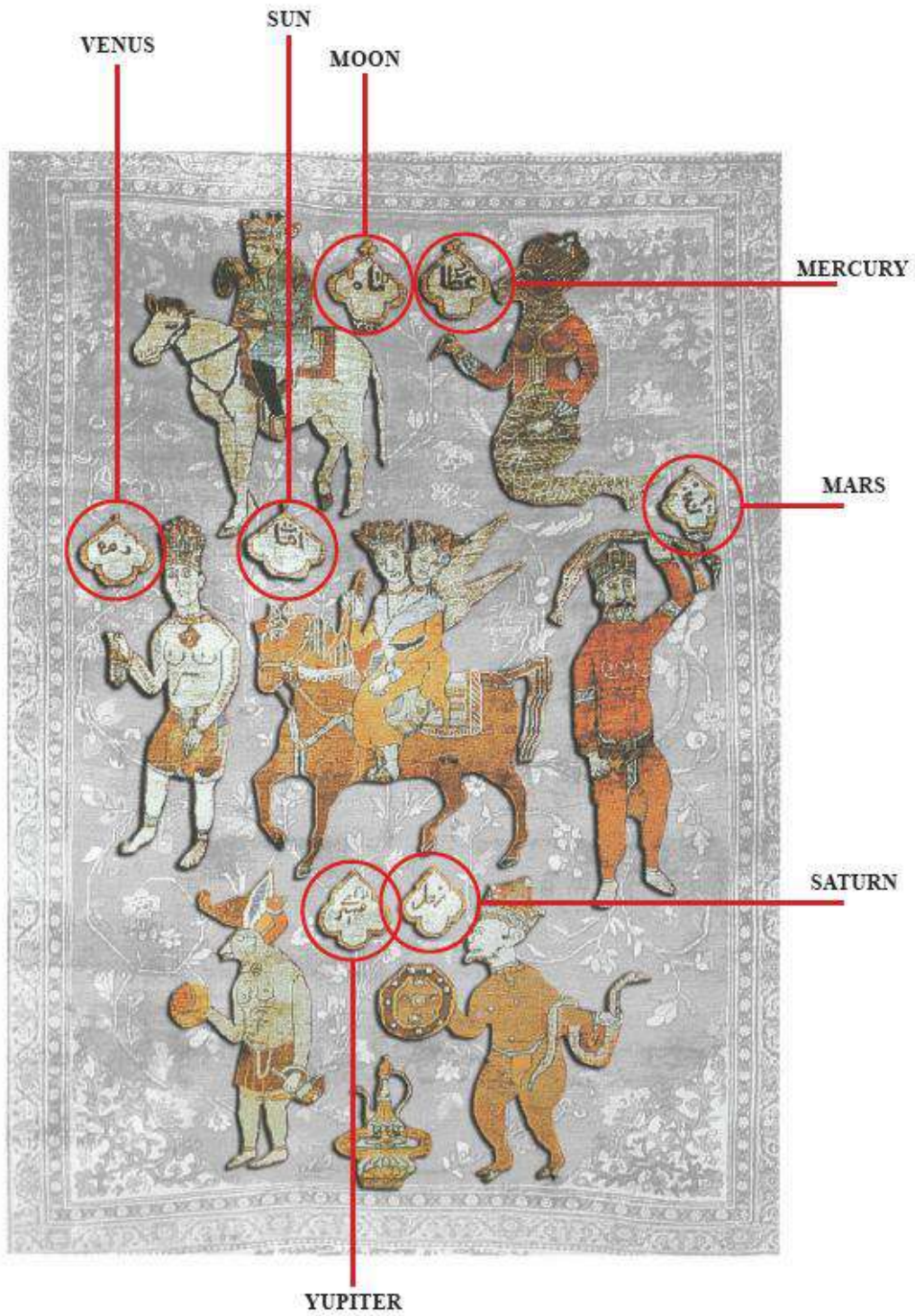
Symbol Picture	Names.			Connected with			Symbols	Area of Earth sphere	Character	Musical instrument.
	Lat.	Arab	Pers.	Week days	Metal	Color				
Moon	Diana	Gemer	Makh	Monday	Silver Ag	Green	Sleep, wound, child birth	Iran, lungs	Very pleasant	Percussion
Mars	Mars	Marrikh	Bahedram	Tuesday	Fe-iron	Red	Wars, matrimony, prison, hatred	Slavic peoples, gall bladder	Cruel, brave	Tar
Mercury	Mercury	Utarid	Debir	Wednesday	Hg- quicksilver	Turquoise	Commerce, secretary, inspiration	Khorez m	Good for good, bad for bad, science.	Un
Jupiter	Jupiter	Mushteri	Keyvan	Thursday	Cu, copper	Grey	Richness, dream, friendship.	China, liver	Good character	Setar
Venus	Venus	Zohra	Nahid	Friday	Sn-lead.	White	Love, beauty.	Rome, kidneys	Good character, dance	Dancer
Saturn	Сатурн	Zukel	Berjis	Saturday	Pb-tin	Black	Science, misfortune, bad luck.	India, eyes, lachrymal gland	Cruel	Ud
Sun	Gelious	Shams	Khurshid	Sunday	An- gold	Yellow	Hope, happiness, inheritance, profits	Arabi, heart	Good character, gold, money	Flute

So, as it's seen from information, given in article, ancient Azerbaijanis worshipped celestial bodies and erected temples in their honor. All transformations, which their religious imaginations passed through, were reflected in different works of art, and in carpet-making also. The carpet, found in Goris, remains of architecture and ceramics, found in territory of Manna state confirms this fact.

Literature

1. Tagiyeva R. "Carpet characters of Nizami" Baku.
2. Karimov L. Azerbaijani carpet. V.II. Baku, Ganjlik, 1983.
3. Cramer S.N. "The history begins in Sumer" Moscow, "Nauka", (Science), Chief Editorial Office of Oriental literature, 1991.
4. History of Azerbaijan. v.I, Publisher of Azerbaijani SSR Academy of Sciences, Baku, 1958.
5. Avesta. Selected hymns. (Translated from Avestian with comments by professor I.M.Stebelin-Kamenski. Dushanbe, "Adib", 1990.
6. Herodotus "History in 9 books". (Translated from Greek by F.G.Mishenko. Published by A.G.Kuznetzov. Moscow, Staraya Basmanaya, Marayaeva's House. 1888.
7. Rudenko S.I. Most ancient carpets and fabrics in the world. Moscow, "Iskusstvo" (The Art), 1968.
8. Boys M. Zoroastrians. Beliefs and habits. Moscow, "Nauka" (Science), Chief Editorial Office of Oriental literature, 1988.

3. MOON

4. MERCURY

5. SUN

6. VENUS

7. MARS

8. SATURN

9. JUPITER

Göndərib: 12.01.2021

Qəbul edilib: 13.01.2021

**PROF. DR. AHMET YÜCEL'İN HAYATI ESERLERİ HADİS USÛLÛ
ADLI ESERİNDEKİ "HADİS İLİMLERİ" BÖLÜMÜNÜN
MUHTEVÂ VE KAYNAKLARI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis İlimleri, Hadis Usûlü, Hadis Tarihi, Ahmet Yücel

**Ahmet Yücel's life works evaluation of the department of "Hadith sciences"
in terms of content and sources in his book "Hadith Method"**

Summary

Prof. Dr. Ahmet Yücel was born on February 14, 1960 in Çorum. He graduated from Samsun Higher Islamic Institute in 1981. He completed his master's and doctoral studies at Marmara University Institute of Social Sciences between 1986-1994. He worked as an assistant professor, associate professor and professor at Marmara University Faculty of Theology. We evaluated the subject of "Hadith Sciences" which Ahmet Yücel deals with in the 6th part of his work called Hadith Method, in terms of its content and sources. Ahmet Yücel, Jarh and Tadil, İlel al-Hadith, Garib al-Hadith, Muhtelif al-Hadith, Nasih and Mansuh and Esbab Vurud al-Hadith which are one of the main subjects of hadith sciences are discussed in terms of content and sources. In terms of dealing with the basic issues of hadith sciences, these branches of science are important issues in terms of determining the reliability or unreliability of the narrator, the flaws in the hadith texts, the reasons why the hadith texts are opposed to each other in terms of meaning, the meaning of the words that are difficult to understand, the soundness of the hadiths and the reasons for their rumors. They also play an important role in transferring them. Ahmet Yücel not only benefited from the works of some scholars of both the previous and the later scholar in the compilation of the Hadith Studies Department, he also made efforts to enrich the content of his work named Hadith Method and increase its value by making use of the Encyclopedia articles besides his master's and doctoral dissertations.

Key words: *Hadith, Hadith Sciences, Hadith Method, Hadith History, Ahmet Yücel*

Hayatı

Ahmet Yücel, 14 Şubat 1960 yılında Çorum Mecitözü Fakı Ahmet köyünde doğdu. İlkokulu Çorum'da okudu. 1977 yılında Çorum İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 1977 yılında Alaca Çatalbaş köyünde imam-hatiplik yaptı. 1981 yılında Samsun Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu Askerlik dönüşü Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği, Üsküdar İmam-Hatip Lisesi'nde meslek dersleri öğretmenliği yaptı. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Araştırma Görevliliği yaptı.¹ 1986 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans, 1994 yılında aynı Enstitüde Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan'ın danışmanlığında doktora yaptı.

Ahmet Yücel, 1999-2000 yılları arası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Yardımcı Doçent, 2000 yılında aynı Fakülte de Doçent ve 2005 yılında Profesör olmuştur. 2015 yılına kadar Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde çalışmış, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı 15 Yüksek lisans, 4 doktora tezi yönetmiştir. 2015 yılında İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi'nde çalışmaya başlamış ve şu anda aynı Fakültenin dekanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Merkez İlim ve Redaksiyon Kurulu Üyeliğini yürütmektedir.

Ahmet Yücel, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi'nde dekanlık görevinin yanı sıra Yüksek Lisans ve Doktora düzeyinde *Hadis Tarihi ve Usûlü, Hadis I, Hadis Usûlü Metinleri, Batıda Hadis Çalışmaları* dersleri vermektedir.

¹ Ahmet Yücel, Halil Yıldırım'ın DİYANET TV'de hazırlayıp sunduğu Bezm-i Âlim programında Hadis alanını niçin seçtiğini şöyle açıklamıştır: "Okumayı, ilim yolunda bir şeyler yapmayı düşündüm ama hadisle ilgili çok sonradan diyebileceğim bir zamanda karar verdim. Kaderin bir tecellisi. Yüksek lisans sınavları açıldığında bizim nesiller ilk ya da 2. Yüksek lisans yapan nesiller. O sırada rahmetli Ahmed Nâim Hocanın (öl. 1872/1934) *Tecrid Mukaddimesini* okuyordum. Onu bitirmiştim. Dediler ki: "Yüksek lisans sınavı açıldı. En hazır olduğum alan Hadis diye oraya müracaat ettim. Aslında Yüksek İslam Enstitüsü'nün son mezunlarıyız biz. Bölümümüz, Fıkıh-Kelâmdı. Benim niyetim, Fıkıh veya Kelâmdı ki bölüm olarak oradan mezunduk ama kader bizi Hadis'e yönlendirdi. Çok ta mutluyum." Ahmet Yücel'in hatıratında bahsettiği *Mukaddime: (ez-Zebîdî Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif, Sahih-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi* çev. Naim – Miras, 1/1-498. 6. Baskı (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1980). *Hadis Usûlü ve Tarihi*'ni özetleyen *Mukaddime*'ye ilave olarak 15 sayfa *Tecrid'in Dibâcesi* yer almıştır.

2. Eserleri

2.1. Kitapları

1. *Hadis İlmінде Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*²
2. *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. Peygamber*³
3. *Hadis Usûlü*⁴
4. *Oryantalist Hadis Anlayışının Eleştirisi*⁵
5. *Oryantalistler ve Hadis*⁶
6. *Hadis Tarihi*⁷
7. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*⁸
8. *Hadis Sözlüğü*⁹

2.2. Kitap Tercümeleleri

1. *Hadiste Metin Tenkidi Metotları*¹⁰
2. *Hadislerle Hanefi Fıkhı*¹¹

2.3. Kitap Bölümleri

1. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Dinlerarası Diyalog Tartışmaları*¹²
2. *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm Guillaume'un Müslümanların Hadis Tenkidi ile İlgili Görüşleri*¹³
3. *Muhaddisler Nazarında Ebû Hanife*¹⁴
4. *Temel Hadis Kaynakları Üzerine Yapılan Çalışmalar*¹⁵
5. *Hadis Öğrenim ve Öğretim Yöntemleri*¹⁶
6. *Mehdî ile İlgili Rivâyetlerin Bilgi Değeri*¹⁷
7. *Hadis İliminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*¹⁸

2.4. Makaleleri

Ahmet Yücel'in yazmış olduğu makaleler genel olarak *Hadis Usûlü ve Hadis Tarihi, Cerh Ta'dil ve İstilahlar* konularında makaleler yazmıştır.

1. *İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam*¹⁹
2. *İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam*²⁰
3. *Hadis İlmінде "Tarih" Anlayışı ve "Hadis Tarihi" Yazıcılığı*²¹

² Ahmet Yücel, *Hadis İlmінде Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998).

³ Ahmet Yücel, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. Peygamber (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Düşüncesinde Arayışlar* kitabı içinde) (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999).

⁴ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, "5. Basım", 2012).

⁵ Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışının Eleştirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012). Ignaz Goldziher'in (ö. 1340/1921) eserlerinden Türkçeye tercüme edilen 2 eseri: (*Die Zahiriten* adlı eseri *Zâhirîler Sistem ve Tarihleri* adıyla Cihat Tunç tarafından tercüme edilmiş, 1982 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları arasında Ankara'da neşredilmiştir. *Muhammedanische Studien* (Halle: 1889-1890) adlı eseri ise Mehmet Said Hatipoğlu ve Cihat Tunç tarafından *İslam Kültürü Araştırmaları* adı altında 2019 yılında OTTO Yayınları tarafından 2 cilt halinde Türkçeye tercüme edilmiştir).

⁶ Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis Yaklaşımlar Değerlendirmeler Literatür* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013).

⁷ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul: 2014).

⁸ Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014). Diğer Baskısı: (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, "3. Basım", 2020).

⁹ Ahmet Yücel, *Hadis Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul: 2020).

¹⁰ Misfir b. Gurmullah ed-Dumeyni, *Mekâyis Nakdi Mutûni's-Sunne (Hadiste Metin Tenkidi Metotları)* (Riyâd: 1984). çev. Yücel vd. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997).

¹¹ Eşref Ali et-Tehâni, *İ'lâu's-Sunen (Hadislerle Hanefi Fıkhı)* çev. Ahmet Yücel, 1/1-520 (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2006).

¹² Ahmet Yücel, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Dinlerarası Diyalog Tartışmaları Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları* (İstanbul: 2000), 171-219.

¹³ Ahmet Yücel, *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm Guillaume'un Müslümanların Hadis Tenkidi ile İlgili Görüşleri* (İstanbul: 2003), 135-160.

¹⁴ *Muhaddisler Nazarında Ebû Hanife* drl. Ahmet Yücel vd. (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2004).

¹⁵ Ahmet Yücel, *Temel Hadis Kaynakları Üzerine Yapılan Çalışmalar Hadis Tarihi ve Usûlü Anadolu Üniversitesi İlahiyat Ön Lisans Ders Kitabı* (Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2010), 92-115.

¹⁶ Ahmet Yücel, *Hadis Öğrenim ve Öğretim Yöntemleri Hadis Tarihi ve Usûlü Anadolu Üniversitesi İlahiyat Ön Lisans Ders Kitabı* (Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2010), 196-220.

¹⁷ Ahmet Yücel, *Mehdî ile İlgili Rivâyetlerin Bilgi Değeri Tarihten Günümüze Tartışmalı İnanç Meseleleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 31-45.

¹⁸ Ahmet Yücel, *Hadis İliminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi, Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2014). 205-275.

¹⁹ Ahmet Yücel, "İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003), 53-67.

²⁰ Ahmet Yücel, "İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004), 241-261.

²¹ Ahmet Yücel, "Hadis İlmінде "Tarih" Anlayışı ve "Hadis Tarihi" Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (2013), 271-302.

4. Hz. Peygamber'in Cihâd Anlayışı ve Kültüre Yansımaları²²
5. Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı²³
6. Kur'ân ve Sünnet Ama Hangi Sünnet İsimli Eser Üzerine²⁴
7. Bir Hadis Terimi Olarak "Sahafî" ve Hadis Tarihi Açısından Önemi²⁵
8. Cehâletu'r-Râvî ve İlgili Terimler²⁶
9. Cerh Lafızlarından "Munkeru'l-Hadis" ve Farklı Kullanımları²⁷
10. Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi²⁸

2.5. Bildirileri

Ahmet Yücel'in Sempozyum ve İhtisas toplantılarında sunmuş olduğu bildiriler tespit edebildiğimiz kadarıyla kitap ve makaleye nazaran daha azdır. Hadis rivâyetleri, dâru'l-hadîsler, hadis ilminin diğer ilimlerle irtibatı bağlamında 4 bildiri sunmuştur.

1. Hadislerin Yazılı Rivâyeti ve İmlâ Geleneği Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler²⁹
2. Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi (Rivâyet Dönemi/İlk Üç Asır, İslâmî İlimlerde Metodoloji Usûl-V)³⁰
3. Hadis ve Rivâyetlere Göre Hz. Peygamberle İrtibatın İmkânı³¹
4. Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitapla İlişkileri³²

2.6. Ansiklopedi Maddeleri

Ahmet Yücel, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisine 20 madde yazmıştır. Yazmış olduğu maddelerin tasnifi şöyledir:

1. "Avâlî"³³
2. "Firûz ed-Deylemî"³⁴
3. "Hâris b. Ebû Üşâme"³⁵
4. "Hasan-ı Basrî"³⁶

²² Ahmet Yücel, "Hz. Peygamber'in Cihâd Anlayışı ve Kültüre Yansımaları (Cihâd Hadisleri ve Değerlendirilmesi)", *İslâm Kaynaklarında Geleneğinde ve Günümüzde Cihâd* (2016), 221-248.

²³ Ahmet Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı* (2017), 141-173.

²⁴ Ahmet Yücel, "Kur'ân ve Sünnet Ama Hangi Sünnet İsimli Eser Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 179-188.

²⁵ Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak "Sahafî" ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*" 11-12 (1993-1994), 197-204.

²⁶ Ahmet Yücel, "Cehâletu'r-Râvî ve İlgili Terimler", *İLAM Araştırma Dergisi*, 2 (1996), 145-160.

²⁷ Ahmet Yücel, "Cerh Lafızlarından "Munkeru'l-Hadis" ve Farklı Kullanımları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-14-15, (1995-1997), 199-210.

²⁸ Ahmet Yücel, *Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi* "Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi", 16-17 (1998-1999), 91-121. Halil Yıldırım'ın Bezm-i Âlim programında kendisine yönelttiği: "Peygamberimizin davranışlarını, sözlerini esas alan bir bilim dalı Hadis, uçsuz bucaksız bir derya aslında. Biz tabii millet olarak Efendimize ve ondan gelen her şeye ilgi duyuyoruz. Muhabbet duyuyoruz. Fakat tam anlaşıldığı da söylenmez değil mi Hocam biraz geleneğin, ezberlerimizin etkisi altında kalan bir Hadis İlmini görüyoruz herhalde ya da onun yansımalarını halkın üzerinde görüyoruz. Ne dersiniz?" Genelde şöyle diyebiliriz: "İlmî metinleri doğru anlamak, çok kolay değil. Bu hadislerle ilgili olduğu zaman daha da zorlaşıyor. Bunun sebebi şu: "Hadislerin bize intikal sürecinde Hadis müelliflerimiz, hadisleri yazarken Hz. Peygamber'in veya toplarken, yazılı hale getirirken Hz. Peygamberin bize tam fotoğrafını verecek tarzda değil. Kendi şartları içerisinde Peygamberden nasıl istifade ederiz? Amacıyla yazdıkları için kendi dönemlerine göre tasnif yapmışlar, kendi dönemlerine göre konu başlıkları oluşturmuşlar, hadisleri bunların altına yazmışlar. Biz buna teknik tabirle taktî diyoruz. Hadisin tamamını değil de konuyla ilgili bir kısmını alıyor. Şimdi siz bu kısımdan hareketle baktığımız zaman hadisin tamamı olmadığı zaman yanlış anlama ihtimali çok yüksek Bir de bunun yanında geleneksel olarak yaygın bir hadis anlayışımız var. Bu hadis anlayışımız sanki Hz. Peygamberden her an duyduğumuz hadisi Peygamber bize söylemiş gibi algılıyoruz. Halbuki Peygamberin karşısında bir muhatap var, içinde bulunduğu şartlar var. Hz. Peygamber öncelikle o muhatap ve şartlar çerçevesinde bir açıklamada bulunuyor. Onları doğruya, güzele yönlendiriyor, o bağlam koştugu zaman hadislerin anlaşılmasında problemler çıkıyor.

²⁹ Ahmet Yücel, *Hadislerin Yazılı Rivâyeti ve İmlâ Geleneği Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler* (2011), Uluslararası Katılımlı Sempozyum 30 Nisan-1 Mayıs 2011, *International Participation Symposium Hadith Tradition and Dar al-Hadith Institutions in Anatolia*, 30 April-1 May (Çankırı: 2011), 37-48.

³⁰ Ahmet Yücel, *Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi (Rivâyet Dönemi/İlk Üç Asır, İslâmî İlimlerde Metodoloji Usûl-V) İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı* 18-19 Ocak 2014 (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2014), 205-275.

³¹ Ahmet Yücel, *Hadis ve Rivâyetlere Göre Hz. Peygamberle İrtibatın İmkânı*, Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri 17-19 Ekim 2014 (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi, 2015), 93-105.

³² Ahmet Yücel, *Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitapla İlişkileri Uluslararası Müslüman-Hristiyan Diyalog Sempozyumu İslam ve Hristiyanlıkta Kurtuluş* 3-4 Kasım 2006 (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 73-92.

³³ Ahmet Yücel, "Avâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/105-105.

³⁴ Ahmet Yücel, "Firûz ed-Deylemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/140-140.

³⁵ Ahmet Yücel, "Hâris b. Ebû Üşâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/195-196.

5. “Humeydî Abdullah b. Zübeyr”³⁷
6. “İbn Avn Abdullah”³⁸
7. “İbn Sîrîn”³⁹
8. “İbnu’l-Arabî Ebû Bekir”⁴⁰
9. “İhbâr”⁴¹
10. “Kâle”⁴²
11. “Kitâbet”⁴³
12. “Leyse bi Şey”⁴⁴
13. “Makbûl”⁴⁵
14. “Ma’kıl b. Sinân”⁴⁶
15. “Müttefekun aleyh”⁴⁷
16. “Rûdânî”⁴⁸
17. “Sadûk”⁴⁹
18. “Sika”⁵⁰
19. “Silsiletü’z-Zeheb”⁵¹
20. “Şeyh”⁵²

3. “Hadis İlimleri” Bölümünün Muhteva ve Kaynakları Açısından Değerlendirilmesi

3.1. Muhtevâ Açısından Değerlendirme

Ahmet Yücel, *Hadis Usûlu* eserinin “Hadis İlimleri” bölümünde Hadis ilminin ana konuları olan Cerh ve Ta’dil, İlelu’l-Hadîs, Garîbu’l-Hadîs, Muhtelifu’l-Hadîs, Nâsih ve Mensûh ve Esbâbu Vurûdî’l-Hadîs konularını muhtevâ ve kaynakları açısından ele alarak incelemiştir.

Ahmet Yücel, Hadis İlimlerini hem sözlük hem de istilâh manası yönüyle şöyle tanımlamıştır: “Ulûm”, ilim kelimesinin çoğuludur. Sözlükte bilmek ve anlamak anlamlarına gelen, ilim terim olarak: “meseleleri delilleriyle idrak etmek” demektir.⁵³

Ahmet Yücel, Hadis Literatüründe ilk 4 asırda “ilim” kelimesinin genellikle hadîs anlamında kullanıldığını hicrî 3. asrın âlimlerinden Zuheyr b. Harb’in (öl. 234/848): “Hadis bilgisinin, rey ve kıyâstan üstün olduğunu savunduğunu, el-Buhârî’nin (öl. 256/870)⁵⁴ ve Muslim’in (öl. 261/874)⁵⁵ ile Ebû Dâvûd’un (öl. 275/888) eserlerinin Kitâbu’l-İlm bölümlerinde⁵⁶ ilmin büyük ölçüde “hadis” anlamında kullanıldığını, el-Hatîb el-Bağdâdî’nin (öl. 463/1071), eserine *Takyîdu’l-İlm* ismini vermesi onun da “ilim” kelimesini hadîs anlamında kullandığını göstermekte olduğunu vurgulamış, bu kullanımlarla birlikte “ilim” kelimesini sadece “hadis” ilmine hasretmenin doğru bir yaklaşım olmayacağına işaret etmiştir.⁵⁷

Ahmet Yücel, Hadis İlimleri anlamına gelen “Ulûmu’l-Hadîs” teriminin ise ilk dönemlerden itibaren “Hadisle ilgili bilinmesi gereken bilgiler” yani “*Hadis Usûlü*” anlamında kullanıldığını ilk dönem kaynaklarından olan *Ulûmu’l-Hadîs*⁵⁸, *Ma’rifetu Ulûmi’l-Hadîs*⁵⁹ ve *Mukaddimetu İbni’s-Salâh (Ulûmu’l-*

³⁶ Ahmet Yücel, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/303-303.

³⁷ Ahmet Yücel, “Humeydî Abdullah b. Zübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/357-357.

³⁸ Ahmet Yücel, “İbn Avn Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/340-341.

³⁹ Ahmet Yücel, “İbn Sîrîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/358-359.

⁴⁰ Ahmet Yücel, “İbnu’l-Arabî Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/492-492.

⁴¹ Ahmet Yücel, “İhbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 21/528-529.

⁴² Ahmet Yücel, “Kâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/242-243.

⁴³ Ahmet Yücel, “Kitâbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/81-83.

⁴⁴ Ahmet Yücel, “Leyse bi Şey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/168-168.

⁴⁵ Ahmet Yücel, “Makbûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/429-429.

⁴⁶ Ahmet Yücel, “Ma’kıl b. Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/444-444.

⁴⁷ Ahmet Yücel, “Müttefekun aleyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/224-225.

⁴⁸ Ahmet Yücel, “Rûdânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/184-185.

⁴⁹ Ahmet Yücel, “Sadûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/431-431.

⁵⁰ Ahmet Yücel, “Sika”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/175-176.

⁵¹ Ahmet Yücel, “Silsiletü’z-Zeheb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/208-209.

⁵² Ahmet Yücel, “Şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/50-50.

⁵³ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, 201.

⁵⁴ el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu’s-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992). “İlim”, 1-53.

⁵⁵ Muslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu’s-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992). “İlim”, 1-6.

⁵⁶ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as, *Sunen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992). “İlim”, 1-13.

⁵⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 201.

⁵⁸ Alî b. el-Medîni’nin *Ulûmu’l-Hadîs* adlı eserinin yazma veya matbu bir nüshasını tespit edemedik.

⁵⁹ Muhammed b. Abdillâh b. Abdilhakem’in *Ma’rifetu Ulûmi’l-Hadîs* adlı eserini yazma veya matbu bir nüshasını tespit edemedik.

*Hadîs*⁶⁰ adlı eserleri istiṣhâd olarak sunmuştur. Bu eserlerdeki *Hadis Usûlü*'nün her konusunun "Hadis İlminin her nev'i (konusu) şeklinde ilim olarak ifade edilmiş olduğunu dolayısıyla *Hadis Usûlü* eserlerindeki ilim kelimesinin "hadisle ilgili bilinmesi gereken konu" anlamında kullanıldığını, bu konulardan bir kısmının daha sonra "Hadis İlminin ana konuları" manasına "*Ulûmu'l-Hadis*" "Hadis İlimleri" diye isimlendirilerek incelenmeye başladığını zikretmiştir.⁶¹

Ahmet Yücel, hicrî 2. ve 3. asırlarda ekoller arasındaki tartışmaların önemli bir kısmının hadislerin sıhhatinin tespit ve yorumlanması ile ilgili olduğunu Kelâm ve Usûl âlimlerinin hadisçileri, ihtilâflı rivâyetlerde bulunmaları ve zâhirî teşbih ifade eden hadisler rivâyet etmeleri, rivâyet ettiklerini anlamamaları gibi hususlarda eleştirdiklerine dikkat çekmiştir.⁶²

Hadis âlimlerinin mezkûr eleştirilere cevap vermek için 2. Asrın sonlarından itibaren "Muhtelifu'l-Hadis", "Nâsihu'l-Hadis ve Mensûhuhu", "Garibu'l-Hadis" başlıkları altında müstakil kitaplar telif etmelerini gerektirmiş olduğunu kaydetmiştir.⁶³

Ahmet Yücel, 2. Asrın başlarından itibaren cerh ve ta'dîl faaliyetleri ile ilgili kuralları tespit amacıyla "cerh ve ta'dîl" adıyla müstakil kitaplar telif edilmiş olduğunu, hadislerin sıhhatini zedeleyici mahiyetteki gizli sebepler (illetler) hakkında 2 asırlık birikimin müstakil olarak İlelu'l-Hadis başlığıyla müstakil eserlerde toplanmış olduğunu zikretmiştir.⁶⁴

Ahmet Yücel, hicrî 3. Asırda ise hadis ilimleriyle ilgili "cerh ve ta'dîl", "ilelu'l-hadis", "garibu'l-hadis", "ihtilâfu'l-hadis", "nâsih ve mensûh" gibi müstakil eserlerin telif edildiği dönem olduğunu, ayrıca şahısları tanıtan (Ma'rifetu'r-Ricâl) eserlerin de telif edilmiş olduğuna işaret etmiş, hadis ilminin ana konuları olarak kabul edilen ve "hadis ilimleri" olarak da isimlendirilen bu ilimlerin *Hadis Usûlü* eserleri içinde müstakil başlıklarla ele alan ilk müellifin "*Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*" adlı eseriyle el-Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) olduğunu da vurgulamıştır.⁶⁵

3.1.1. Cerh ve Ta'dîl

Ahmed Yücel, Cerh ve Ta'dîl'in ilminin tanımını ve kapsamını Emin Aşıkutlu'nun *Hadis'te Ricâl Tenkiti* adlı eserinden şöyle özetlemiştir: "Hadis ilminde fisk, tedlîs ve yalancılık gibi şahsında veya güvenilir râvîlere muhâlefet etmek gibi rivâyetinde bulunan bir kusurdan dolayı râviyi ve rivâyetini reddetmek cerh; râvinin rivâyetinin kabulünü gerektirecek güvenilirlik vasıflarına sahip olduğunu belirlemek ise ta'dîl olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla cerh ve ta'dîl bir takım özel lafızlar kullanarak rivâyetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvîlerin durumlarından bahseden ve haklarında kullanılan lafızların delâletlerinden bahseden bir ilimdir."⁶⁶

Ahmet Yücel, hadis râvîlerinin dinî ve ilmî yönden tenkidinin Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan siyâsî gruplaşmalar ve hadis uydurma girişimleri sonucunda isnâd uygulanmasıyla birlikte zorunlu hale gelmiş olduğunu vurgulamış, hicrî 1. Asrın son çeyreğinden itibaren cerh ve ta'dîl faaliyetlerinin artarak devam ettiğini zikretmiş, gerek râvîlerin gerekse hadis rivâyeti açısından ehliyetlerini belirleyen eserlerin hicrî 3. Yüzyılda yazılmaya başladığını kaydetmiştir.⁶⁷

Ahmet Yücel, hem râvinin şahsını araştırmak hem de rivâyetine ehil olup olmadığını tespit için tabakât, tarih, cerh ve ta'dîl başlığı altında birçok eser yazıldığına işaret etmiş, bu eserlerin hadis ilminin kurallarını, râvîler hakkında bilgi vermediğini zikretmiş, İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin ilk defa bu meselelere yer veren el-Cerh ve ve't-Ta'dîl adlı eseri telif etmiş olduğunu, eserinin mukaddimesinde cerh ve ta'dîl ilminin temel meselelerini ele aldığını ve 16.040 râviye yer verdiğini Takdimetu'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve ve't-Ta'dîl başlığını taşıyan 375 sayfalık giriş ve *Hadis Usûlü*'nün temel meselelerini ele alındığı 2. cildin başında yer alan 38 sayfalık açıklamalarının da son derece mühim olduğuna işaret etmiştir.⁶⁸

Ahmet Yücel, İbn Ebî Hâtim'in her dönemde hadisleri güvenilir râvîlerin ve ona âriz olacak tehlikelerden koruyan âlimlerin varlığından bahsetmiş, tâbiûn ve daha sonraki dönemlerde bu görevi üstlenen önde gelen

⁶⁰ *Akṣa'l-Emel ve's-Şevk fi Ulûmi Hadîsir-Rasûl* adıyla da anılan eser, Abdulhay el-Leknevî [taşbaskısı], (Leknev: 1887); Nûreddin İtr (Haleb: 1966); (Medine: 1972); (Dimaşk: 1972), Âişe Abdurrahmân, (Kahire: 1984). M. Yaşar Kandemir, "İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 21/199.

⁶¹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 201.

⁶² Yücel, *Hadis Usûlü*, 201.

⁶³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 202.

⁶⁴ Yücel, *Hadis Usûlü*, 202.

⁶⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 202.

⁶⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, 202.

⁶⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 202.

⁶⁸ Yücel, *Hadis Usûlü*, 202.

âlimleri ve onların hadis almadaki titizlikleri ve râvîler hakkında verdikleri hükümlerdeki ehliyetlerini zikretmiş olduğunu kaydetmiştir.⁶⁹

Ahmet Yücel, İbn Ebî Hâtîm'in râvîlerin zayıf olduğunu söylemenin gıybet olmadığını, rivâyete ehil olup olmadıklarını açıklamak olduğunu zikretmiş Sufyân es-Sevrî (öl. 161/778), Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776), Mâlik b. Enes (öl. 179/795) ve İsmail b. Uleyye'nin (öl. 193/809) bu husustaki açıklamalarını naklettiğine işaret etmiş, fitne olayından sonra isnâd faaliyetinin başladığını ifade eden Muhammed b. Sîrîn'in (öl. 110/728) haberine yer verdiğine işaret etmiş ve İbn Ebî Hâtîm'in önde gelen muhaddislerin, hadisleri güvenilir ve rivâyette meşhur olmuş râvîlerden almak gerektiğini belirten açıklamalarına yer verdiğini vurgulamıştır.⁷⁰

Ahmet Yücel, İbn Ebî Hâtîm'in dinin, Kur'ân ve sünnetten meydana geldiğini bunların ise râvîler vasıtasıyla öğrenilebileceğini bu durumun da râvîlerin rivâyete ehliyetleri açısından araştırmayı gerekli kıldığını ifade etmiş olduğunu, rivâyete ehliyetleri açısından râvîleri adâlet ve zabt sahibi, bazen yanılabilen sadûk, çoğu zaman sadûk ve yalan söyleyenler olmak üzere 4 kısma ayırmış olduğunu kaydetmiştir.⁷¹

Ahmet Yücel, İbn Ebî Hâtîm'in adâlet ve zabt sahibi olanlar ile bazen yanılan sadûk vasfını taşıyan râvîlerin rivâyetlerinin her alanda kullanılabilirliğini, çoğu zaman yanılan sadûk râvîlerin rivâyetleri, terğîb ve terhîb ile zühd konularında yazılsa bile haramı ve helâli belirlemek için delil olarak kullanılamayacağını, yalancılara rivâyetlerinin ise terkedileceğini zikretmiş, haklarında ihtilâf edilmeyen râvîler ve başkaları hakkındaki tenkitlerine güvenilenleri de ilave etmek suretiyle hadis rivâyetine ehliyetleri açısından râvîleri 5 gruba ayırdığını vurgulamıştır.⁷²

Ahmet Yücel, İbn Ebî Hâtîm'in râvîleri güvenilir, zayıf veya metrûk olmalarına delâlet eden cerh ve ta'dîl lafızlarını da ilk inceleyen âlim olduğunu, cerh ve ta'dîl lafızlarının farklı mertebelerinin bulunduğunu, sika, zayıf ve metrûk râvîlere delâlet edenleri herhangi bir açıklama yapmaksızın sadece zikretmekle yetindiğine işaret etmiştir.⁷³

Ahmet Yücel İbn Ebî Hâtîm'in münekkidler râvîler hakkında kullandıkları lafızları ve bu lafızların delâletlerini araştırdıktan sonra bu lafızların farklı mertebelerdeki râvîlere delâlet ettiğini tespit ettiğini cerh lafızlarının 4'ü ta'dîl, 4'ünün de cerh olmak üzere cerh ve ta'dîl lafızlarını 8 mertebede incelediğini kaydetmiştir.⁷⁴

Ahmet Yücel, İbn Hâtîm'in tasnifine göre cerh ve ta'dîl lafızlarını 8 mertebede şöyle sıralamış, bu lafızların cerh ve ta'dîl lafızlarının tamamını kapsamadığını verdiği bilgilerin umûmî mahiyetteki bilgiler olduğunu zikretmiştir.

1. Sika, mutkin ve sebt lafızları rivâyetleri hüccet olarak kullanılan râvîlere delâlet etmektedir.

2. Sadûk, mahalluhu's-sıdk ve lâ be'se bih durumu araştırılması gereken râvîler için kullanılır.

3. Şeyh, durumu araştırılması gereken râvîler için kullanılır.

4. Sâlihu'l-hadîs, durumu araştırılması gereken râvîler için kullanılır.

5. Leyyin, zabt bakımında zayıf râvîlere delâlet eder.

6. Leyse bi kaviyy, zabt bakımında zayıf râvîlere delâlet eder.

7. Daîfu'l-hadîs, zabt bakımında zayıf râvîlere delâlet eder.

8. Metrûku'l-hadîs, zâhibu'l-hadîs, kezzâb lafızları rivâyetlerinin terkedilmesi gereken râvîlere delalet eder.⁷⁵

Ahmet Yücel, cerh ve ta'dîlin önemi, tarihçesi, genel prensipleri, kaynakları, cerh ve ta'dîl lafızları bilgisi açısından müracaat edilmesi gereken daha sonraki dönemlerde yazılan bazı eserleri listelemiştir.⁷⁶

1. Tâcuddîn es-Subkî (öl. 771/1369), *Kâidetun fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*⁷⁷

2. Muhammed Abdulhayy el-Leknevî (öl. 1304/1887), *er-Ref'u ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*⁷⁸

3. Cemâluddîn el-Kâsımî (öl. 1332/1914), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*⁷⁹

4. Kâsım Alî Sa'd, *Mebâhis fi İlmi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*⁸⁰

⁶⁹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 203.

⁷⁰ Yücel, *Hadis Usûlü*, 203.

⁷¹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 203.

⁷² Yücel, *Hadis Usûlü*, 204.

⁷³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 204.

⁷⁴ Yücel, *Hadis Usûlü*, 204.

⁷⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 204.

⁷⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, 205.

⁷⁷ Tâcuddîn es-Subkî, *Kâidetun fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Kahire: 1984).

⁷⁸ Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *er-Ref'u ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: 1987).

⁷⁹ Cemâluddîn el-Kâsımî *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: 1985).

⁸⁰ Kâsım Alî Sa'd, *Mebâhis fi İlmi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: 1988).

5. Fârûk Hamâde, *el-Menhecu'l-İslâmî fî Cerh ve't-Ta'dîl*⁸¹
6. Emin Aşıkutlu, *Hadis'te Ricâl Tenkiti*⁸²

3.1.2. İlelu'l-Hadîs

Ahmet Yücel, İlelu'l-Hadîs'in tanımını şöyle yapmıştır: “Hangi sebeple olursa olsun hadislerin sıhhatini zedeleyen gizli sebeplere illet (çoğulu ilel), bunları inceleyen ilme de ilelu'l-hadîs denir.” Görünüşte sağlam ve râvîleri güvenilir haberlerde de bazen hemen fark edilmeyen hatalar olabilmektedir. Hâfızasının ve dikkatinin mükemmel olmaması, eksik ezberlenmesi, unutması, kitabından rivayet ediyorsa kitabını kaybetmesi gibi sebeplerle güvenilir râvîlerin de bazen yanlışlığının tespit edildiğini zikreden Ahmet Yücel, el-Hakîm en-Nîsâbûrî'nin kitabından Ali b. el-Medîni'nin (öl. 234/848) güvenilir râvîlerin düştüğü hataları toplamak suretiyle *İlelu Hadîsi İbn Uyeyne* adlı eseri telif ettiğini ve zayıf olduğu tespit edilmiş râvîlerin nakilleri kabul edilmediği için illetin asıl itibarıyla daha güvenilir râvîlerin rivâyetlerinde aranması gerektiğini ifade ettiğini zikretmiştir.⁸³

Ahmet Yücel, Abdurrahmân b. Mehdî'nin (öl. 198/814): “Bildiyim bir hadisin illetini fark etmem bilmediğim 20 hadisi yazmamdan daha iyidir.” Sözüden hareketle hadislerin illetini araştırmak amacıyla yapılacak çalışmaların önemi ve bu faaliyetin hicrî 2. Asırda yoğun olarak yapılmış olduğunun anlaşıldığına işaret etmiş, Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (öl. 198/813) bu alanda önemli katkıları olduğunun kaynaklarda zikredilmiş olduğunu belirtmiştir.⁸⁴

Ahmet Yücel, muhaddislerin hicrî 2. Asırda hadislerin illetlerini tespit faaliyetlerinde buldukları bilinmekle beraber bu alanda eser vermelerinin hicrî 3. Asırda başladığını zikretmiş bu döneme ait bazı eserleri zikretmiştir.⁸⁵

1. *İlelu'l-Hadîs*⁸⁶
2. *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*⁸⁷
3. *et-Târîh ve'l-İlel*⁸⁸
4. *İlelu'l-Kebîr*⁸⁹
5. *İlelu'l-Hadîs*⁹⁰
6. *İlelu'l-Mutenâhiye fî'l-Hadîsi'l-Vâhiye*⁹¹
7. *Şerhu İleli't-Tirmizî*⁹²

Ahmet Yücel, İlelu'l-Hadîs üzerine günümüzde yapılan 2 tez çalışmasını da kaydetmiştir.

1. *İlelu'l-Hadîs Dirâse Menheciyye fî Dav'i Şerhi İleli't-Tirmizî*⁹³
2. *İlelu'l-Hadîs İlmî*⁹⁴

Ahmet Yücel, mezkûr eserlerde mevkûfun bazen merfû' olarak rivâyet edilmesi, hadisin munkatı', mu'dal, mudelles, muzdarib, mursel, ferd olduğunun belirlenmesi, isnâddaki illet, hadisin mudrec, munkar, mursel, maktûb ve mevzû olmasının ise hem isnâd hem de metindeki illet olarak kabul edildiği ancak mezkûr âlimlerin illet anlayışında bazı farklılıklar bulunduğunu zikretmiştir, İbn Ebî Hâtim'in (öl. 279/892) illeti geniş anlamda hadis ile ilgili açıklanması gereken hususlar olarak kullandığı belirten Ahmet Yücel, bu sebeple onun eserinde, isnâdlarında bulunan bazı râvîlerin kusurlarını açıklamak üzere “sahih ve hasen” hadislerle de

⁸¹ Fârûk Hamâde, *el-Menhecu'l-İslâmî fî Cerh ve't-Ta'dîl* (Rabat: 1989).

⁸² Emin Aşıkutlu, *Hadis'te Ricâl Tenkiti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997).

⁸³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 205.

⁸⁴ Yücel, *Hadis Usûlü*, 205.

⁸⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 206.

⁸⁶ Ali b. el-Medîni, *İlelu'l-Hadîs ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: 1972); Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Haleb: 1980). Bu eser, sahâbeden itibaren isnâdların dayandığı muhaddisler ve hadis ekolleri hakkında bilgiler ihtiva eder ve muallel hadisleri ve illetleri ortaya koyar. Yücel, *Hadis Usûlü*, 206.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl* thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu 1. Cilt (Ankara: 1963), 2. Cilt (Ankara: 1987); thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Beyrut: 1988); Subhî Bedrî es-Semarrâî. (Riyad: 1988). Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın sorularına verdiği cevaplardan meydana gelmiştir. Eserin, Muhammed Husâm Beyzûn (Beyrut: 1990) tarafından hazırlanmış 4 ayrı baskısı bulunmaktadır. Yücel, *Hadis Usûlü*, 206.

⁸⁸ Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî, *et-Târîh ve'l-İlel*, thk. Ahmed Nur Seyf (Mekke: 1979). Yahyâ b. Maîn'in talebesinin bu eseri neşredilmiştir. Yücel, *Hadis Usûlü*, 206.

⁸⁹ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *İlelu'l-Kebîr*, nşr. Hamza Dîb Mustafa (Amman: 1985); Subhî Bedrî es-Semarrâî. (Beyrut: 1989). Eser, Ebû Kâdî tarafından Fıkıh konularına göre tertip edilen nüshaları esas alınarak 2 defa yayınlanmıştır. Yücel, *Hadis Usûlü*, 206.

⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlelu'l-Hadîs*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb (Kahire: 1924); (Beyrut: 1985).

⁹¹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *İlelu'l-Mutenâhiye fî'l-Hadîsi'l-Vâhiye*, nşr. İrşâdulhak el-Eserî (Lahor: 1978); (Faysalâbâd: 1981).

⁹² *Şerhu İleli't-Tirmizî*'nin değişik baskıları yapılmıştır. Kallek, “İbn Receb”, 20/245. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

⁹³ Hemmâm Abdurrahîm Saîd, *İlelu'l-Hadîs Dirâse Menheciyye fî Dav'i Şerhi İleli't-Tirmizî* (Amman: Doktora tezi, 1990).

⁹⁴ Ayhan Tekineş, *İlelu'l-Hadîs İlmî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

yer verdiğini vurgulamış, et-Tirmizî'nin hadisin sıhhatine zarar vermeyecek bazı kusurları taşıyan hadisleri *İlelu'l-Kebîr*'inde zikretmesi onun da illeti geniş manada kullandığını göstermekte olduğunu, dolayısıyla mezkûr eserlerde bulunan hadislerin tamamının illetli olduğunu düşünmenin doğru olmadığını kaydetmiştir.⁹⁵

3.1.3. Garîbu'l-Hadîs

Ahmet, Yücel, garîb kelimesinin 2 farklı anlamda kullanıldığına işaret etmiş Garîb hadîs'in metin veya isnâd yönünden tek kalmış yahut benzeri başka râvîler tarafından rivâyet edilmemiş hadise denilmiş olduğunu vurgulamış, *Ġarâibu Mâlik*, *Ġarâibu Ehâdisi Şûbe*⁹⁶ gibi eserlerin Garîbu'l-Hadîs ilmiyle alakası olmadığını, Garîbu'l-Hadîs'in hadis metinlerinde yer alan ve az kullanılması sebebiyle anlaşılması güç kelimeler ve bunları konu edinen ilim dalı anlamına geldiğini kaydetmiştir.⁹⁷

Ahmet Yücel, İslâm topraklarının genişlemesiyle çeşitli kültür ve milletlerden insanların Müslümanlığı kabul etmesi sebebiyle yeni öğrendikleri Arapça ve İslâm dini ile ilgili hatalara düşebildikleri için Arap dili üzerindeki muhtemel hatalarını ve hadislerin yanlış anlaşılmasını önemek için hicrî 2. Asırdan itibaren Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776), Sufyân es-Sevrî (öl. 161/778), Mâlik b. Enes (öl. 179/795) gibi âlimlerin hadis metinlerindeki garîb kelimeleri izah ettikleri vurgulamış ve Garîbu'l-Hadîs telif eden bazı âlimleri de listelemiştir.⁹⁸

1. Ebû Hasen Nadr b. Şumeyl (ö.l 203/819)⁹⁹
2. Ebû Bekr Huseyîn b. Ayyâş es-Sulemî (öl. 204/819)
3. Ebû Ali Muhammed b. Mustenîr (öl. 210/825)¹⁰⁰
4. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ (öl. 210/825)
5. Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (öl. 210/825)
6. Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (öl. 215/830)
7. Abdulmelik b. Kureyb (öl. 216/831)¹⁰¹
8. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/848)¹⁰²
9. İbnu'l-Arabî Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (öl. 231/845)
10. Alî b. el-Medînî (öl. 234/848)¹⁰³
11. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hatîb el-Bağdâdî (öl. 254/839)
12. İbn Kuteybe (öl. 276/889)¹⁰⁴
13. Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Harbî (öl. 285/889)¹⁰⁵
14. Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (öl. 285/898)¹⁰⁶
15. Ebû Muhammed Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî (öl. 302/914)

Ahmet Yücel, Hadis metinlerindeki garîb kelimeleri açıklamak için daha sonraki dönemlerde eser yazan 2 meşhûr müellifi de zikretmiştir.¹⁰⁷

1. ez-Zemahşerî (öl. 538/1144)¹⁰⁸
2. Mecduddîn İbnu'l-Esîr (öl. 630/1233)¹⁰⁹

⁹⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 207.

⁹⁶ Ebû Abdillâh b. Mende'nin telif ettiği *Ġarâibu Şu'be* adlı bir eserden bahsedilmektedir. Yücel, *Hadis Usûlü*, 207; M. Yaşar Kandemir, "İbn Mende", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 20/177-179.

⁹⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 207.

⁹⁸ Yücel, *Hadis Usûlü*, 207.

⁹⁹ İsmail Durmuş, "Nadr b. Şumeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006). 32/282.

¹⁰⁰ "Kutrub" diye tanınmıştır. Yücel, *Hadis Usûlü*, 207.

¹⁰¹ "Asmâî" diye tanınmıştır. Yücel, *Hadis Usûlü*, 207.

¹⁰² Nşr. Muhammed Azimuddîn, (Haydarâbâd: 1964-1967); Huseyin Muhammed Şeref (Kahire: 1984).

¹⁰³ el-Hâkim, *Tefsîru Ġarâibi'l-Hadîs* adlı bir eserinden bahsetmiştir. el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs* (Medine: 1997), 71.

¹⁰⁴ 4 farklı neşri yapılmıştır: Abdullah el-Cubûrî (Bağdat: 1977); Rızâ es-Suveysî (Tunus: 1978 ve 1981); Suleymân b. İbrâhîm el-Âyid, (Cidde: 1985).

¹⁰⁵ ez-Zemahşerî, *el-Fâik fi Ġaribi'l-Hadîs* nşr. Suleymân b. İbrâhîm el-Âyid (Cidde: 1985).

¹⁰⁶ "Muberrred" diye tanınmıştır. Yücel, *Hadis Usûlü*, 208.

¹⁰⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 208.

¹⁰⁸ Nşr. Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed b. Ebî'l-Fazl (1945).

¹⁰⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi Ġaribi'l-Hadîs ve'l-Eser* (Tahran taş baskısı: 1269/1852) daha sonra Abdulazîz b. İsmâil el-Ensârî et-Tahtâvî'nin tashîhi ve es-Suyûtî'nin *ed-Durru'n-Nesîr*'i ile birlikte 4 cilt halinde yayımlanmıştır. (Kahire: 1893) ayrıca es-Suyûtî'nin *ed-Durru'n-Nesîr*'i ve Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Mufredât*'ı ile beraber yine 4 cilt olarak neşredilmiştir. (Kahire: 1900 ve 1904) Kitabın 1. cildinin ilk sayfasında bu baskıda Ebû Ahmed Hasan b. Abdillâh el-Askerî'nin *Taş h ifâtu'l-Muħaddisîn fi Ġaribi'l-Hadîs*'inin de yer alacağı kaydedilmişse de bu eser yayımlanmamıştır. *en-Nihâye*'nin el-Matbaatu'l-Osmâniyye baskısı (Kahire: 1893), neşirlerin en güvenilir olmakla birlikte diğer baskılarda olduğu gibi onda da yanlış okumadan kaynaklanan hatalar mevcuttur. Kitabın en sağlıklı neşri, Tâhir Ahmed ez-Zâvî (eserin ilk üç cildinin neşrine katılmıştır) ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî'nin gerçekleştirdiği 5 ciltlik baskısıdır. (Kahire: 1963-1965); (Beyrut: 1963); (Lahor: 1970), İbrahim Hatiboğlu, "en-Nihâye" 33/101. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

Ahmet Yücel, mezkûr eserlerin içeriği ile ilgi şu bilgileri vermiştir: “Hadis metinlerinin doğru anlaşılmasını sağlamak amacıyla telif edilen bu eserlerde, Hz. Peygamberin hadisleriyle ashâb ve tâbiînin sözlerindeki garîb kelimelerin tanımı yapılmaktadır. Garîb kelimelerin sözlük anlamları yanında Arap dilcilerin ifadelerinden, eski Arap şâirlerinin şiirlerinden ve Arap atasözlerinden örnekler verilerek sözü edilen kelimenin edebî niceliklerini de ayrıca ortaya konulmaktadır.”¹¹⁰

Ahmet Yücel, Mecdüddîn İbnu'l-Esîr'in (öl. 630/1233) *en-Nihâyesi*'nden şu örneği zikretmiştir: “Tirmizî'de geçen rivâyette: “Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'nın nakline göre İbn Ömer şöyle demiştir: “Hz. Peygamber, bir seriyyede görevlendirmişti. Fakat seriyyeye katılanlar Medine'ye kadar kaçtılar.”¹¹¹ Arapçada savaştan kaçmak “فَرَارٌ” kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu rivâyette ise “حَاصٌّ” kelimesi kullanılmıştır. İbnu'l-Esîr, bu rivâyette geçen ve çok kullanılmayan bir kelime olan “حَاصٌّ” kelimesinin kaçmaya yol aramak” anlamına geldiğini açıklamıştır.¹¹²

3.1.4. Muhtelifu'l-Hadîs

Ahmet Yücel, Muhtelifu'l-Hadîs, İhtilâfu'l-Hadîs ve Muşkilu'l-Hadîs isimleriyle anılan bu ilmin sahih bir hadisin yine sahih olan hadîs veya hadîslere ya da diğer şer'î delillere zıt görünmesinin sebeplerini araştırır ve bunları gidermenin yollarını incelediği zikretmiştir.¹¹³

Ahmet Yücel, İhtilâfu'l-Hadîs İlmi'nin doğuş sebebini kelâmcıların hadisçilere yönelttiği eleştiriler olduğunu vurgulamış, kelâmcıların, hadisçileri uydurma ve çelişkili rivâyetleri nakletmekle firkaların çoğalmasına, Müslümanlar arasındaki bağların kopmasına ve birbirine düşman olmalarına, fakihlerin farklı fetvâ vermelerine sebep olmakla suçladıklarını zikretmiş olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁴

Ahmet Yücel, kelâmcıların mezkûr ağır ithamlarının temel gerekçesinin hadisçilerin birbiriyle çelişkili görünen hadisleri nakletmeleri olduğunu, hadislerin birbiriyle, Kur'ân veya aklî delillerle çelişkiliymiş gibi görünmesinin hadisçileri zor durumda bırakmasından kaynaklandığını zikretmiş, bundan dolayı hadisçiler bir taraftan ihtilâflı olduğu iddia edilen hadislerle amel etmeyi sağlamak diğer taraftan ta mezkûr eleştirilere cevap vermek amacıyla İhtilâfu'l-Hadîs İlmini geliştirmiş olduklarını böylece hem hadislerin azamisinden yararlanılmasını temin etmek hem de sünnete ait metinlerin anlaşılmasını sağlamak gayesini taşıdıklarını vurgulamıştır.¹¹⁵

Ahmet Yücel, İhtilâfu'l-Hadîs ile ilgili ilk eserin İmam Şâfiî (öl. 204/819) tarafından telif edildiğini, *er-Risâle adlı* eserinde İhtilâfu'l-Hadîs'in tanımını yaptığını, sebepleri, tesbiti ve çözüm yolları çerçevesinde temel prensiplerine işaret etmiş olduğunu zikretmiş *İhtilâfu'l-Hadîs*¹¹⁶ adlı eserinde ise konularına göre ihtilâflı görünen hadislere ve bunları çözüm yollarına örnekler verdiğini vurgulamış, eserinde 4 temel prensibe yer verdiğini kaydetmiştir.¹¹⁷

1. Sünnet'in Kur'ân'ı açıkladığı
2. Peygambere itaatin gerekliliği
3. Haber-i vâhidin hüccet olduğu
4. Hadisler arasındaki ihtilâfın sebepleri ve bunların giderilmesinin gerekliliği ve yöntemleri

Ahmet Yücel, İhtilâfu'l-Hadîs konusunda Alî b. el-Medîni'nin (öl. 234/848) bir eserinden bahsedilmesine rağmen bu eserin günümüze ulaşmış, ulaşmadığının bilinmediğine işaret etmiş, konuyla ilgili bu dönemde yazılan İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889), *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadîs* adlı eserinde hadîse ve hadisçilere yöneltilen eleştirileri zikrettikten sonra kelâmcıları, Kur'ân'a, hadîse, kıyâsa, icmâya, tecrübeye ve akla aykırı olduğunu ileri sürdükleri hadîsleri ele alarak çelişki iddialarını reddettiğini vurgulamış olduğunu ancak kendisinin: “Bilmediği ve üstesinden gelemeyeceği konulara dalan” biri olduğu gerekçesiyle tenkit edildiğini zikretmiştir.¹¹⁸

Ahmet Yücel, İhtilâfu'l-Hadîs ile ilgili kaynaklarda bu dönemde telif edilen iki eseri zikretmiştir. Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî'ye (öl. 307/919) diğeri Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye (öl. 310/922) aittir. Daha sonraki dönemlerde de hadisler arasındaki ihtilâfı gidermek için eserler telif edilmesinin yanında günümüzde de bu alanda ilk çalışmanın İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm*

¹¹⁰ Yücel, *Hadis Usûlü*, 208.

¹¹¹ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992). “Cihâd”, 36.

¹¹² Mubârek b. Esîruddîn el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: 1963-1965).

¹¹³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 209.

¹¹⁴ Yücel, *Hadis Usûlü*, 209.

¹¹⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 209.

¹¹⁶ Nşr. Âmir Ahmed Haydar, (Beyrut: 1985); Muhammed Ahmed Abdulazîz, (Beyrut: 1986).

¹¹⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 209.

¹¹⁸ *Hadis Müdafaaatı*, çev. Hayri Kırbasoğlu, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979). Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, 20/145. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

*Yolları*¹¹⁹ adlı eserinin İhtilâfu'l-Hadîs konusunu bütün yönleriyle değerlendirdiğini ve böyle bir çalışmanın ülkemizde yapılmasının ise sevindirici olduğuna bu İhtilâfu'l-Hadîs kitaplarında fıkıhla ilgili hadislerin incelendiğini, haberi sıfatlar hakkındaki ihtilâflar söz konusu olduğunda Muşkilu'l-Hadîs¹²⁰ başlığı altındaki eserlerde incelendiğine de dikkat çekmiştir.¹²¹

Ahmet Yücel, ihtilâf ve çözümünü yönünden Suların kirlenmesiyle ilgili İhtilâfu'l-Hadîs konusuna giren bir örnek te zikretmiştir. Hz. Peygamberin: “*Su temizdir, hiçbir şey onu kirletmez.*”¹²² “*Su iki kulle miktarına ulaşınca pislik tutmaz.*”¹²³ ve “*Rengi veya tadı değişmedikçe su pislik tutmaz, pis sayılmaz.*”¹²⁴ Olmak üzere görünüşte birbirleriyle çelişkili hadisleri bulunmaktadır. Bu hadisler arasındaki ihtilâf: “İki kulle veya daha fazla olan su, vasıflarından biri değişmedikçe herhangi bir şeyle kirlenmez. İki kullenden az su, vasıfları değişsin veya değişmesin içine pislik düştüğünde kirlenir. Aynı şekilde vasıflarından biri, içine düşen pislik sebebiyle değişen su da iki kulle veya daha fazla da olsa pislendi demektir.” Şeklinde ilk hadisteki mutlaklık diğer hadislerle takyîd edilmesiyle giderilmiştir.¹²⁵

Ahmet Yücel, sahîh hadislerle çelişkili olmayan sahîh hadîsin *muhkem* olarak nitelendiğini el-Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (öl. 405/1014) bu tür hadisleri *muârizı bulunmayanlar* olarak ifade etmekte ve bazı misaller vermekte olduğunu¹²⁶ Çelişkili olmaması açısından hadislerin çoğunun *muhkem* olduğuna işaret etmiştir.¹²⁷

3.1.5. Nâsih ve Mensûh

Ahmet Yücel, uygulanmakta olan bir nassın kapsamına giren hükmün daha sonraki bir nas ile tamamen veya kısmen kaldırılmasına nesh denildiğini, Hadîs ilmi'nde neshin genellikle birbirleriyle çelişkili gibi görünen hadisler arasındaki ihtilâfı giderme yollarından biri olarak kullanılmakta olduğunu, hadisler arasındaki ihtilâfı gidermede cem' ve te'lif ile tercih metotlarından biriyle çözüm bulunamadığında ise nesh metoduna başvurulmakta olduğunu kaydetmiştir.¹²⁸

Ahmet Yücel, sünnetin sünneti neshini inceleyen, aralarında nesh söz konusu olan hadisleri inceleyen ilme ve bu konuda yazılan eserlere de “nâsihu'l-hadîs ve mensûhu” denilmekte olduğunu zikretmiş, sahâbe döneminden itibaren nâsih ve mensûh bilgisinin gerekliliği üzerinde durulmuş olduğunu, tâbiûn neslinde Kur'ân'daki nesh konusunu inceleyen eserler yazılmış olduğunu, tâbiûndan Kâtede b. Diâme (öl. 117/735) ve İbn Şihâb ez-Zuhrî'nin (öl. 124/741), Kur'ân'daki nesh ile ilgili eserlerin günümüze ulaştığını¹²⁹ kaydetmiştir.¹³⁰

Ahmet Yücel, hadislerdeki nâsih ve mensûh konusunun 2. Asrın sonlarından itibaren yazılı hâle getirilmeye başladığını bilindiği kadarıyla günümüze ulaşan ilk kaynağın İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'si olduğunu, eserde neshin hikmeti, Kur'ân ve hadiste mevcudiyeti ve nesh ile ilgili temel bilgilere yer verildiğini zikretmiştir.¹³¹

Ahmet Yücel, hadislerde nâsih ve mensûh konusunda eser veren âlimlerin Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Esrem (öl. 270/883), Ebû Dâvûd (öl. 275/888), Ahmed b. İshâk et-Tenûhî (öl. 318/930) olduğuna işaret etmiş daha sonraki dönemlerde eser yazan diğer âlimlerin Hâzîmî (öl. 584/1188) *el-İ'tibâr fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*¹³² isimli eseri olduğuna vurgu yapmış, ülkemizde de bu konuyu bütün yönleriyle ele alan Ali Osman Koçkuzu'nun *Hadîste Nâsih ve Mensûh* adlı eserini olduğunu ifade etmiştir.¹³³

¹¹⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996).

¹²⁰ Abdülmü'tî Emin Kal'acı ve Mûsâ Muhammed Ali (Beyrut: 1983) tarafından neşredilen eser ayrıca Raimond Köbert'in Almanca'ya yaptığı kısmî tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Roma: 1941). Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 19/497. “Fuat Sezgin tarafından İbn Fûrek'e nisbet edilen *Muhtaşâru Müşkilî'l-Âsâr* adlı eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Reisülkuttâb Mustafa Efendi, nr. 265) bulunduğu (GAS, 1/611) bildirilmektedir. Ancak bu numarada kayıtlı olan eser, *el-Mu' taşâr mine'l-Muhtaşâr min Muşkilâti'l-Âsâr* adını taşımakta olup Cemâl el-Malatî'ye aittir.” Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 19/498.

¹²¹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 210.

¹²² Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 34; Tirmizî, “Tahâre”, 49.

¹²³ Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 33; Tirmizî, “Tahâre”, 50.

¹²⁴ İbn Mâce, *Sunen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992). “Tahâre”, 76.

¹²⁵ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları*, 170-171.

¹²⁶ el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu Ullûmi'l-Hadîs*, 129-130.

¹²⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 211.

¹²⁸ Yücel, *Hadis Usûlü*, 211.

¹²⁹ Her iki eser de *Erbaatu Kutub fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh* (Beyrut: 1988) ismiyle neşredilmiştir.

¹³⁰ Yücel, *Hadis Usûlü*, 211.

¹³¹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 211.

¹³² Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*, nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acı (Halep: 1982).

¹³³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 211.

Ahmet Yücel, hadisın mensûh olduđunun bazen bizzat Hz. Peygamber tarafından ifade edilmiş olduđuna dair bir misal zikretmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “*Ben size kabir ziyaretini yasaklamıştım; fakat şimdi kabirleri ziyaret edebilirsiniz. Kurban etlerini üç günden fazla bekletmenizi de yasaklamıştım; fakat şimdi uygun gördüğünüz şekilde yiyebilirsiniz.*”¹³⁴ Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, cahiliye döneminden yeni çıkmaları sebebiyle doğabilecek sakıncaları önlemek amacıyla önceleri kabir ziyaretini yasaklamıştı. Zaman ilerleyip cahiliyeden uzaklaşıp İslâm inançları iyice yerleşince kabir ziyaretinin ahireti hatırlatacağı ve bunun faydalı olacağı düşüncesiyle izin vermiştir. Hz. Peygamber aynı şekilde Medine’de kurban etlerine olan ihtiyaç sebebiyle önceleri, bekletilmeden dağıtılmasını istemişti. Böyle bir ihtiyacın bulunmadığı dönemde ise Müslümanların kurban etlerini kendi ihtiyaçları için saklayabileceklerini söylemiştir.¹³⁵

3.1.6. Esbâbu Vurûdi’l-Hadîs

Ahmet Yücel, Esbâbu’l-Hadîs, Vurûdi’l-Hadîs isimleriyle anılan bu ilmin hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi için onların hangi sebeple, nerede ve ne zaman söylendiğini araştırma konusu yapmakta olduğunu zikretmiştir. Bu ilmin, hadislerin zaman ve mekânını tespit etme odaklanması onların nâsîh ve mensûhunu belirlemeye yardımcı olmasına dikkat çekmiş, başlangıçta ihtiyaç hissedilmemesi daha sonra ise hadis eserlerinin çoğunlukla konuları esas alınarak telif edilmesi genellikle hadislerin bağlamının koparılmasına sebep olduğunu vurgulamıştır. Hadislerin pek çoğunun ne maksatla söylendiğinin bilinmediğinden dolayı zamanla hadislerin söylendiği ortamı bilme ihtiyacının hâsıl olduğunu, konuyla ilgili eserler telif edilerek bu konunun müstakil bir ilim dalı olarak anılmaya başladığını kaydetmiştir.¹³⁶

Ahmet Yücel, konuyla ilgili es-Suyûtî (öl. 911/1505) ve İbn Hamza el-Huseynî’nin (öl. 1120/1708) telif ettiği iki temel eserin bulunduğunu, es-Suyûtî’nin *Esbâbu Vurûdi’l-Hadîs*¹³⁷ isimli eserinin 98 farklı rivâyetleriyle birlikte derleme bir eser olduğunu, İbn Hamza el-Huseynî’nin *el-Beyân ve’t-Ta’rif fi Esbâbi Vurûdi’l-Hadîsi’s-Şerîf* adlı eserinin önceki çalışmalardan istifade ederek 1154 hadisın vurûd sebebini ele almış olduğunu kaydetmiştir.¹³⁸

Ahmet Yücel, bu ilmin ihtiyaçlara cevap verebilecek seviyede geliştiğinin söylenemeyeceğini zira hem konuyla ilgili yazılan eserlerin sayısının hem de inceledikleri hadis sayısının sınırlı olduğunu ayrıca söz konusu eserlerde hadislerin tarihsel ve toplumsal bağlamının ilmî bir disiplin içinde alınmadığı eleştirisini yapmış, bu eserlerin rivâyet edilen hadisleri sebep-i vurûdlarıyla bir araya getirmekle yetinmiş olduklarını ayrıca bunların hadis kitaplarında vurûd sebepleriyle birlikte zikredilen hadislerin anlamını bir araya getirdiklerinin de söylenemeyeceğini ifade etmiştir.¹³⁹ Ahmet Yücel, hadislerin vurûd sebeplerinin doğru anlaşılmasının önemi ve hadislerin oluştuğu ortama dikkat çekmek için şu misâli vermiştir: Hz. Peygamberin: “*Bir kadının yanında mahremi bulunmadan 3 günlük yolculuğa çıkamayacağını*” ifade ettiği rivâyet edilmektedir.¹⁴⁰ Bu yasaktan ilk bakışta kadınların tek başına yolculuk yapamayacakları düşünülebilmektedir. Ancak söz konusu yasağın konulduğu ortam dikkate alındığında ise yasağın genel olarak değil yol emniyetiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu yasağı doğru olarak anlayabilmek için Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde yolculuk yapılan ortamın bilinmesi gerekmektedir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Arabistan’da insanların önemli bir kısmı kabileler halinde yaşamaktaydı. Arapların köy, kasaba veya şehirlerde, kerpiçten yapılmış evlerde yaşayan (Ehlu’l-Meder) olanların yanında çöl ve vahalarda konar-göçer olarak çadırlarda yaşayan (Ehlu’l-Bâdiye, Ehlu’l-veber) bedevîleri de bulunmaktaydı. Soy esasına dayalı kabile toplumlarında ondan ayrı yaşayabilme imkânı son derece zordu. Bedevîler, bir taraftan ağır tabiat şartları, diğer taraftan düşman kabilelerinden gelebilecek tehlikelere karşı kabilenin yardımına muhtaçtılar. Kan davaları yüzünden bedevîler arasında anarşi hâkim olmuştu. Bazen kabilesinden kovulan ve herhangi bir kabileden himâye hakkı kazanamayanlar çete kurarak yağma ve baskınlar yapmaktaydı. Bedevî kabileleri arasında rekâbet eksik olmazdı. Bu rekâbet yüzünden birbirlerine sık sık baskın düzenlerlerdi. Hayâtî ihtiyaçlarını elde etmek amacıyla komşu şehir, köy ve kervanlara baskınlar yaparlardı. Bu baskınlarda deve ve yiyecek çalar, kadın ve çocukları kaçırdılar. Çetin çöl şartlarının hâkim olduğu, kabilelerin birbiriyle sürekli çatışma halinde bulunduđu, güçlü olanların zayıfları ezdiği, akrabalık ve komşuluk

¹³⁴ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) “Dahâya”, 8; Muslim, “Edâhî”, 34; İbn Mâce, “Cenâiz”, 17.

¹³⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 212.

¹³⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, 212.

¹³⁷ *el-Luma’ fi Esbâbi’l-Hadîs* adıyla da bilinen eser, Yahyâ b. İsmail Ahmed tarafından neşredilmiştir. (Beyrut: 1988) Eser, üzerine Seyyîd Ömer Murîb (Câmiatu’l-Ezher) ve Abdulazîz Saîd et-Tuhâyî (Câmiatu Melik Abdilazîz) Yüksek lisans tezi hazırlamışlardır. Ramazan Ayvally, *Esbâbu Vurûdi’l-Hadîs ve Bunun İslam Teşri’indeki Yeri ve Önemi* adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır. (Ankara: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1979).

¹³⁸ Yücel, *Hadis Usûlü*, 213.

¹³⁹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 213.

¹⁴⁰ el-Buhârî, “Taksîru’s-Salât”, 4; Muslim, “Hac”, 415.

bağlarına riâyet edilmediği, fuhşun yaygın olduğu, câhiliye davası diye ifade edilen haklı-haksız ayrımı yapmadan kabilesinin her türlü çağrısına körü körüne bir tarafdilik duygusuyla icâbeti görev kabul eden bir anlayışın hâkim olduğu bir ortam mevcuttu. Ayrıca başta Kureyş müşrikleri olmak üzere diğer müşrik kabileler, münâfiklar ve Yahûdîler de Müslümanlara karşı düşmanca tavır sergilemekteydiler. Nitekim Uhud Gazvesi veya Mekke'nin fethi sırasında Medine'ye gelen Abdulkaysoğulları kendilerini engellemeye çalışan Mudar müşriklerini Hz. Peygamber'e şikâyet etmişlerdi.¹⁴¹

Ahmet Yücel, Hz. Peygamberin çileli mücadelesinin amacının zikredilen olumsuz özelliklere dayalı kabile anlayışını ortadan kaldırıp yerine güven duygusunu hâkim olduğu bir toplum kurmak olduğunu ancak Onun (s.a.s.) bulunduğu ortamın farkında olduğunu: “*Seyahat edin, sıhhat bulursunuz.*” Buyuran Hz. Peygamberin böyle bir ortamda yolculukta can ve mala gelebilecek zararları önlemek amacıyla: “*İnsanlar tek başına yolculuk yapmanın tehlikelerini benim kadar bilselerdi hiçbir kimse binitiyile tek başına gece yolculuğuna çıkmazdı.*”¹⁴² Buyurarak tedbir alınmasını tavsiye ettiğini vurgulamıştır.¹⁴³

Ahmet Yücel, Rasûl-i Ekrem'in erkeklerin özellikle de kadınların yolculuk yapmamaları hususunda ısrarlı uyarıları, sözü edilen ortamda onların can, mal ve namus konularına sıkıntıya düşmelerini önlemeye yönelik olduğuna dikkat çekmiş, Hz. Peygamberin, yol kesenlerden şikâyet edilmesi üzerine Adî b. Hâtim et-Tâî'ye: “*Sen, Hîre şehrini gördün mü? Diye sormuş “Hayır” cevabını alınca da: “Eğer ömrün uzun olursa hevdeci içinde yolculuk eden bir kadının Hîre'den kalkıp Allah'tan başka hiç kimseden korkmadan Ka'be'yi tavaf edeceğini göreceksin.*”¹⁴⁴ Buyurmuştu. Ahmet Yücel hadisle ilgili şu yorumu yapmıştır: “Görüldüğü gibi hadis, sözü edilen bağlamından ayrı olarak değerlendirildiğinde yasağın amacı gözden kaçmakta ve genelleştirilebilmektedir. Hadisin söylendiği ortam ve bağlamı dikkate alındığında ise hadiste sözü edilen yasağın amacının “yol emniyeti” olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili diğer hadislerde bu anlayışı desteklemektedir.”¹⁴⁵

Ahmet Yücel, Hadis İlimleriyle ilgili bölümün genel bir değerlendirmesini şöyle yapmıştır: “Hadis ilimlerinden Cerh ve Ta'dîl ile İlelu'l-Hadîs, genellikle hadislerin isnâdı ve sıhhatini tespitiye yöneliktir. Nâsih ve Mensûh, İhtilâfu'l-Hadîs, Garîbu'l-Hadîs ve Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs ilimleri ise hadislerin anlaşılmasına yönelik ilimlerdir. Garîbu'l-Hadîs metinlerinde yer alan ve az kullanılması dolayısıyla anlaşılması güç olan kelimeleri açıklamaya yöneliktir. Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs ise hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi için bunların hangi sebeple nerede ve ne zaman söylendiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Ancak bu ilimleri konu alan çalışmalar hem çok geç başlamış ve yeterli sayıya ulaşmamıştır. Ancak bunların gerek hadislerin sıhhatini gerekse yorumlanmasıyla ilgili önemli katkıları bulunmakla birlikte ihtiyaç duyulan meseleleri çözdükleri söylenemez.”¹⁴⁶

4. Hadis İlimlerine Dair Bazı Teklifler

Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* eserinin “Hadis İlimleri” bölümünü detaylarıyla ele aldıktan sonra bu ilimlerin daha da geliştirilebilmesi için bazı teklifler sunmuştur:

4.1. Sistemleştirilmiş Cerh ve Ta'dîl

Ahmet Yücel, İlel Edebiyatı'nda râvîlerin hadis rivâyetine ehliyetlerinin tespit edilmeye çalışılmış olduğunu, “es-Sikât” türü eserlerin sadece güvenilir râvîlere tahsis edilmiş olduğunu, zayıf ve metrûk olanlarla ilgili “ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn” ismiyle bazı eserler telif edilmiş olduğunu, güvenilir, zayıf ve metrûk râvîleri birlikte inceleyen kitapların da yazılmış olduğuna işaret etmiş, bütün bu eserlerde râvîlerin rivâyetine ehliyetleri hakkında bol miktarda bilgiler verilmesine rağmen râvîlerin güvenilirliği ile ilgili bir ilim dalı olan “Cerh ve Ta'dîl” hakkında yeni çalışmalara ihtiyaç hâsıl olduğuna işaret etmiştir.¹⁴⁷

Ahmet Yücel, günümüzde farklı bilim dallarında ihtisas sahibi olanların söz konusu zengin ricâl kitaplarından gerektiği gibi istifade etmelerinin beklenemeyeceğini bu sebepten gerek onların gerekse hadis alanında ihtisas yapanların işlerini kolaylaştırabilecek yeni çalışmalara ihtiyaç bulunduğunu vurgulamış, günümüz hadis âlimlerinin bütün bu birikimlerinden istifade ederek “güvenilirliğinden ittifak edilen râvîler”, “metrûk olduğunda ittifak edilen râvîler” ve “haklarında ihtilâf edilen veya zayıf râvîler” başlıkları altında yeniden ele alınması gerektiğini, bu araştırmaların neticesinde bir taraftan daha önce zayıf olduğu söylenen râvîlerin bir kısmının güvenilir veya metrûk oldukları tespit edilebileceğini, diğer taraftan yeni çalışmalar, yeni yapılacak araştırmalar sadece sınırlı sayıdaki zayıf râvîlere tahsis edileceğine zayıf râvîler hakkında

¹⁴¹ Muslim, “İman”, 23-24.

¹⁴² Ahmed b. Hanbel, *Musned*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 2/380.

¹⁴³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 214.

¹⁴⁴ el-Buhârî, “Menâkıb”, 25.

¹⁴⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 214.

¹⁴⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, 214.

¹⁴⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 215-216.

ricâl kitaplarında zikredilen bilgiler de derli toplu sunulmak suretiyle yeni araştırmacılara daha fazla katkıda bulunulabileceğine vurgu yapmıştır.¹⁴⁸

4.2. Hadis Kelimeleri Sözlüğü

Ahmet Yücel, Garîbu'l-Hadis İlmi'nin hadis metinlerinde yer alan ve az kullanılması dolayısıyla anlaşılması güç kelimeleri açıklamaya yönelik olduğunu ve ortaya çıktığı dönemdeki ihtiyaçları karşılamak amacıyla geliştirildiğinden dolayı günümüz ihtiyaçlarının da dikkate alınarak muhteva açısından bu ilim dalının geliştirilmesi ve genişletilmesinin gerekliliğine işaret etmiş "hadislerde geçen kelimeler sözlüğü" mahiyetine kavuşturulmasının gereğini vurgulamıştır.¹⁴⁹

Ahmet Yücel, bu ilim dalı için yapılacak çalışmalarda en azından hadislerde yer alıp farklı anlamlarda kullanılanlar ile aynı anlamda kullanılarak farklı kelimeler müstakil bir konu olarak incelenmesi gerektiği, bu özelliklere sahip kelimelerin böyle yöntemlerle derinlemesine incelenmesinin hadislerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya yönelik önemli katkılar sağlayacağını zikretmiş, bu çalışmada hadislerde zikredilen yer isimleri, özellikleri ve kabilelere de yer verilmesi gerektiği kaydedilmiştir.¹⁵⁰ (Yücel, 2012:2016).

4.3. Genişletilmiş Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs

Ahmet Yücel, Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs'te ele alınan misâllerin genellikle her hadis sebebinin ayrı ayrı araştırıldığının görüldüğünü, bu durumda söz konusu hadisin sebebi tespit edilse bile Hz. Peygamber'in ilk muhataplarının yaşadığı kültürel ortam dikkate alınmadığı için hadisin genel bağlamının göz ardı edilmiş olduğunu zikretmiş, Rasûl-i Ekrem'in yaşadığı şartları ve muhataplarını dikkate aldığı bilinen bir gerçek olduğundan onun söz ve davranışlarının gerçekleştiği ortam ile bunların maksatlarını tespiti açısından sahâbenin Müslümanlıktan önceki kültürlerini yaşadıkları coğrafyayı ve bunlarla hadislerin ilişkilerini tespit etmenin gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹⁵¹

Ahmet Yücel, araştırılan bir hadisin bir taraftan kime, nasıl, nerede ve hangi şartlarda söylendiğinin soruşturulması, diğer taraftan muhatapları hem genel hem de özel durumları itibariyle ele alınması gerektiğine işaret etmiş, Kur'ân'da olduğu gibi hadislerde de Arabîlik ve ümmîlik, içinde yaşadığı toplumun kültürü, gelenekleri, genel kabulleri, inanç, bilgi ve imajları yer almakta olduğunu zikretmiş, hadislerde de kullanılan malzemeler ve tasvirlerin dönemiyle ilgili olduğu gibi bazı âlimlere göre başta tıp olmak üzere bir takım bilgilerin kaynağının Hz. Peygamber döneminin kültürü olduğunu, ilk dönemlerde olduğu gibi Hz. Peygamberin vefatından sonra sahâbe kavilleri ve uygulamaları da dönemini kültürünü, oluşturduğundan Resûl-i Ekrem'in maksadını tespit etmede o dönemde yaşayan Yahûdî ve Hıristiyanların inanç ve kültürlerinin de önem arz etmekte olduğuna vurgu yapmış, gerek Kur'ân-ı Kerim gerekse hadislerde o dönemdeki Yahûdî ve Hıristiyanların inanç ve kültürlerinin de önem arz ettiğini zikretmiş bu sebepten hadislerin özel ve genel bağlamında Ehl-i Kitâb inanç ve kültürü bulunmuş olduğundan hadislerin özel ve genel bağlamının tespit edilip anlaşılmasında dönemin Ehl-i Kitâb inanç ve kültürünün araştırılması ve İslam Tarihi ve özellikle Dinler Tarihi çalışmalarından istifade edilmesi gerektiğini, hadislerin özel ve genel bağlanmanın yanında tarihsellik ve evrenselliklerinin de tespit edilmesi yanında Ahadislerin anlaşılmasında Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi gibi Çağdaş din bilimlerinden de istifade edilmesi gerektiğine işaret etmiştir.¹⁵²

Ahmet Yücel, hadislerin bağlam ve bütünselliği tespit etmede o dönemde yaşayan Yahûdî ve Hıristiyanların inanç ve kültürlerinin de önem arz etmekte olduğuna vurgu yapmış, gerek Kur'ân-ı Kerim gerekse hadislerde o dönemdeki Yahûdî ve Hıristiyanların inanç ve kültürlerinin de önem arz ettiğini zikretmiş bu sebepten hadislerin özel ve genel bağlamında Ehl-i Kitâb inanç ve kültürü bulunmuş olduğundan hadislerin özel ve genel bağlamının tespit edilip anlaşılmasında dönemin Ehl-i Kitâb inanç ve kültürünün araştırılması ve İslam Tarihi ve özellikle Dinler Tarihi çalışmalarından istifade edilmesi gerektiğini, hadislerin özel ve genel bağlanmanın yanında tarihsellik ve evrenselliklerinin de tespit edilmesi yanında Ahadislerin anlaşılmasında Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi gibi Çağdaş din bilimlerinden de istifade edilmesi gerektiğine işaret etmiştir.¹⁵³

4.4. Aynı Konudaki Rivâyetleri Bir Araya Getirmek

Ahmet Yücel, hadiseleri Müslümanlara aktaran ilk nesil olan sahâbenin Hz. Peygamberle ilgili bilgileri ihtiyaçlara göre ve o oranda nakil etmekte olduklarını, bu durumun Rasûl-i Ekrem'e ait bilgilerin bağlamlarından ve bütününden koparılarak ayrı parçalar halinde nakledilmesine sebep olduğuna işaret etmiş, sistematik döneme geçişte hadislerin tedvini sırasında bu bilgilerin farklı isnatlarda toplanmış olduğundan dolayı sahâbe ve tabiînden alınan bu rivâyetlerin bağlamlarından ve bütününden koparılarak ayrı parçalar halinde eserlere kaydedilmiş olduğunu zikretmiştir.¹⁵⁴

Ahmet Yücel, tasnif döneminde de konu esaslı hadis kitaplarının tasnif edilmesinden dolayı rivâyetlerin tasnif edilmiş kitaplara takti' edilerek (bölünerek) bütününden koparılmış parçalar halinde alınması bağlan

¹⁴⁸ Yücel, *Hadis Usûlü*, 216.

¹⁴⁹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 216.

¹⁵⁰ Yücel, *Hadis Usûlü*, 216.

¹⁵¹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 216.

¹⁵² Yücel, *Hadis Usûlü*, 217.

¹⁵³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 217.

¹⁵⁴ Yücel, *Hadis Usûlü*, 217.

ve bütünlüğün bir miktar daha kaybolmasına sebep olmuş olduğundan rivayetlerin tek tek algılanıp anlaşılması anlayışını doğurmuş olduğunu kaydetmiştir.¹⁵⁵

Ahmet Yücel, hadislerin Hz. Peygamber dönemindeki bağlam ve bütünlüğü de ortaya koyacak müstakil çalışmalara ihtiyaç olduğuna işaret etmiş, yapılacak bu çalışmada başta hadis eserleri olmak üzere rivayet dönemindeki tarih, fıkıh, tefsir gibi diğer temel kaynaklardan da istifade edilmesi gerekliliğini vurgulamış, İbn Hacer (ö. 852/1448) ve el-Aynî (ö. 855/1451) gibi hadis şârihlerinin hadisleri anlamak ve râvî tasarruflarına dikkat çekmek, hadisin özel bağlamını tespit etmek ve benzeri amaçlarla herhangi bir hadisin farklı rivâyetleri hakkında incelemelerde bulunmuş olmaları yanında geleneksel hadis yorumculuğunda farklı rivâyetlerin her biri ayrı bir hadis olarak kabul etmenin esas olduğunu, konuyla ilgili farklı rivâyetlerden bütünü yakalamak yerine onları ayrı birer rivayet olarak kabul etme söz konusu olduğunu kaydetmiştir.¹⁵⁶

Ahmet Yücel, rivâyetlerdeki farklılıkların sebeplerinin genellikle değişik zamanlarda söylenmiş söz vermiş gibi açıklanmış bulunmakta olduğunu Bunun ise rivâyetleri bütünleştirmekten çok ayırıştırmak anlamına geleceğini vurgulamış, metnin anlamını belirlemede sadece metindeki ifadeleri esas almanın anlamındaki “metin merkezli yaklaşım”ın şerhlerde yoğun olduğu görülmekte olduğunu, burada “aynı konudaki rivâyetleri bir araya getirmek” ile kastedilenin ise hadisin gerek özel gerekse genel bağlamını tespit amacıyla konuyla ilgili tüm rivâyetler ve bilgileri bir araya getirmek olduğunu, amacın ise rivâyetleri ayırıştırmak değil tüm rivâyetlerden hareketle meselenin bütününe tespit etmek olduğu kaydetmiştir.¹⁵⁷

5. Kaynakları Açısından Değerlendirme

5.1. Kitaplar

Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* eserinin “Hadis İlimleri” bölümünde kullandığı kaynaklar şunlardır:

1. *Musned*¹⁵⁸
2. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*¹⁵⁹
3. *Ulûmu'l-Hadîs*¹⁶⁰
4. *Hadiste Nâsîh Mensûh*¹⁶¹
5. *el-Câmiu's-Sahîh*¹⁶²
6. *Sunen*¹⁶³
7. *Hadiste Ricâl Tenkiti*¹⁶⁴
8. *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*¹⁶⁵
9. *el-İ'tibâr fî'n-Nâsîh ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*¹⁶⁶
10. *Tehzîbu't-Tehzîb*¹⁶⁷
11. *el-Cerh ve ve't-Ta'dîl*¹⁶⁸
12. *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*¹⁶⁹
13. *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*¹⁷⁰
14. *Sunen*¹⁷¹
15. *Lisânu'l-Arab*¹⁷²
16. *Hadislerde Görülen İthilâflar ve Çözüm Yolları*¹⁷³

¹⁵⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 218.

¹⁵⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, 218.

¹⁵⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 218.

¹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Musned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

¹⁵⁹ Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998).

¹⁶⁰ Alî b. el-Medîni'nin eserinin her hangi bir yazma nüshasını veya neşredilmiş olduğunu tespit edemedik.

¹⁶¹ Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh Mensûh* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1985).

¹⁶² el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

¹⁶³ Ebû Dâvûd, Süleymân b. Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sunen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

¹⁶⁴ Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkiti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1985).

¹⁶⁵ el-Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs* (Medine: 1997).

¹⁶⁶ Muhammed b. Mûsa Hâzîmî. *el-İ'tibâr fî'n-Nâsîh ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*, neşr. Abdulmu'tî Emin Kal'acî. (Halep: 1982).

¹⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Haydarâbâd: 1907).

¹⁶⁸ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve ve't-Ta'dîl* (Haydarâbâd: 1952).

¹⁶⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* nşr. Tahir Ahmet ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. (Kahire: 1963).

¹⁷⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* çev. M. Hayri Kurbaşoğlu. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979).

¹⁷¹ İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sunen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

¹⁷² İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem (Beyrut: ts.).

¹⁷³ İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İthilâflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996).

17. *Mu'cemu'l-Muellifin*¹⁷⁴
18. *Risâletu'l-Mustatrafê*¹⁷⁵
19. *Muvattâ*¹⁷⁶
20. *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnət*¹⁷⁷
21. *Sünnət ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*¹⁷⁸
22. *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*¹⁷⁹
23. *Tefsîr Usûlü*¹⁸⁰
24. *el-Câmiu's-Sahîh*¹⁸¹
25. *İmâm et-Tirmizî ve'l-Muvâzenetu beyne Câmiihi ve beyne's-Sahîhayn*¹⁸²
26. *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Eseruhu fi'l-Ulûmi'l-Hadîs*¹⁸³
27. *er-Risâle*¹⁸⁴
28. *Keşşâfu Istilâhi'l-Funûn*¹⁸⁵
29. *Sunen*¹⁸⁶

5.2. Doktora Tezleri

1. *Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*¹⁸⁷
2. *Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs ve Bunun İslam Teşri'indeki Yeri ve Önemi*¹⁸⁸

5.3. Makaleler

1. *Hız Peygamberin Çağdaşı Yahûdilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler*¹⁸⁹
2. *Hız Peygamberin Çağdaşı Yahûdilerin İnanç İbadet ve Dinî Hayatları İle İlgili Bazı Tespitler*¹⁹⁰

5.4. Ansiklopedi Maddeleri

Ahmet Yücel, Hadis İlimleri bölümünün telifinde kullandığı Ansiklopedi maddeleri:

1. "İbn Receb"¹⁹¹
2. "İlelu'l-Hadîs"¹⁹²
3. "Muhtelifi'l-Hadîs"¹⁹³
4. "en-Nihâye"¹⁹⁴
5. "Garîbu'l-Hadîs"¹⁹⁵
6. "İbn Kuteybe"¹⁹⁶
7. "Nesih"¹⁹⁷
8. "Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs"¹⁹⁸
9. "el-Beyân ve't-Ta'rîf"¹⁹⁹

¹⁷⁴ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin* (Beirut: ts.).

¹⁷⁵ Muhammed b. Ca'fer Kettânî, *Risâletu'l-Mustatrafê* çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayınları, 1994).

¹⁷⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

¹⁷⁷ Mehmet Erdoğan, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnət* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995).

¹⁷⁸ Mehmet Görmez, *Sünnət ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: 1997).

¹⁷⁹ Muhammed b. Abdillâh b. Abdilhakem, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs* (Beirut: ts.).

¹⁸⁰ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008).

¹⁸¹ Ebû'l-Hüseyîn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

¹⁸² Nurettin İtr, *İmâm et-Tirmizî ve'l-Muvâzenetu beyne Câmiihi ve beyne's-Sahîhayn* (Beirut: 1988).

¹⁸³ Rifat Fevzî Abdumuttalib, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Eseruhu fi'l-Ulûmi'l-Hadîs* (Kahire: 1994).

¹⁸⁴ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî, *er-Risâle* çev. Abdülkadir Şener, İbrahim Çalışkan (Ankara: 1977).

¹⁸⁵ et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhi'l-Funûn* (İstanbul: 1984).

¹⁸⁶ et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sunen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

¹⁸⁷ Yusuf Akgül, *Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006).

¹⁸⁸ Ramazan Ayvalli, "Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs ve Bunun İslam Teşri'indeki Yeri ve Önemi" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, 34/1, 55-92.

¹⁸⁹ Nuh Arslantaş, *Hız Peygamberin Çağdaşı Yahûdilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1979).

¹⁹⁰ Nuh Arslantaş, "Hız Peygamberin Çağdaşı Yahûdilerin İnanç İbadet ve Dinî Hayatları İle İlgili Bazı Tespitler", *İstem Dergisi*, 11/9-46.

¹⁹¹ Cengiz Kallek, "İbn Receb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/243-247.

¹⁹² Macit Karagözoğlu, "İlelu'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 22/84-86.

¹⁹³ Ayhan Tekineş, "Muhtelifi'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV 2006). 31/76-77.

¹⁹⁴ İbrahim Hatiboğlu, "en-Nihâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/100-101.

¹⁹⁵ Mehmet Yaşar Kandemir, "Garîbu'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/376-378.

¹⁹⁶ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/150-152.

¹⁹⁷ Mehmet Efendioğlu, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/586-586.

¹⁹⁸ Ramazan Ayvalli, "Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/362-363.

¹⁹⁹ Ali Osman Koçkuzu, "el-Beyân ve't-Ta'rîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/30-30.

Sonuç

Ahmet Yücel, Çorum'da doğmuş ilk ve orta öğrenimin Çorum'da tamamlamış, imam-hatiplik, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, İmam-Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmenlikleri yapmıştır. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Araştırma görevlisi olarak göreve başlamış, yardımcı doçent, doçent ve profesör kadrolarında çalışmış velûd bir akademisyendir.

Ahmet Yücel'in telif ettiği *Hadis Tarihi* ve *Hadis Usûlü* eserleri defalarca basılmış, pek çok İslami İlimler ve İlahiyat Fakültelerinde ders kitabı olarak da okutulmaktadır. Buna ilaveten 8 kitap 6 kitap bölümü, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi için 20 madde yazmış, 15 yüksek lisans, 4 doktora tezi yönetmiştir.

29 Mayıs Üniversitesi Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi'nde dekanlık görevi sürdüren Ahmet Yücel, yüksek lisans ve doktora düzeyinde *Hadis Tarihi ve Usûlü*, *Hadis 1*, *Hadis Usûlü Metinleri* ve *Batı'da Hadis Çalışmaları* dersleri vermektedir.

Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* eserinin "Hadis İlimleri" bölümünde ele aldığımız Cerh ve Ta'dil, İlelu'l-Hadis, Garîbu'l-Hadis, Muhtelifu'l-Hadis, Nâsîh ve Mensûh ve Esbâbu Vurûdi'l-Hadis konuları hadis ilimlerinin temel meselelerinden olması hasebiyle râvînin güvenilirliği veya güvenilmezliğinin, hadis metinlerindeki kusurların, hadis metinlerinin mana yönünden birbirlerine muâriz olma sebeplerinin, anlaşılması güç olan kelimelerin anlamlarının, sıhhatinin ve söyleniş sebeplerinin tespiti açısından önemli hususlardır. Bu konularda eser yazan âlimlerin zikrinin yanında bu eserlerin metotları da incelenmiştir. Hadis İlimlerinin bugünün ihtiyaçlarına cevap veremediği için yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu ve bu çalışmaların hangi metotlarla yazılması gerektiğine dair bazı tekliflerde bulunmuştur.

Ahmet Yücel'in *Hadis Usûlü* eserinin Hadis İlimleri bölümünün telifinde hem mütekaddimûn hadis âlimlerinin eserlerinden hem de günümüzde neşredilen eserlerden 29, ansiklopedi maddelerinden 9, doktora tezlerinden, 2, makalelerden 2 olmak üzere 42 eserden istifade ettiği tespit edilmiştir.

Kaynakça

1. Ahmed b. Hanbel. *el-Musned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
2. "Ahmet Yücel CV" "<https://www.29mayis.edu.tr/tr/akademik-kadro/ahmet-yucel>" (Erişim 2 Eylül 2020).
3. Aşıkcutlu, Emin. *Hadis'te Ricâl Tenkiti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1997.
4. "Bezm-i Âlim Ahmet Yücel" <https://www.youtube.com/watch?v=FSPcP7NJhsU> (Erişim 5 Eylül 2020).
5. el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
6. Durmuş, İsmail. "Nadr b. Şumeyl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/282. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
7. Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *Sunen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
8. Goldziher, Ignaz. *Die Zahiriten (Zâhirîler Sistem ve Tarihleri)*. çev. Cihat Tunç, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
9. Goldziher, Ignaz. *Muhammedaniche Studien (İslam Kültürü Araştırmaları)*. çev. Mehmet Sait Hatipoğlu-Cihat Tunç. Ankara: OTTO Yayınları, 2019.
10. Hatiboğlu, İbrahim. "en-Nihâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/101-102. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
11. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sunen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
12. Kandemir, M. Yaşar. "İbn Mende". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/177-179. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
13. Kandemir, M. Yaşar. "İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/198-200. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
14. Mâlik b. Enes. *Muvatta*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
15. Muslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
16. et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sunen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
17. Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/495-498. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
18. Yücel, Ahmet. *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
19. Yücel, Ahmet. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hz. Peygamber (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Düşüncesinde Arayışlar İçinde)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
20. Yücel, Ahmet. *Muhaddisler Nazarında Ebû Hanîfe*. der: İbrahim Tüfekçi ile birlikte. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2004.

21. Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, “5. Basım”, 2012.
22. Yücel, Ahmet. *Oryantalist Hadis Anlayışının Eleştirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
23. Yücel, Ahmet. *Oryantalistler ve Hadis Yaklaşımlar Değerlendirmeler Literatür*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
24. Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
25. Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
26. Yücel, Ahmet. *Hadis Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul: 2020).
27. ez-Zebîdî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecdîd-i Sarîh Tercemesi*. çev. Ahmed Naim ve Kâmil Miras, Ankara: Başbakanlık Basımevi, “6. Basım”, 1980.

Gönderilib: 21.01.2021

Qəbul edilib: 22.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/37-42

Əli Umud oğlu Əliyev
ADPU Ağcabədi filialı**XALQ TƏQVİMİ, BƏZİ TARİXİ GÜN, ADƏT-ƏNƏNƏ VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ***Açar sözlər: təqvimlər, xalq təqvimi, türk düşüncəsi, saylar, Novruz bayramı, adətlərimiz, duzlu kömbə, ayırdək, qovut, qovurqa, Xıdır Nəbi, Təkə oyunu***National calendar, some historical days, our traditions and spiritual values****Summary**

It is the people who make the history live, the people is the living history. The ancient inhabitants of the universe, our ancestors, our great ancestors created separate calendars on the basis of their experimental knowledge about the change of the year, month and day. The folk calendar, the lunar calendar, the solar calendar, and the lunar-solar calendar are the meanings that human beings have discovered by studying the mysteries of nature.

As a result of man's connection with nature in every field, his observation and comparison, a folk calendar was formed. According to the folk calendar, our ancient ancestors, depending on the movement of celestial bodies, falling leaves from above or below in autumn, the position of clouds in the sky, the redness of the horizon in the morning or evening, the behavior of animals, birds flying close to the ground, weather, rain or snow predicted hurricanes and storms, earthquakes, hot and dry summers, and harsh winters.

Key words: *calendars, folk calendar, Turkish thought, numbers, Novruz holiday, our customs, salty dumplings, donut, roasted wheat, fried wheat, Khidir Nabi, Teke game*

Giriş

Tarixi yaşadan xalqdır, xalq canlı tarixdir. Kainatın qədim sakinləri, dədə-babalarımız, ulu əcdadlarımız ilin, ayın, günün dəyişməsi haqqındakı təcrübə bilikləri əsasında ayrı-ayrı təqvimləri yaratmışlar. Xalq təqvimi, Ay təqvimi, Günəş təqvimi, Ay-Günəş təvimi bəşər övladının təbiət sirlərini öyrənməklə kəşf etdiyi anlamlardır.

Xalq təqvimi insanın hər bir sahədə təbiətlə bağlılığı, onu müşahidə və müqayisə etməsi nəticəsində xalq təqvimi formalaşmışdır. Xalq təqviminə əsasən qədim sakinlər, əcdadlarımız səma cisimlərinin hərəkətinə, ağacların yarpağının payızda aşağıdan və yaxud yuxarıdan tökülməsinə, buludların səmadakı vəziyyətinə, üfünün səhər vaxtı və yaxud axşam vaxtı qızarmasına, heyvanların davranışına, quşların torpağa yaxın uçmasına əsasən havaların dəyişməsinə, yağış, yaxud qar yağacağını, qasırğa və tufan baş verəcəyini, zəlzələ olacağını, yayın isti, quraq, qışın sərt olacağını əvvəcdən təyin etmişlər. Ulu babalarımız ili hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd fəslə bölmüşlər. Xalq arasında fəsillərin hər birinin xarakterinə uyğun deyim də formalaşmışdır:

Yaz bitirir,**Yay yetirir.****Payız götürür,****Qış ötürür.**

Xalq ədəbiyyatında ilin fəsilləri, ayları, günləri haqqında deyim və duyumlar geniş yer almışdır:

İrəlidən dörd qardaş gəlir:**Birinin beli bükülü, (qış)****Birinin əli belli, (yaz)****Birinin əli güllü, (yay)****Biri də dilli-felli, (payız)**

və yaxud:

Babamın bir çuxası var, on iki cibi. (il və on iki ay)**Cibin hər birində otuz düymə, (hər ay otuz gün)****Hər düymənin bir üzü ağ, bir üzü qara. (gecə və gündüz)**

Qədim türk düşüncəsində saylar düşərlik-düşməzlik baxımından mənalandırılmış və üç, dörd, yeddi, doqquz, qırx, yüz, min və s. saylar müqəddəs sayılmışdır. Türklərin müqəddəs sayları aylar, həftələr, fəsillərlə də bağlı olmuşdur. Odur ki, hər il dörd fəsildən, hər fəsil üç aydan ibarət olmasına görə üç, dörd, on

iki sayıları etnik adlara çevrilmişdir. Məsələn; Oğuzların çox üçboyu olmuşdur. Ağdamda Üçoğlan kəndi indi də vardır. Şuşanın bir məhəlləsi Dördlər Qurdu adlanır. Gədəbəy və Neftçalada Dördlər kəndi var. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının on iki boydan ibarət olması da təsadüfən olmamışdır. Burada da on iki tayfa birliyi olmuşdur.

Qədim dövrlərdən bu günə kimi xalqımız yeni ili, yeni günü təbiətin qış yuxusundan oyanması, yaz əkin işlərinin başlanması kimi dərk etmişlər. Beləliklə, yeni ilin başlanğıcı kimi yaz gecə-gündüz bərabərliyi gününü Novruz bayramı kimi qeyd etmişlər. Novruzun gəldiyini bildirmək üçün tufənglərdən, toplardan atəş açmışlar. Buna xalq arasında “Novruzun şeypuru çalındı” deyirlər. Adətə görə kəndimizdə hər il Novruz bayramı günündə buta (nişangah) qoyub güllə atırdılar. Bu isə Novruzun gəlişini bildirmək üçün atəşfəşanlıq kimi qeyd olunurdu. Novruz bayramı ilə bağlı adətlərimiz və sözlərimiz yüzlərcədir.

Yazın gəlişi havaların isinməsi, qarın əriməsi, çayların daşması, qarın altınan qarçıçəyinin (ağ rəngli olur) çıxması, danaqıranın, novruzgülü, inəklalası güllərinin bitməsi ilə özünü göstərirdi. Yazın gəlişi ilə bağlı adət-ənənəyə görə həyətlər təmizlənər, kirdar (toxunma məmulatları və yorğan-döşək), ümumiyyətlə, ev əşyalarının hamısı gün qabağına tökülür və təmizlənərdi. Həyətlərdə nişan (puta) qoyulub güllə atırdı. Çərşənbələrdə tonqal qalanar və üstədən tullanardıq. Duzlu kömbə, əyirdək, aş, bişirilər, qovurqa qovurqardı. Qovurqa əl dəyirmanında (kirkirədə) üyüdüldü. Üyüdülmüş qovurqa qovut adlandırdı. Qovudu südlə, balla, qarışdırıb yeyərdik. Buna “qovut ovması”- deyərdilər. Gecələr şar atardıq. Uşaqlar dirədoymə, çilingağac, top-top, bənövşə-bənövşə və s. oyunları həvəslə, yorulmadan oynayırdılar.

Novruz bayramı Azərbaycan xalqının ən qədim dövrlərlə səsleşən milli bayramıdır. Bu bayrama Yaz bayramı desələr daha önəmli olar. Çünki Yaz fəslinin leksik anlamı, yəni adının mənası torpaqda yazı yazmaq kimi başa düşülməlidir. Sual oluna bilər ki, “Yaz” ismi öncə formalaşmış yoxsa, “yaz” feli?! Məncə, yazmaq feli Yaz ismindən öncə formalaşmışdır. Yaz fəslində torpaq üzərində görülən hər bir iş sanki torpağa naxış vurur, can verir, qan verir, torpağı dirildir, torpaq üzərində iz qoyur, yazı yazır. Toxa, xış, cüt və dəmir kotan torpağın qələmi, torpaqda naxış açan, yazı yazan alətlərdir. Bu alətlərin istifadə olunduğu fəsil “Yaz” fəslə adlanır. Yəni insan oğlu, şum əri bu alətlərlə torpağı yazır, torpaqda öz izini qoyur. Odur ki, belə bir deyim formalaşmışdır: “Torpaqda izi olmayanın, süfrədə üzü olmaz”. “İbtidai çağlara məxsus ilkin dünyaduyumu və arxaik mifoloji inanışlardan qaynaqlanan yazı-yeni günü qarşılama mərasimi yüzillikləri çevrələyən tarixi təkamül prosesi nəticəsində zəngin mədəni-mənəvi keyfiyyətlər qazanaraq geniş miqyasda malik xalq bayramına (**Yaz bayramına, Bahar bayramına çevrilmişdir-Ə.Ə.**) — Novruza çevrilmişdir”... Deyən. Məhərrəm Qasımlı bu barədə yazmışdır:” tarixin dərin qatlarından yol alıb gələn Novruz bayramının tərkibi aşağıdakı iki əsas qatdan ibarətdir.

a) Təbiətin oyanmasını əks etdirən əski mifoloji qat;

b) Müxtəlif tarixi dövrlərin ovqatını ifadə edən və inikas edən siyasi-ideoloji qat.

Birinci qat əsas və aparıcı axarı təşkil edir. Burada mövsüm mərasiminin genetik başlanğıcı, təkamül prosesi, tarixi-tipoloji mənzərəsi və humanist-bəşəri səciyyəsi öz əksini tapır. -“İkinci qatda isə ayrı-ayrı epoxanlara məxsus hakim sistemlərin mərasimdən məqsədlə şəkildə faydalanmaq, onu öz ideoloji qəlibinə salmaq, siyasi mənafeyin icraçısına çevirmək niyyəti qərarlaşmışdır.” (2).

Üçü bizə yağdır,

Üçü cənnət bağıdır.

Üçü yığıb gətirir,

Üçü vurub dağıdır.

Bu xalq hikmətində fəsillər — qış, yaz, yay və payız sıralanması ilə əks olunmuşdur. Bu sıralanmada hər fəslin özünəməxsusluğu da qeyd olunur. Qış fəslində yağın qar yazın 45-nə qədər dağlarda qalırdı və hətta tar uçqunlarına səbəb olurdu. Bunu yazmaqda məqsədim odur ki, həqiqətən, qış fəslində dağlarda həyat iflic vəziyyətində olur, qış fəslə sanki insanlara yağ kəsilir. İnsanlar yığıqları azuqəni (qış ehtiyatını) qənaətlə yeyib-içib yazın gəlməsini gözləyirlər. Yazın gəlişini o qədər həsrətlə gözləyirlər ki, hətta qış yarı olanda “Xıdır Nəbi” deyilən oyun da keçirilirdi. Hər mövsümün öz adı, öz yeri olduğu kimi, hər oyunun və yaxud adətin də mövsümlər üzrə müəyyən vaxtda icra olunma anı vardır. Yazın gəlişi ilə bağlı adət və ənənələrin, oyun və inancların da öz düzümü, sanki sujet xətti vardır. Belə ki, qış yarı olanda “Xıdır Nəbi”, axırıncı çərşənbədə isə “kosa-kosa” oyunu, Novruz bayramında bayram şənliyi bu düzümü şərtləndirən anlam və icra olunan ənənələrdir. Bu ənənələr sırasında böyük çillə qırx günlük ömrünü başa vurur, kiçik çillədən beş gün keçdikdə fevral ayının beşi və yaxud altısında “Xıdır Nəbi” ayını, oyunu icra olunurdu. Kəndimizin uşaqları bir yerə toplaşar (20-25 nəfər), uşaqlardan birini öz razılığı ilə üz-gözünü kömürlə qaralayıb, başına iki buynuz taxıb simvolik təbə dözərdik. Təkəni qapı-qapı gəzdirib, oynadıb pay dilərdik. Hər qapıdan (bir qab un, bir stəkan düyü, qənd, şəkər tozu, yağ, pendir, şor, ümumiyyətlə, kimin gücü nəyə çatırsa) pay verərdilər. Elə olurdu ki, iki kisə un, 20 kq yağ, 20 kq pendir, kisələrlə qənd, düyü, şəkər tozu toplanardı.

Təkəni oynada-oynada şapan vurub xor şəklində aşağıdakı sözləri xüsusi ritmlə söyləyərdik:

**Təkəm bir oyun oynar,
Qurdunan qoyun oynar.
Yığar Şirvan düyüsün,
Çəpişin toyun oynar.**

**Bal gətirin, ballıyaq,
Yağ gətirin, yağlıyaq.
Verənin oğlu olsun,
Verməyənin də qızı.**

**Çatma, çatma, çatmaya
Çatma yerə çatmaya,
Xıdır payın kəsənin,
Ayağı yerə çatmaya.**

**Bu təkəmin qəndi var
Çox kəsəkli kəndi var.
Hər qapıda oynasa,
Bir nəlbəki qəndi var.**

**Oyna şumalım, oyna,
Gözəl şumalım, oyna
Nə qov yeyər, nə qarpız
Yaxşı oynar bu tammuz.**

**Xanım ayağa dursana,
Yük dibinə varsana.
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.**

**Təkəm gəlir havadan,
Bir donu var yavadan,
Təkəmə arxalıq ver,
Xanım evin abadan.**

**Təkəmi yaradan, Allah!
Tükünü daradan, Allah!
Kim təkəmə pay versə,
Saxla bələdan, Allah!**

**Təkəm getdi xanlığa,
Baş qoydu sultanlığa.
Təkəni öldürdülər,
Basdılar samanlığa.**

Təkəni oynada-oynada bütün kəndi dolaşar və axırda yığdığımız kisələrlə unu, qəndi, düyünü, şəkər tozunu, yağı, pendiri, şorv və s. azuqəni kəndin ən kasıb ailəsinin evinə aparardıq. Həmin axşam o evdə xəşil (xaşıl) bişirilərdi. Yeyib-içib şənələnərdik. Qalan azuqəni isə həmin ailəyə verib evlərimizə gedərdik.

Bu mərasimin məqsədi yaza çıxmaqda çətinlik çəkən, azuqəsi tükənən ailəyə kömək, dayaq durmaqdan ibarətdir. İnanca əsasən dar məqamda köməyə çatan, əldən tutan Xızır peyğəmbər olduğu üçün bu mərasimin də adını onunla bağlı “Xızır Nəbi” qoymuşlar. Çünki bəzən Xızır peyğəməyə Xızır İlyas, Xızır Nəbi də deyirlər.

Xalq arasında kim işi dolaşdırıb xaos vəziyyət yaradırsa, belə deyirlər ki, filankəs bu işi Xızır Nəbi xaşılına döndərüb və yaxud hər işə qarışan adama Xızır Nəbi təkəsi kimi ortalıqda oynama — deyirlər.

“Təkə oyunu”nun simvolik mənası (keçi – mifologiyamızda xeyir gətirən, ruzi verən varlıq kimi səciyyələnir.), yəni qismən də olsa, kimsəsiz və kasıblara əlac olmaq məqsədi güdüldüyü kimi, həmin axşam

məhz xaşıl bişirilməsi də rəmzi mənə daşıyır. Belə ki, qış fəslinin insan həyatında çətinlik yaratması bir yandan soyuq, sazaq, qar, boran, çovğun, tufan və s., o biri yandan azuqənin tükənməsi, ümumiyyətlə, bütün işlərin biri-birinə qarışması xəşilə (xaşıla) bənzəyir. Ona görə də xalq arasında — işlər Xıdır Nəbi xaşılına dönüb — deyirlər.

Deməli, “Xıdır Nəbi”də “Təkə oyunu”, xaşılbişirilməsi, çərşənbələrdə tonqal qalanması, tonqal ətrafında oyunlar, “Kosa-kosa”oyunu, falabaxma, qapı pasmaq, niyyət edib müxtəlif oyunlar oynamaq, həmin axşam duzlu kömbə yeyib su içməmək, süfrəyə 7 təam düzmək, su üstündən tullanmaq, yumurta boyamaq, yumurta döyüsdürmək, nişan qoyub güllə atmaq və s. və i.a. bütün bunlar uzun əsrlərdən bəri xalqımızın dünyagörüş xəzinəsi, milli-mənəvi dəyərləri və həyata baxış fəlsəfəsidir. Onu da qeyd edək ki, xalq qış fəslə yarı olanda “Xıdır Nəbi” adı ilə qışın yarı olduğunu bayram edirlər. Yaz fəslinin yarı olmasına “Yazın qırx beşi”, yay fəslinin yarı olmasına “quyruq doğdu” və yaxud “quyruq dondu” deyirlər. Payız fəslinin yarı olması haqqında heç nə eşitməmişəm.

Beş fevralda “Xıdır Nəbi” gecəsi it yox olardı. Dünyagörmüş baba və nənələrimiz söyləyərdilər ki, hər il bu gecə, “Xıdır Nəbi” olanda qurd (canavar) kütə (kürsəyə) gəlir. Kürsək qurd qancığı kəndə girər, köpək itləri arxasına salıb meşəyə aparardı. Aldadılaraq canavar sürüsünün içərisinə düşən köpəyi canavarlar parçalayıb yeyərmişlər. Ona görə də “Xıdır Nəbi” mərasimində söylənilən deyim maraqlıdır:

Təkəm bir oyun oynar,

Qurdunan qoyun oynar.

Qurdun (canavarın) motiv və ideyaları ilə səsləşən, bu gün də xalq arasında dolaşan əfsanələr, inam və etiqadlar, ovsun, alqış və qarğışlar, atalar sözü və məsəllər zəmin yaradır deyək ki, qurd xalqımızın qədim rəmzi daşıyıcısı, inam yeri olmuşdur. Boz qurda köləlik yad olan xüsusiyyətdir. Ovçunun qurduğu tələyə qurd düşdükdə (qurd tələyə biləyindən düşər) biləyini çeynəyib üzər və tələdən qurtular. Ona görə də xalq arasında qorxubilməz cəsur igidə “qurd ürəyi yeyibdi” — deyirlər. Deyirlər ki, qurdun ağzı quran ayəsidir. Kim qurdun ağzına söyərsə, qurd həmin adama ziyanlıq yetirər. Xalq arasında igid, qoçaq adama “qurd qarında pay qoymaz” adam — deyirlər.

Boz qurd özünəməxsus təlim quruluşuna, üsuluna malikdir. Belə ki, balalarını lap körpə vaxtı dəlməkdə (qurdun yuvası) qanıqlaşdırır. Belə bir təlim üsuluna uyğun ulularımız müdrik kəlam yaratmışlar: “Gəlin gərdəkdə, uşağ bələkdə, qurd dəlməkdə tərbiyə olunar.”

Aşağıdakı ifadə və atalar sözləri də ulularımızın deyimi, duyumu və yozumu ilə bağlıdır:

“Qurd ağızlı, canavar dişli”, “Qurd qoyun dərisinə bürünsə də, qurddur”, “Qurddan törəyən qurd olar” və s.

Müasir dövrümüzdə elələri də vardır ki, şair demişkən:

Qurdla quzunu yeyir,

Qoyunla şaxsey deyir.

Belə bir cəsur heyvanı türklər ərvah kimi qəbul edirlər və inanırlar ki, onlar qurd qancığında doğulmuşlar. Qıpçaqlar isə belə hesab edirlər ki, ataları qurddur.

“Başqurd” etnoniminin leksik anlamından da şərhə görə görüldüyü kimi qurd başına tapınma ilə bağlıdır.

Canavarın bir çox növləri vardır. Boz qurd, qara qurd, yalquzax, qızıl qurd, əzvay qurd əniyi, bürü və s.

Türklərin igidlik və cəsurluq simvolu boz qurd hesab olunur. Qurd öz ölüşündə, balaladığı ərazidə ziyanlıq etmədiyinə görə heç kəs onun balalarına dəyib, toxunmaz. Canavarın iki-üç və yaxud dörd balası olur.” (4, 53)

Ulu babalarımızın elliklə keçirdikləri bayram Novruz bayramıdır. Bu bayram yeni il bayramı kimi e.ə. IV minilliyin sonunda Şumerlərdə qeyd olunmuş. Mart ayında Dəclə və Fərat çaylarında suyun səviyyəsi artanda əkin-biçin işləri başlayarmış və insanlar, şum ərləri (şumər/şumer) yeni ilin gəlişini, yeni günü o zaman qeyd etmişlər. “Gilqamış” dastanında “yeni il”, “yeni gün”, “yazın ilk günü”, “bahar bayramı” formalarında icra olunur. Elməddin Əlibəyzadənin bu məsələyə yanaşmasına görə: “Dastanda bu bayram şənliyi bənzətmə şəklində yad edilir, bolluq, bərəkət rəmzi kimi xatırlanır. Bu mənada Gilqamışın Tanrı Utnapiştı ilə görüşüb söhbət etdiyi səhnə diqqəti cəlb edir. Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı tanrılığa ucalmasının sirlərindən, insanlara xidmətindən, müdrik işlər gördüyündən söhbət açır, səxavəti, şücaəti və mərdliyi ilə insanları heyran etdiyindən danışır:

“Şəhər sakinlərinə yaxşı bir öküz kəsdim,

Hər gün adətım idi mütləq qoyun kəsərdim.

Çay suyu qədər xalqa doyunca şərab verdim --

Meyvə şirəsi, şərbət içirdilər o ki var.

Yeni il şənliyi tək kef çəkirdi adamlar”. (14,XIL.70)

Deməli, ulularımızın adətincə yeni il şənliyi elə yüksək səviyyədə keçirilir, elə zəngin qeyd edilirmiş ki, tanrı Utnapiştinin səxavəti, əliaçıqlığı və hörməti onunla müqayisədə çox sönük, ulularımızın yeni il bayramı isə daha zəngin və naz-nemətli, Tanrı səviyyəli olurmuş. Hələ m.ö. III minillikdə yeni il bayramı nəinki vardı, hətta yüksək ali səviyyəli adət-ənənə kimi təqdir olunurdu, yüksək niyyətlər. Ali işlər üçün nümunə göstərilirdi. Bu şənlik, bu bayram bizim ululara, Şumer türklərinə məxsus milli yeni il bayramıdır. Ulularımız “yeni il”, “təzə il” anlayışında kainatın dövr etməsini, hərəkətini də dəqiq hesablayıblar və belə nəticəyə gəliblər ki, novruzda-təzə ilə keçid günü gecə ilə gündüz bərabərləşir, yəni təzə ildən uzana-uzana gələn günlər, dekabrda qısalmağa başlayır, martın 21-də bərabər olur və il yenidən təzələnir.

Beləliklə, yeni il şənliyi-“Novruz bayramı bizi ulu Şumer əcdadlarımızın xalq, milli, yeni il, yəni yaz bayramıdır. Hələlik onun 12 min il yaşı nağdıdır, lakin məntiq deyir ki, bu yaş daha qədimdir, çünki hələ Gilqamış dövründən 7-8 min il əvvəl yeni il şənliyinin mövcudluğu və ənənəvi olaraq keçib gəldiyi xatırlanır və yad edilirdi. Əslində bu bayramın yaşı bəşəriyyətin yaşı qədərdir.” (1,203-205).

Günlər, aylar, fəsillər və illər insan həyatının yaşantılarıdır. Bu yaşantılarla bağlı fikirlərimi müxtəlif şairlərin poetik parçaları ilə sona çatdırıram:

**İllər həyatımın kəsir xəttidir,
Surətində sevgi, məxrəcində qəm,
Mənliliyim elə bir teoremdir ki,
Hələ də isbatın tapa bilmirəm....**

**Mən iki vuraq iki deyiləm ki,
Deyəsən dörd eləyir.
Mən duyğu intiqralıyam,
Məni duyan, dərk edən,
Hər qəlbə açılmalıyam....**

**İlləri yola salmışam,
Mahnı qoşub, saz çalmışam,
Könül deyir; qocalmışam,
Ürək deyir; yaşa hələ....**

**Aşiq min aya dəyər,
Xalın Minaya dəyər.
İl var bir günə dəyməz,
Gün var min aya dəyər...**

Tarixləşib, xalqın yaddaş muzeyinin eksponatına çevrilən günlər min aya dəyən günlərdir. Belə günlərin sayı çox olsa yaxşıdır.

**Xatirəylə dolusunuz,
Müqəddəssiz, ulusunuz,
Ömrümüzün yolusunuz,
Çiçək kimi bitən günlər.**

**Dumansınız yoxsa ki, çən,
Saçımıza saldınız dən,
Düşüb ömür təqvimindən,
İtən günlər, itən günlər.**

**Şirinsiniz, həm balsınız,
Uzaqlarda bir kalsınız,
Biz qocaldıq, gənc qaldınız,
Ötən günlər, ötən günlər.**

**Mən Aşiq günü günə,
Gün verməz günü günə.
Keçən günə gün çatmaz,
Calasan günü günə.**

Təklif edirəm ki, yeni ilin gəlişini ya dekabrın 21-nə, yəni ən uzun gecənin son gecəsinə qədər olan vaxta keçirsinlər, çünki həmin gecədən sonra gündüzün uzanmasına keçid başlayır, ya da Yaz bayramı (Bahar bayramı, Novruz bayramı) gününə, yəni gecə ilə gündüzün bərabərləşib, gündüzün uzanması anından Yeni il bayramı qeyd olunsun. Bu bizim müstəqillik hüququmuzun müstəqil göstəricisidir. Bir xalq bayatısında deyildiyi kimi:

**Mən Aşiq gün düzələ,
Gecə yox gün düzələ.
Gecə gördüyüm yuxu,
Düşəydi gündüz ələ.**

Ədəbiyyat

1. Elməddin Əlibəyzadə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, (Ən qədim dövrlər), Bakı, 2009.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası (üçüncü cild), Bakı, 2007.
3. İlhami Cəfərsoy. Türk dillərində teonim və etnonimlər, Bakı, 2010.
4. Əli Əliyev. Laçın rayonuna aid adət-ənənələr, toponimlər və şivə sözləri, Bakı, 2011

Göndərilib: 09.01.2021

Qəbul edilib: 10.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/43-45

Teyyub Arıx oğlu Quliyev
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
teyyubq@mail.ru

Jalə Elman qızı Qəniyeva
Bakı Slavyan Universiteti
jalegeniyeva@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK İFADƏLƏRİN MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: qədim yazılı abidələr, folklor, somatik ifadələr, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, dilçilik

Sources of somatic expressions in modern Azerbaijani language

Summary

Just as somatic expressions, phraseological compounds are rich in the lexical structure of the Azerbaijani language, their history is also ancient. This is due to both the ethnic outlook of the people and the language's ability to fully incorporate creative thinking. A lot of research has been done on the formation of phraseological compounds in Azerbaijani linguistics, some notes have been made about the sources of phraseological compounds. During our research, we came across the opinions of linguists based on their observations on monuments such as Orkhon-Yenisey, Kitabi-Dada Gorgud, Divani-dictionary-it-Turk. According to their research, in ancient times the number of phraseological combinations becomes less than in our modern language. Some of the phraseological combinations, especially those formed on the basis of key words belonging to the Turkic languages (ie, the noun in the formation of the phraseological unit) have a more ancient history. Based on written monuments, we can say that the vast majority of the phraseological fund belonging to the historical antiquities consists of phraseological combinations, somatic expressions formed by the names of body parts. The language of folklore materials, like monuments such as Orkhon-Yenisey, Kitabi-Dada Gorgud, Divani-lughat-it-turk, is a very rich source for the study of phraseological combinations, including somatic expressions. This includes phraseological materials in the language of bayats, riddles, proverbs and parables, tales and epics that preserve ancient traces.

As a result of our research, we came to the conclusion that the fact that the phraseological units used in the Azerbaijani language, including somatic expressions, have such an ancient history is proof that the phraseological layer of our language was formed in ancient times.

Key words: *ancient written monuments, folklore, somatic expressions, phraseological units, proverbs, linguistics*

“Müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıyaqədərki dövrünə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur. Lakin dilin frazeoloji vasitələrinin əksr hissəsi dilin tarixinin yazılı dövründə əmələ gəlir və sabitləşir” [Ф.Гусейнов, 1977 : 50]. Frazeologiyanın yaranma tarixinə münasibətini bildiren dilçi alim F.Hüseynovun bu fikrini, eləcə də sabit birləşmələri tədqiq edən digər dişi alimlərin fikirlərini əsas tutaraq qeyd etmək istərdik ki, sabit ifadələrin mənbələrini öyrənmək üçün yalnız müasir dilimizin, müasir yazılı ədəbiyyatımızın nümunələrini deyil, yazılı tarixi abidələrin dilini, eləcə də folklor materiallarını araşdırmağımız labüddür.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibində somatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr zəngin olduğu kimi, onların yaranma tarixi də qədimdir. Bu, bir tərəfdən xalqın formalaşdığı dövrdən üzə bəri etnik dünyagörüşü ilə sıx bağlıdırsa, digər tərəfdən dilin yaradıcı təfəkkürü tam ehtiva etmək qüdrəti ilə əlaqəlidir. Frazeoloji vahidlərin yaranması birdən-birə baş vermir. Dilin milli mahiyyət qazanması və buna adekvat olaraq dünyanın dərk etməyə transformasiyası, daha sonra onun dildə məcazlar vasitəsilə reallaşması hansı ardıcılıqla baş verirsə, frazeoloji birləşmənin yaranması və formalaşması da bu ardıcılığın nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrin təşəkkülü haqqında bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Məsələn, görkəmli dilçi H.Bayramov “Frazeologiyanın əsasları” əsərində dilimizdə mövcud olan frazeoloji birləşmələrin mənbələri haqda bəzi qeydlər vermişdir. Tədqiqatçı Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divani-lüğət-it-türk” kimi abidələr üzərindəki müşahidələrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən azdır. Onların müəyyən qismi, xüsusən türk dillərinə məxsus baş sözlər (yəni, frazeoloji vahidin formalaşmasındakı isim) əsasında formalaşanlar daha qədim tarixə malikdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilindəki bəzi türk mənşəli sözlər

kimi frazeoloji vahidlərin də çox qədim tarixə malik olduğu müəyyənləşir [H.Bayramov, 1975: 27-28]. Biz də yazılı abidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, tarixi qədimlərə gedib çıxan frazeoloji fondun böyük əksəriyyətini bədən üzvlərinin adları ilə düzələn frazeoloji birləşmələr, daha doğrusu, somatik ifadələr təşkil edir. Çünki bədən üzvlərinin adları, digər dünya dillərində olduğu kimi türk dillərinin də qədim layını təşkil edən milli sözlərdir. Deməli, somatik ifadələr həm qədim, həm də milli səciyyəli qatı təşkil edir.

Professor Q.Kazımov da “Azərbaycan dilinin frazeologiyasının ən qədim qatı (yazıyaqədərki dövr)” məqaləsində Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixi inkişaf yoluna nəzər salmışdır. O, qeyd edir ki, Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixi inkişaf yolunu öyrənmək üçün “Orxon-Yenisey” abidələrinə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinə, “Oğuznamə”lərə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ına, eləcə də folklor materiallarına nəzər salmaq, müqayisə və tutuşdurmalar əsasında yazıyaqədərki ümumi mənzərə barədə təsəvvür qazanmaq mümkündür [Q.Kazımov, 2008: 298].

Artıq çoxdan məlumdur ki, ümumxalq dilinin, ədəbi dilin inkişaf yolunu öyrənmək üçün yazılı mənbələr daha etibarlı sayılır. Deməli, Azərbaycan dilinin, o cümlədən frazeologiyasının tarixini öyrənmək üçün ümumtürk və milli səciyyəli yazılı mənbələrə nəzər yetirmək əhəmiyyətlidir.

V-VIII əsrlərə aid olan Orxon-Yenisey abidələrinin dili ümumtürk abidəsi olsa da, başqa türk dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin məcazlaşma imkanlarını öyrənmək üçün də qiymətli abidələrdir. Görkəmli dil tarixçisi Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, “...hiss olunur ki, bu abidələrin dili hələ yazıldığı dövrdə arxaik elementlərə və arxaik üslub xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Yenisey abidələrinin dilinin Azərbaycan dili xüsusiyyətlərinə daha yaxın olduğu müşahidə olunur”. [Bax: Q.Kazımov, 2008: 300].

H.Bayramov Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bir sıra frazeoloji vahidlər müəyyən etmişdir ki, bunların da bir neçəsinin somatik ifadələr olduğu aydın görünür: *başlığı yükintirmis (tizliyi sökürmis)* – baş əydirmiş (diz çökdürmüş), *atın tutupan* – adını tutaraq, *öldü, budunta üzə olurtum* – xalqın üzərində hökmranlıq etdim, *kün toğsıqta* – gün doğanda, *şərqdə, atı kusi yok bolmaq* – adı batmaq, *kün batsıqdakı* – gün batandakı, qərbdəki və s. [Bax: Q.Kazımov, 2008: 302]. Bunların bir çoxu hələ də dilimizdə işlənməkdədir.

Bugünkü ədəbi dilimizin frazeoloji fondunun bir çox nümunələrinə, o cümlədən, somatik ifadələrə “Dədə Qorqud”un dilində də rast gəlirik. Q. Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)” əsərində vurğulayır ki, şifahi ədəbi dil nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən yazı qədər etibarlı sayılmır. Buna baxmayaraq biz bu fikirdəyik ki, “Kitabi-Dədə Qorqudun” dili ən kamill yazılı mənbədən daha kamill və heç bir əsərlə müqayisə edilə bilməyəcək bir mənbədir [Q.Kazımov, 2008: 299].

H.Bayramov “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində frazeoloji vahidlərin sayının 300-dən çox olduğunu vurğulayır [H.Bayramov, 1975: 28]. Bunların da bir qismi heç bir mənə dəyişikliyinə uğramadan müasir dilimizə qədər gəlib çıxmışdır. Məsələn, *dırnaq yüzə çalmaq, ayağı toprağına salmaq, baş yarağı, beli qurumaq, canı seyrandə olmaq, dirim qanı, əl qaldırmaq// əl götürmək, əli ələ çalmaq, əl yaxasında olmaq, əl qavuşdurmaq, əl uzatmaq, gen ətəyə dar qoltuğa qısılmaq, gözünə durmaq, barmaq götürmək, yüzü-gözü bəliməmək, acı dırnaq yaş, görür gözüm aydını, bağı sarsılmaq, yürəyi dağlanmaq və s.* [“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə. C.II, 2000: 200].

Müşahidələr göstərir ki, “KDQ”-da işlənən frazeoloji birləşmələr arasında somatik ifadələrin də sayı kifayət qədərdir. Lakin onlardan çoxunun komponentlərindən biri müasir dövrümüzdə görə arxaikləşib. Məsələn, barmağını *ısıрмаq*, göz *bükünü* çəkmək (*gözdağı çəkmək*), başına nələr *qopmaq* (*başına iş gəlmək*), ayaq *ayamaq* və s. Bu evi xarab olası ərə varalından bəri dəxi *qarnım doymadı, yüzüm gülmədi; Yigit barmağın ısırdı, aydır*: Bunda minnətlə almaqdan isə, onda babam yanında minnətsiz almaq yeydir, - dedi [H.Araslı, Bakı, 1962: 45]; ... *Gözüm döndü, könlüm getdi*, öldürərəm səni, - dedi [H.Araslı, Bakı, 1962: 104].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixi inkişaf yolunu öyrənmək üçün “Divani-lügət-it türk” əsərinin dili də zəruri mənbələrdəndir. XI əsrin böyük türkoloqu M.Kaşğarının bu qiymətli əsərində lügət materialı ilə yanaşı, çoxlu ifadələr, atalar sözləri, məsəllər, bayatılar, müxtəlif şeir parçaları toplanmışdır. Oğuz tayfa dili ilə bağlı bu cür materiallar Azərbaycan dilinin frazeoloji inkişafını izləmək üçün böyük imkan verir.

Q.Kazımov Mahmud Kaşğarının dövrün məlum türk ərazilərini gəzdiyini, özünün qeyd etdiyi kimi, türklərin, türkmənlərin, oğuzların, cingillərin, yağmaların, qırğızların dilinə dair zəngin material topladığını, onları şeirlər, atalar sözləri, məsəllər, mahnılar, qəhrəmanların şücaətini tərənnüm edən parçalar, nəsr nümunələri ilə bəzədiyini vurğulayır. Onu da qeyd edir ki, həmin mətnlərdə frazeoloji vahidlərə təsadüf edilsə də, bunlar çox azdır və şübhəsiz, bunlar da keçən minillik ərzində müəyyən dəyişikliyə uğramalı idi və uğramışdır da [Q.Kazımov, 2008: 303].

H.Bayramov «Divan»da təsadüf edilən frazeoloji vahidləri iki qismə ayırmışdır. Müəllifin fikrincə, bunların bir qismi həm quruluşca, həm də semantik baxımdan müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənməkdədir. Belələrinə *öc almaq, könlü açılmək, başra kakmaq* (başə qaxmaq), *könül bağlamak, söz tebüzmək* (söz atmaq), *söz kulokka yakışmaq* (söz qulağa girmək), *ara çakmaq* (ara vurmaq), *yokaru turmaq* (ayağa qalxmaq), *ağır azak* (ağır ayaq) və s. kimi somatik ifadələr verilmişdir [BAX: Q.Kazımov, 2008: 303].

Folklor materiallarının dili də frazeoloji birləşmələri, o cümlədən somatik ifadələri öyrənmək üçün çox zəngin mənbədir. Buraya qədim izləri qoruyub saxlayan bayatların, tapmacaların, atalar sözləri və məsəllərin, nağıl və dastanların dilindəki frazeoloji materiallar daxildir.

Müasir Azərbaycan dili frazeologiyasının, o cümlədən somatik frazeologizmlərin zənginləşməsində atalar sözü və məsəllərə də mənbə kimi baxmaq olar. Bunlar məhz hökm şəklində, həm də ümumiləşmiş hökm şəklində qurulmuş ifadələrdir. Folklor materialları içərisində qiymətli mənbə sayılan “Oğuznamələr”də toplanmış atalar sözləri və məsəllərin bir qismi bu gün də olduğu kimi dilimizdə işlənməkdədir. Onların içərisində bədən üzvləri adları ilə yaranan somatik ifadələr də xüsusi yer tutur. Məsələn: Bal tutan parmağın yalar [“Oğuznamə”, 2006: 77]; Dost başə baqar, düşmən ayaqə baqar [“Oğuznamə”, 2006: 95]; Böyük başın böyük ağrısı var [“Oğuznamə”, 2006: 73]; Başında dövləti yoqtur ol kişinin kim, qopduğı yerdə qalar [“Oğuznamə”, 2006: 68]; Dil dildən qalmaz geri [“Oğuznamə”, 2006: 98]; Saqındıq gözə çöp düşər [“Oğuznamə”, 2006: 116]; Tavşan tutan it dişin göstərməz [“Oğuznamə”, 2006: 121]; Tonuzdan bir kıl çəkmək assıdır [“Oğuznamə”, 2006: 123]; Düşmən gözi kor olur [“Oğuznamə”, 2006: 123]; Övrətin ətməki dizindədir [“Oğuznamə”, 2006: 128] və s.

Ə.Hüseynzadənin də topladığı atalar sözlərinin arasında somatik ifadələrin işləndiyi xeyli sayda atalar sözüə rast gəlirik. Məsələn: El yumruğunu görməyən öz yumruğunu batman sanar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 15]; El gözü aydın görər [Ə.Hüseynzadə, 1982: 15]; El malına göz dikən gözsüz qalar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 15]; Söz ağızdan çıxar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 21]; Boz üzüm var, doğruca sözüüm [Ə.Hüseynzadə, 1982: 26]; Adam başından böyük danışmaz [Ə.Hüseynzadə, 1982: 30]; Deyirəm dilim yanır, demirəm ürəyim [Ə.Hüseynzadə, 1982: 31]; Ağıllının ağzı qəlbində olur, axmaqların qəlbə ağzında [Ə.Hüseynzadə, 1982: 37]; Adamın ayağından çəkən çox olar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 167]; Acın qarnı doyar, gözü doymaz [Hüseynzadə Ə., 1982: 190]; Kırpik gözün çəpəridir [Hüseynzadə Ə., 1982: 191]; Əlin uzundur, öz cibinə uzat [Ə.Hüseynzadə, 1982: 236] və s.

Dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin bir qismi də atalar sözləri və məsəllərin bir hissəsinin atılaraq işlədilməsi əsasında formalaşmışdır. Məsələn: Tülkü tülkülüyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxararlar; Namərdin çörəyi dizinin üstündə olar; Üz vermə, astar da istər; Aşı bişirən yağdır, gəlinin üzü ağdır; Kasıbın gözü tox olar və s.

Belə atalar sözlərində müəyyən hissələr atılaraq - *dərisini boğazından çıxarmaq, üz vermək, üzü ağ, gözü tox* və s. kimi somatik ifadələr yaranmışdır.

Beləliklə, belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan dilində işlədilən frazeoloji birləşmələrin, o cümlədən, somatik ifadələrin bu qədər qədim tarixə malik olmaları dilimizin frazeoloji qatının daha qədim dövrlərdə təşəkkül tapmış olduğunun sübutudur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü, Bakı, 1982, 366 səh.
2. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1978, 175 səh.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri 1-ci cild, Bakı, 2008, 560 səh.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”, tərtib edən H.Araslı, Bakı, 1962, 154 səh.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə.- Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000.- C.II.- 567 s.
6. “Oğuznamə”, Bakı, Şərq-Qərb, 2006 (təkrar nəşr), 216 səh.
7. Гусейнов Ф. Русская фразеология. Баку, 1977, с. 46-52

Rəyçi: prof. İ.Qasımov

Göndərilib: 25.01.2021

Qəbul edilib: 26.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/46-49

Xəyalə Xəqani qızı Kələşova
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
xayala_kalashova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ DİSTANT TƏHSİLİN HÜQUQİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: informasiya, təhsil, distant, texnologiya, virtual

Issues of legal provision of distance education in the education system of the Republic of Azerbaijan Summary

Modern information civilization accelerates various social processes, changes the priority of values and role functions of social groups in a society whose main capital is education, knowledge and human intelligence. It is no coincidence that educational processes increasingly cover the population, changing the target orientation—from the paradigm of knowledge to the creative intellectual orientation due to the introduction of various learning technologies, including distance learning.

For the successful functioning and long-term development of an educational institution, first of all, it is necessary to develop innovative technologies for the formation of students as professionally competent and highly qualified specialists in the learning process. The peculiarity of distance education is its ability to meet its needs, on the one hand, due to the mobile, virtual form of education, and on the other—the demand of society for the system of continuing education in connection with the need to constantly improve the level of education.

The development of such an independent form of education, carried out through the Internet and other information technologies, contributes to the expansion of the potential of the educational process (introduction of new forms and information technologies into the educational process, organization and development of a unified educational environment), opens up new horizons for people with disabilities, erases the territorial boundaries of access to educational organizations.

Key words: *information, education, distance, technology, virtual*

Giriş

Qloballaşma şəraitində distant təhsilin məqsədi müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təhsilalanın ixtisasının artırılmasıdır. Distant təhsil formasını ilk yaratmaq cəhdi 1840-cı ilə təsadüf edir. Həmin vaxt İsaak Pitman poçt məktubları vasitəsilə Birləşmiş Krallıqda tələbələrə stenoqrafiyanı öyrətməyə başlamışdır. Uzun illər keçən dövr ərzində texnoloji yanaşmalar və tələblər dəyişmişdir. Tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunma forması distant təhsil adlanır. Pedaqoji prosesdə distant təhsil hər iki tərəf arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks-əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirir.

Tarix boyu distant təhsil (DT) bir neçə mərhələlərdən ibarət olub:

1. Yalnız bir metoddan istifadə, təhsilalanla müəllim arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqənin mövcud olmaması. Buna ən sadə nümunə qiyabi təhsil-yazışma üzrə təhsildir. 2. Fərqli metodların inteqrasiyası, birtərəfli informasiya axını və sərbəst öyrənməyə diqqət etmək; Tələbələr ilə qarşılıqlı əlaqə üçün tyutordan istifadə olunması. Buna ən sadə nümunə-açıq universitetlərdir. 3. Müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi üçün ikitərəfli kommunikasiya metodlarından geniş şəkildə istifadə edilməsi. Məsələn, internetdən istifadə edən paylanmış distant təhsil sistemi.

Distant təhsilin onu qarşılıqlı əlaqəli elementlərin sistemi kimi təsəvvür edən bir neçə modeli vardır. Onlardan ən məşhuruna Michael Moorun «Distance Education» kitabı daxildir. [1, s.27]

Distant təhsil kursunun təşkil edilməsi məqsədlərin yaradılması, seçilmiş məqsədlərə uyğun metodikanın hazırlanması, seçilmiş məqsədlərə və metodikaya cavab verən texnologiyanın ayırd edilməsi və aşağıda qeyd edilən ayrı-ayrı tədris vəziyyətlərinin ortaya çıxması ilə başlayır

- əməkdaşlığın pedaqogikası;
- nümayişlər;
- oyunlar;
- ənənəvi tədris;
- tədris məqsədləri və təcrübəsi;

- fəal müzakirələr;
- modelləşdirmə;
- kəşflər;
- vəzifələrin / problemlərin həlli;
- rəhbərlik.

Distant təhsil üsulları fəal və qeyri-fəal olaraq 2 yerə ayrılır. Fəal üsullara aiddir:

- audio-konfranslar (audioconferencing);
- video-konfranslar (videoconferencing);
- iş masasında video-konfrans (desktop videoconferencing);
- elektron konfranslar: - e-poçt vasitəsilə; - onlayn xidmətlər vasitəsilə;
- səsli kommunikasiya (voice mail);
- ikitərəfli peyk və mikrodalğalı rabitə;
- virtual gerçəklik (virtual reality).

Qeyri-fəal üsullara aid olunur:

- çap materialları;
- audio-kasetlər;
- video-kasetlər;
- birtərəfli peyk və mikrodalğalı rabitə;
- televiziya və radio proqramları; • CD-ROM.

Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı təhsil sistemində də öz təsirini göstərir. Bunun nəticəsidir ki, distant, yəni müəyyən məsafədən keçirilən təlim-tədris sistemi yaranıb. Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, müasir texnologiyalardan istifadə və s. aiddir. Distant təhsildə informasiyalar öyrənlərə elektron materiallar, elektron dərslik, audio-video diskler və s. formalarda təqdim edilir. Distant təhsildə tədris metodik kompleksdən, kompyuter, audio-video maqnitofon, multimedia texnikası və s. kimi təlim vasitələrindən istifadə olunur.

Məsafəli təhsil tələbə ilə müəllimin fiziki olaraq eyni bir mühitdə olmamasını təşkil edən texnologiyadır. Bu sistem təhsil texnologiyası tərəfindən araşdırılan bir fenomendir və bu sahədə təhsil elminə verdiyi ən böyük töhfədir. [3,s.82]

Beynəlxalq statistikaya görə, distant təhsildə “tələbələrin” əksəriyyəti yaşı 25-i ötmüş, işləyən və işdən ayrılmadan peşəkar biliklərini genişləndirmək istəyən şəxslərdir. Bununla belə, distant təhsil forması hamı üçün münasibdir. Bu, illər ötdükcə daha çox inkişaf edəcək müasir təhsil formasıdır. Amma istənilən təhsil forması kimi distant təhsilin də həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var.

Distant təhsilin müsbət cəhətlərinə bir sıra amillər daxildir:

Distant təhsil, ümumiyyətlə, hər hansı təhsil almaq imkanları olmayan şəhər və ölkələr üçün əvəzilməzdir. Bu, təhsili hamı üçün əlçatan edir. Distant təhsil insanın utancaqlıq və auditoriya qarşısında çıxış etmək fobiyası kimi kommunikasiya keyfiyyətləri ilə bağlı psixoloji maneələri dəf etməyə imkan verir. Distant təhsil mobil və deməli, tələbənin daim aktual məsələlərə çıxışı olur. Bunun üçün sadəcə internet lazımdır.

Distant təhsilin mənfi cəhətlərinə isə bu amillər daxildir:

Distant təhsil tələbələrin təhsil səviyyəsində və peşəkar təcrübəsində fərdi fərqləri nəzərə almağa imkan vermir. Təlim və imtahan telekonfranslarının təşkili üçün müxtəlif ölkələrin telefon xətlərinin keçiricilik qabiliyyəti kifayət etməyə bilər. Tələbələr tərəfindən mənfi qarşılana biləcək daha bir cəhət distant təhsil sistemində müəllim və tələbə arasında canlı ünsiyyətin itməsidir. Distant təhsilin yekunlarına görə verilən diplom və ya sertifikat hələlik keyfiyyətli təhsilin göstəricisi kimi qəbul olunmur. Məsafəli təhsil yəni distant təhsil proqramı, təhsil müəssisələrinin, şagirdlərin tək başına təhsili reallaşdırmasına kömək etmək üçün müəyyən bir nizamda verilən addır. [4, s.7]

Distant təhsil layihəsi artıq ötən əsrin 80-ci illərindən ABŞ-da və Qərbdə tətbiq olunur və kifayət qədər uğur qazanmış bir təhsil formasıdır. **Əvvəllər distant təhsilin həyata keçirilməsi üçün bir çox Qərb ölkələrində ayrıca universitetlər yaradılmışdır.** Lakin sonradan həm informasiya kommunikasiya texnologiyalarının imkanları artdı, həm də informasiya cəmiyyətinin tələbləri ilə bağlı olaraq dünyanın aparıcı universitetləri də distant təhsil xidməti göstərməyə başladı. Bu gün bütün qabaqcıl universitetlərdə distant təhsildən istifadə olunur. Bu da onun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu sistemdən istifadə etmək istəyən tələbələr üçün faks, poçt və ya e-poçt kimi üsullarla şagirdlərə, ixtisaslı bir müəllim tərəfindən hazırlanan dərslə əlaqədar tapşırıq mövzuları verilir. Daha sonra tapşırıqlar və sınaqlarla bağlı qiymətləndirmələr edilir.

Distant təhsil proqramı tələbə ilə öyrədici qaynaqları arasında əlaqə quraraq təhsili reallaşdıran bir sistemdir. Məsafəli təhsil proqramının bir başqa istiqaməti də mövcud qaynaqlardan kifayət qədər faydalanması və inkişaf edən texnologiyaları yaxından təqib etmək məcburiyyətində olmasıdır. Məsafəli təhsil uzaqda olan bir tələbə ilə birbaşa əlaqə qurularaq reallaşdırılan təhsildir.

Distant təhsildə hər kəs vaxt itirmədən xarici universitetlərdə oxuya bilər. Burada tələbənin sərbəst öyrənmə prinsipi vardır. Təhsil sahəsi elə qurulub ki, tələbə müəllimdən vaxt və ya məsafə ilə ayrılırsa da, onlar istədiyi vaxt telekommunikasiya vasitələri ilə əlaqə saxlaya bilərlər. Bu baxımdan müxtəlif məqsədlərlə istənilən təhsil proqramı sahəsində həyata keçirilən bilən distant təhsil sisteminin funksiyalarına daxildir:

1. Yaş qrupları arasında təhsil balansının təmin edilməsi,
2. İkinci dəfə təhsil almaq imkanının təmin edilməsi,
3. Geniş kütlələr üçün məlumat və təhsil kampaniyalarının həyata keçirilməsi,
4. Hədəf qruplara treyninqlərin verilməsi,
5. Hədəf qrupların digər ehtiyaclarının təmin edilməsi,
6. Yeni sahələrdə təhsilin verilməsi,
7. Təhsilin işlə və ailə həyatı ilə kombinasiyasının təmin edilməsi,
8. Bacarıqların inkişaf etdirilməsi,
9. Transmilli proqramların təklifi və s.

Nəticə olaraq bu təhsil sisteminin tələbələr üçün üstünlüklərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Ölkəni tərk etmədən xarici universitetlərdə təhsil almaq imkanı
- Həm oxuyub, həm də işləmək imkanı
- İşdən sonra, asudə vaxtlarda və evdə oxuma imkanı
- Nəqliyyat xərclərinin azalması və ya tamamilə yoxluğu,
- Təhsil haqqını kreditlə ödəmə fərsəti
- Səyahətdə olarkən də təhsil almaq imkanı.

Azərbaycanda distant təhsil "Təhsil haqqında" yeni Qanunun təsdiq edildiyi 19 iyun 2009-cu il sənədində təsbit olunur. Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən, əyani və qiyabi təhsil formaları ilə yanaşı, Azərbaycanda təhsil almanın dörd-əyani, qiyabi, distant (məsafədən) və sərbəst (eksternat) təhsil formaları vardır. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə "Formal təhsilin təşkili" Qaydalarına əsasən formal təhsil qanunvericilikdə müəyyən edilmiş əyani (tədrisə tam cəlb olunma- fulltime və tədrisə qismən cəlb olunma-parttime), qiyabi, distant (məsafədən), sərbəst (eksternat) təhsil alma formaları vasitəsilə həyata keçirilir. [2, s.4]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 5 sentyabr tarixli 156 nömrəli Fərmanına əsasən məsafəli təhsil (distant) proqramı, təhsil müəssisələrinin öyrənmələrin təkbəşinə təhsili reallaşdırmasıdır. Təhsilin distant forması müəyyən səbəblər üzündən təhsilini artırmaq imkanı olmayan və yeni ixtisas almaq arzusunu həyata keçirə bilməyən potensial şəxslərə real təhsil imkanları yaradır. Bu təhsil forması ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənmələrin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluğunu, yaradıcılığını optimal şəkildə inkişaf etdirir.

Haqlı olaraq qeyd olunur ki, distant təhsil XXI əsrin təhsil sistemidir. Distant təhsil sistemi aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur:

- yaşayış yerindən, sağlamlığından və tələbələrin maddi təminatından asılı olmayaraq vahid təhsil məkanının formalaşdırılması;
- əhəlinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- ölkənin resurs tələbatının səriştəli olması;
- əhəlinin peşəkar mobilliyinin inkişafı;

Ali təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi informasiya texnologiyalarının fəal tətbiqini nəzərdə tutur ki, bu da distant təhsilin yaranmasının başlanğıc nöqtəsi olur. İnförmasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi nəticəsində təhsil mühiti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Təhsil prosesi ictimai problemlərin həllində praktiki olaraq zəruri şərtə çevrilir. Təlim vasitəsilə gənc özünü öyrənir və gələcəyini proyektləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, təhsil sistemi bir sıra tələbləri yerinə yetirməyə xidmət edir:

1. məzmununa görə müxtəlif, zaman və məkan baxımından çevik və əlçatan olmaq;
2. cəmiyyətdəki mövcud hadisələri anlamaq üçün yenilikçi bir yanaşma tətbiq etmək;
3. davamlı istəklərini inkişaf etdirmək.

Distant təhsilin formalaşması problemi bir çox yerli və xarici tədqiqatçı tərəfindən elmi tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Təhsildə yenilikçi informasiya texnologiyalarından istifadə tələbələrin təhsil müəssisəsindən uzaq məsafədə təhsil almasına imkan yaradır. Bu kontekstdə məsafədən təhsil "öyrənilən materialın şagirdlərə interaktiv ötürülməsini təmin edən və onları müstəqil işi yerinə yetirməyə cəlb edən

informasiya texnologiyaları məcmusu” kimi qəbul edilir. T.Hobbs elmi nəşrlərin məzmununda vurğulayır ki, məhz insanın maraqlarının, biliklərinin həyata keçirilməsi prosesində cəmiyyətin ənənələri özünəməxsus qanunlar kimi formalaşır. T.Hobbsun ən mühüm nəticəsi insanın təkcə öz həyat fəaliyyəti üçün deyil, həm də gələcək nəsillər, perspektivlər üçün şərait yaratmaqda yaradıcı rol oynadığını təsdiq etməkdir. [5,s.83]

Məlumdur ki, müasir şəraitdə təhsil funksiyasını yerinə yetirərkən müəllimin rolu və mövqeyi dəyişdirilir. Bir qayda olaraq, o, yalnız nəzəri biliklərin verilməsi mənbəyi kimi çıxış etmir, həm də təhsil prosesinin təşkilində innovativ ideyaların bələdçisinə çevrilir.

Hal-hazırda müasir müəllimə belə xüsusiyyətlər xas olmalıdır:

- fənninin tədrisi sahəsində fundamental hazırlıq;
- yüksək mənəviyyət və ünsiyyət səviyyəsi;
- tənqidi və strateji düşüncə qabiliyyəti;
- innovasiya metodlarının və fəaliyyət formalarının tətbiqi qabiliyyəti

Avropa analitiklərinin fikrincə, distant təhsilin perspektivləri ilə bağlı ənənəvi əyani təhsil formasının tərəfdarlarının skepsisinə baxmayaraq, virtual ali təhsil müəssisələri 2025-ci ilə qədər ali təhsilin əsas təchizatçısı olacaq. Çox vaxt “elektron tədris” və “distant təhsil texnologiyaları” sinonim və bir-birini əvəz edən kateqoriyalar kimi qəbul edilir. Lakin Təhsil Qanunu nöqtəyi-nəzərindən bu anlayışların aydın bölgüsü mövcuddur.

Elektron tədris məlumat bazalarında olan məlumatlardan istifadə etməyi, eləcə də şagird və müəllimlər arasında informasiyanın işlənməsi və ötürülməsi üçün informasiya texnologiyalarının və şəbəkələrin tətbiqini nəzərdə tutur. Distansion təhsil texnologiyaları informasiya-telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilir, özü də şagirdlər və müəllimlər məsafədədir. Beləliklə, kompüter və şəbəkə infrastrukturunu əsas rol oynayır, lakin birinci halda bunlar müəllimlə tələbə arasında, ikincisi isə uzaqdan şəxsi (birbaşa) qarşılıqlı əlaqə vasitələridir.

Nəticə

Qeyd olunan nəticələr əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, distant təhsil zamanı informasiya təhsil texnologiyalarının həyata keçirilməsinin mürəkkəbliyi dərk edilir və bu işin yerinə yetirilməsi üçün elmi-pedaqoji kadrların ixtisasının artırılmasına maliyyə xərclərinin zəruriliyini qabaqcadan görülür.

Ədəbiyyat

1. Aslantaş T. (2014). «Uzaktan Eğitim, Uzaktan Eğitim Teknolojileri ve Türkiye’de Bir Uygulama». <http://www.tankutaslantas.com/wpcontent/uploads/2014/04/Uzaktan-E%C4%9Fitim-Uzaktan-E%C4%9Fitim-Teknolojileri-ve-T%C3%BCrkiyede-bir-Uygulama.pdf>
2. Əhmədov H. Azərbaycanda distant təhsilin perspektivləri. -Bakı: “Respublika”. -2013. -6.s
3. Абдуллаев С.Г. Оценка эффективности системы дистанционного обучения. Телекоммуникации и информатизация образования. Москва: 2007, стр. 85.
4. Васильев В. Дистанционное обучение: деятельностный подход. Дистанционное и виртуальное обучение. Москва: 2004, стр. 7.
5. Самари Ш.М. Пути применения дистанционного обучения в системе образования. Аспирант и соискатель. Москва: 2009, стр. 88.

Rəyçi: prof. Ş.Səmədova

Göndərib: 17.01.2021

Qəbul edilib: 18.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/50-52

Тарлан Рустам оглу Арифджанов

Бакинский славянский университет

atr.kuba@mail.ru

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *вопросительное предложение, риторический вопрос, средства выражения, значение, грамматическая форма*

Interrogative sentences in modern Russian**Summary**

The article deals with the interrogative sentences in Russian language. The article describes structural types and grammatical schemes of interrogative sentences in Russian language. The types interrogative sentences are enumerated and their structural, functional description are analyzed in this article.

Key words: *interrogative sentence, rhetorical question, expression method, grammatical form*

Как известно, все простые предложения на коммуникативно-синтаксическом уровне обладают способностью выражать ту или иную коммуникативную установку, цель (сообщение, вопрос или побуждение).

Коммуникативную цель можно определить как функцию высказывания в данном акте общения; как ту задачу, которую ставил перед собой говорящий при формировании высказывания: сообщить что-либо, выразить своё желание, побудить к действию и т.д.

Основная роль вопросительных предложений сводится к следующему: 1) вопросительные предложения формулируют проблему, над которым размышляет говорящий; 2) содержат риторические вопросы с целью акцентирования внимания собеседника на данное высказывание; 3) создают вопросно-ответные реплики-единства с целью привлечения к совместному размышлению, диалогу.

Проблема классификации вопросительных предложений не получила однозначного решения в лингвистических трудах. Наблюдаются различные подходы в определении форм и типов вопросительных предложений. Основная классификация вопросительных предложений опирается на учёт содержания высказывания: прямые и косвенные вопросы, так называемые открытые и закрытые вопросы и т.д. Основу существующих классификаций составляет взгляд на разграничение истинно вопросительных предложений, то есть, вопросительных предложений, являющихся вопросительными по своей форме и по коммуникативной задаче; такого типа вопросы обязательно требуют ответа. Ряд учёных (см. об этом 4) выделяют вопросительные предложения в полном смысле и предложения, которые внешне оформлены как вопросительные предложения, но имеют какие-то добавочные эмоционально-оценочные компоненты (*Откуда у вас такое отношение к работе и желание ходить везде на всё жаловаться?*).

"Вопросительные предложения описаны с точки зрения структуры, семантики, стилистического употребления, коммуникативной роли и др.

Такая многоаспектность свидетельствует об их ёмкости, сложности и неоднозначности" (2, с.391-393).

И.П.Распопов выделяет три основных типа вопросительных предложений: 1) собственно-вопросительные; 2) достоверительно-вопросительные и 3) предположительно-вопросительные предложения (см. об этом 3, с.73-75).

С какой целью употребляются вопросительные предложения? С помощью вопросительных предложений говорящий стремится получить какие-то новые сведения о чём-либо, подтверждение или отрицание какой-нибудь информации. С помощью вопросительного предложения выражая вопрос мы обращаемся к собеседнику. Известно, что вопросительное предложение имеет свою определённую грамматическую оформленность. Форма вопросительных предложений представляется особой вопросительной интонацией, вопросительными местоимениями и вопросительными частицами, и в конце предложение на письме обозначается вопросительным знаком. Наиболее распространёнными среди типов вопросительных предложений в русском языке являются собственно-вопросительные предложения. В таких предложениях выражается вопрос, который требует в ответе конкретного названия каких-то неопределённых, неизвестных задающему вопрос "деталей" обозначаемого в действительности события. Строятся собственно-вопросительные предложения на базе синтаксических конструкций, имеющих в своём составе вопросительные местоимения и другие вопросительные слова. Например: *-Что ты собираешься делать вечером? - Буду красить окна на веранде; - Куда вы решили поехать в июне на отдых? - Скорее всего, мы*

поедем на дачу. Собственно-вопросительные предложения характеризуются тем, что на заданный вопрос реально ожидается ответ или ответ обязательно должен прозвучать. В данных предложениях вопросительные слова, такие, как (*что, кто, почему, зачем, когда, где, сколько* и др.) заключают в себе неизвестные элементы и моменты для говорящего; ему следует знать конкретно место, цель, время, причину действия, или лицо, предмет, их качество, свойство или принадлежность. Поэтому должен обязательно следовать ответ на поставленный вопрос. Собственно - вопросительные предложения могут быть двух типов: 1) предложения, требующие более развёрнутого и подробного ответа; и 2) предложения, предполагающие употребление только двух ответов - *да* или *нет*. Эти слова - частицы выражают отношение высказываемой мысли к действительности. Например: - *Готовы ли вы сотрудничать с нами в данном проекте?* - *Нет.*; - *Сможешь донести этот груз до вагона?* - *Да*. В такого рода предложениях содержится вопрос, предполагающий обязательного ответа.

Собственно-вопросительные предложения представляют собой прямые, открытые вопросы. Это синтаксически самостоятельно сформулированные вопросительные предложения. В конце таких предложений обязательно ставится вопросительный знак. Конкретизируя собственно-вопросительные предложения, можно выделить: - предложения, выражающие причинно-следственные отношения, в которых употребляются слова *почему? зачем? на каком основании? с какой целью?*; - предложения, выражающие пространственно-временные отношения (*где? куда? откуда? когда? с каких пор? до каких пор?*); - отношения образа действия, меры и степени проявления качества (*как? каким образом? в какой степени? в какой мере?*); - выражающие количественные и качественные отношения (*какой? чей? который? сколько? насколько?*). Основными грамматическими средствами оформления собственно-вопросительных предложений являются: вопросительная интонация, словорасположение (обычно в начало предложения выносится слово, с которым связан вопрос), вопросительные слова-вопросительные местоимения, частицы, наречия. Собственно-вопросительные предложения без вопросительных слов совпадают по структуре с соответствующими повествовательными предложениями, отличаясь от них вопросительной интонацией. Именно наличие этой интонации и требует ответа от собеседника: *Пойдешь на вечеринку?* - *Да, собираюсь*.

Вопросительно-утвердительные (уверительно-вопросительные) предложения содержат в себе вопрос к собеседнику, который должен подтвердить сказанное. В этом случае говорящий в курсе происходящего, но ему надо получить утверждение всего, о чём говорится. - *Неужели, они так и не поняли сути разговора?* Вопросительно-утвердительные предложения считаются близкой к собственно-вопросительным. Они требуют подтверждения того, что высказано в вопросе.

Вопросительно-побудительный тип характеризуется наличием побуждения, призыва и приглашения к действию посредством вопросительной интонации. Например: 1. - *Не проведёшь ли этот вечер ты со мной?* (можно заменить так: - *Пожалуйста, проведём этот вечер вместе*. 2. *А почему он об этом не спросит у меня самого?* (*Пусть он спросит об этом у меня*).

Следующий тип вопросительных предложений представляют вопросительно-риторические предложения. Эти предложения довольно часто употребляются и в обыденной речи, и в художественной литературе. Суть их заключается в том, что содержащееся в форме вопроса то или иное утверждение или отрицание не предполагает и не требует никакой ответной реплики. В вопросительно-риторических предложениях выражаются чувства и переживания говорящего: сомнение, грусть, сожаление, печаль, грусть, радость, гнев и т.д. Такие предложения встречаются в основном в художественных произведениях и создают эмоционально-окрашенный взволнованный тон повествования. Рассмотрим примеры из художественной литературы: *Какой же русский не любит быстрой езды?* (Гоголь, Мёртвые души); *А судьи кто?* (Грибоедов. Горе от ума); *Куда ты скачешь, гордый конь, и где опустишь ты копыта?* (Пушкин. Медный всадник); *Что пользы напрасно и вечно желать?...Любить... Но кого же?* (М.Лермонтов); *Что день грядущий нам готовит?* (А.Пушкин). Вопросительно-риторические предложения характерны также и для публицистики.

Интересная классификация вопросительных предложений у А.Н.Гвоздева. По его теории выделяются два типа - 1) предложения с вопросительной интонацией без сопутствующих вопросительных слов и 2) предложения с вопросительными словами. Также в своей классификации А.Гвоздев отмечает прямой и косвенный вопрос. Отдельное место выделяется риторическим предложениям (1, с. 89).

Особое положение среди вопросительных предложений занимают две группы предложений в зависимости от ожидания ответа на поставленный вопрос. Это предложения, требующие ответа-подтверждения или ответа-отрицания и, скорее всего, ответ производится одним словом (*Хорошо ли вы отдохнули у нас?*) и предложения, требующие многосложного ответа, т.е. передачи развёрнутой информации (*Как вы любите отдыхать?*).

Отдельно можно отметить вопросительные предложения, в структуре которых не имеется местоименных вопросительных слов. Они характеризуются тем, что вместо вопросительных слов

основную вопросительную нагрузку несут частицы *не, а*, которые, как правило, располагаются в начале предложения. Таким образом, можно выделить три типа: 1) двусоставные или односоставные предложения, открывающиеся отрицательной частицей *не*, и, имеющие после логически выделяемого слова частицу *ли* (*Не обманывает ли он нас? Не лиса ли там за деревом? Не договорились ли они о встрече с коллегами?*); 2) инфинитивные односоставные предложения с вопросительными частицами (*Начинать ли нам без него? Не отправить ли нашего садовника к врачу? Не наказать ли нам этого мальчика за шалость?*); 3) вопросительные предложения, структура которых представлена существительным или инфинитивом в сочетании с предикативной частицей *а* (иногда частицей *но*). Эти предложения содержат вопрос-напоминание о чём-то (*А дети? Мы можем их взять с собой? Ты вовсе не одинок. А мы? А твои друзья?*).

Несколько слов о предложениях с косвенным вопросом. Косвенный вопрос выражается в основном, придаточным предложением. По своей форме напоминающий прямой вопрос, он передаёт содержание поставленного кем-то вопроса. - *Отец очень хочет знать, кто этим летом поедет в деревню?* Предикативная единица, соотносительная в некотором отношении с вопросительными предложениями, выступает в качестве придаточной части сложного предложения. Совпадение в таком случае выражается только словесно-грамматическим составом. Некоторые различия наблюдаются в функциональном плане. Сравним: *Когда вернулись строители?* и *Нужно обязательно выяснить, когда вернулись строители?* Первое предложение имеет независимую позицию и произносится с вопросительной интонацией. Следовательно, и предполагает наличие мысленной или словесно выраженной ответной реакции. Во втором же предложении часть "когда вернулись строители" выполняет иную функцию. В этом высказывании нет прямого вопроса, и в составе сложного предложения она выступает не как самостоятельная конструкция. Хотя в этой части в виде оттенка сохраняется вопросительное значение за счёт вопросительного слова. В такого рода сложноподчиненных предложениях вопрос как один из видов коммуникативной установки высказывания в какой-то степени нейтрализуется подчиненным положением придаточной части. Также сравним следующие примеры: *Как летают чайки?* и *Кто видел, как летают чайки?; Я видел, как летают чайки.*

В прямой речи, выраженной простым предложением, вопросительные местоимения и наречия сменяются относительными местоимениями, союзными словами или союзом *ли* в косвенной речи. Сравни: *Извозчик, тощий мужичок с редкой, похожей на куриный пух бородой, поинтересовался: - Что, барин, по служебной надобности едешь? Или в гости? и Извозчик поинтересовался, по служебной ли надобности едет барин или в гости.*

Форму вопросительного предложения могут иметь и вставные конструкции, которые также не требуют ответа и служат лишь для привлечения внимания собеседника, например: *Обвинитель сломя голову летит в библиотеку - и можешь себе представить - ни номера, ни такого числа месяца в документах не находит.*

Нередко вопрос в вопросительных конструкциях может сопровождаться дополнительными оттенками модального характера - неуверенности, сомнения, недоверия, удивления, нерешительности и т.д. Например: *Как же так, и ты мог оставить их наедине с проблемами?; Неужели тебе об этом не говорили?*

Как мы убедились, нет единого мнения в названии типов вопросительных предложений. И всё же, в каждой классификации выделяются те типы, которые широко используются говорящими и основной упор делается на наличие или отсутствие вопросительных слов, вопросительной интонации, также на содержание прямого или косвенного вопроса.

Литература

1. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965.
2. Дыртый А.Т. Функционально-семантическое поле вопросительности // Мир науки, 2014, № 6.
3. Распопов И.П. Вопросительные предложения // Русский язык в школе, 1958, № 1.
4. Русская грамматика. В 2 т. Т. 2, Синтаксис., М., 1980;
5. Современный русский литературный язык. Под ред. П.А.Леканта, М., 2009;
6. Стрельцов А.А. Опыт типологии вопросительных предложений // Иностраный язык в высшей школе, 2010,
7. №4; Шатуновский И.Б. Основные коммуникативные типы вопросов в русском языке // Русский язык: пересечения границы. Дубна, 2001.

Рецензент: проф. Н.Мамедов

DOI: 10.36719/2663-4619/62/53-56

Инна Алимовна Хатипова

Академия музыки, театра и изобразительных искусств

(Кишинев, Молдова)

hatipovainna@yahoo.com

**О МЕТОДАХ И ФОРМАХ ОРГАНИЗАЦИИ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ
УЧАЩИХСЯ В КЛАССЕ СПЕЦИАЛЬНОГО ФОРТЕПИАНО**

Ключевые слова: методы музыкального воспитания, формы организации учебного процесса, творческий контакт, педагог, ученик

On the methods and organizational forms of music education of students in the special piano class**Summary**

In the article, the author analyzes a synthesis of the most important methods and organizational forms of music education of students in the special piano class. Verbal, visual, and illustrative methods, which are successfully used in the process of pianists' training, are described. Among the organizational forms of teaching process, a special emphasis is made on the teacher's class recital. This creative pedagogical activity is presented basing on the personal experience of the author who studied piano in the class of L. Oxinoit, one of the leading Moldavian piano pedagogues. A conclusion is drawn that the efficacy of educational process depends on the teacher–student creative contact, as well as on the pedagogue's personality, human and professional qualities.

Key words: music education methods, organizational forms of teaching process, creative contact, teacher, pupil

Методы и формы организации музыкального обучения и воспитания, как известно, определяются взаимодействием между участниками музыкального учебно-воспитательного процесса, во время которых происходит передача и усвоение музыкальных знаний, умений, навыков практической музыкальной деятельности и развитие личностных музыкально-эстетических качеств. Иными словами, говоря о методической стороне учебно-воспитательного процесса, на первый план выходит всегда актуальная и неисчерпаемая тема «учитель и ученик». В настоящей статье данная проблема рассматривается с позиции наличия творческого контакта между наставником и обучаемым, поскольку отсутствие такового не может обеспечить учебному процессу высокохудожественных результатов. Творческий контакт педагога (маститого или начинающего) и ученика рассматривается здесь как необходимое условие для успешной реализации любой педагогической деятельности. При этом теоретические положения подкрепляются конкретными примерами из собственного жизненного и педагогического опыта автора настоящей статьи, из практики ведущих музыкантов прошлого и настоящего.

Осознание важности творческого контакта между наставником и учеником начинается с четкого определения цели и задач педагогической работы. Если цель педагога — научить, то задача ученика — научиться, то есть захотеть и суметь воспринять то, чему учит педагог, а затем воплотить свои знания и умения в музыке. Решая поставленную задачу, педагог использует **словесные методы**: рассказы, словесные пояснения, беседы, комментарии. Не менее важное значение принадлежит **наглядным методам**: прослушивание музыкальных произведений в записи или живом исполнении; жестулирование, мимические и пластические иллюстрации и т.д. В некоторых случаях полезными оказывается **зрительная наглядность**: рассматривание иллюстраций, репродукций, презентаций, слайдов. При этом процесс музыкального воспитания оказывается тем более эффективным, чем более **комплексно** применяются названные методы. Используя систему данных методов, педагог должен стремиться к тому, чтобы способствовать возникновению у ученика желания заниматься музыкой. Известный пианист Л.Баренбойм об этом писал так: «Основа основ любой музыкально-педагогической работы в том-то и заключается, чтобы влюбить ученика в искусство, научить его — именно научить! — восхищаться неповторимыми ни с чем другим не сопоставимыми чертами музыкального произведения — то ли «Дедом Морозом» Шумана, то ли фугой Шостаковича, то ли сонатой Моцарта...» (Баренбойм 1974: 218).

При этом педагогический успех в огромной мере зависит от личностных качеств и профессионального мастерства педагога-музыканта, «от его увлеченности музыкой; отзывчивости на

красоту; пронизательного внимания к тому, что таится в глубине вещей, а не на их поверхности, от его своеобразности и умения думать не по стандарту; от его воли и добросовестности» (Баренбойм 1974: 221). Педагог должен быть незаурядной личностью: широко образованным музыкантом, хорошим психологом, чутким, отзывчивым человеком. Это помогает найти верные пути в совместном творчестве.

Пишущая эти строки имела счастье в школьные годы учиться у Лии Эммануиловны Оксинайт (1921–2003), одного из признанных лидеров школьной фортепианной педагогики Республики Молдова. Среди учеников Л.Э.Оксинайт – известные в Молдове и за ее пределами музыканты, которые продолжают дело своей наставницы во многих странах мира. Все они едины во мнении, что благополучным разворачиванием своего профессионального пути обязаны именно счастливому старту, заданному Л.Э.Оксинайт.

Любовь к искусству звуков и страсть к преподаванию она унаследовала от матери, Анны (Етли) Моисеевны Оксинайт (1898–1979). Дальнейшее музыкальное образование Л.Э.Оксинайт связано с Бухарестской королевской академией музыки и драматических искусств, где она в течение года (1939–1940) занималась под руководством Аурелии Чонка (фортепиано) и Михая Андрику (камерный класс). После Второй мировой войны для завершения образования молодая пианистка поступила в Кишиневскую государственную консерваторию (1944–1949), которую закончила по классу профессора Александра Львовича Соковнина (1912-1993). В период 1940-1955 гг. работала аккомпаниатором в Кишиневской государственной консерватории, а с 1960 г. связала свою судьбу с Республиканской средней специальной музыкальной школой (ныне – Республиканский музыкальный лицей им. Чиприана Порумбеску), где начала трудовую путь как преподаватель, а позже стала заведующей отделом специального фортепиано. Л. Оксинайт являлась эталоном профессионализма, культуры и морально-этических норм для многих педагогов, работавших вместе с ней. Коллеги стремились следовать ее педагогическим принципам, становясь, в свою очередь, примером для своих учеников.

Аксиоматична мысль, что педагог учит лишь до тех пор, пока учится сам. Если в течение ряда лет он опирается только на знания и опыт, приобретенные в ученичестве и студенчестве, контакт с учеником быстро утрачивается. Истина педагогического успеха состоит в том, что педагогу необходимо постоянно самосовершенствоваться. Ведь не случайно великие наставники, проходя одно и то же произведение с учениками в разные периоды своей деятельности, всякий раз переосмысливали его, все более приближаясь к глубинной сущности содержания, к идее, заложенной композитором.

Для Л.Э.Оксинайт потребность в самосовершенствовании выражалась в организации так называемых классных, или отчетных концертов. Проводимые ежегодно с привлечением всех учеников класса и запечатленные в памяти многих поколений музыкантов, эти концерты несли в себе огромный воспитательно-педагогический и художественно-артистический потенциал. Свидетельствуя о прекрасной фортепианной школе незаурядного педагога-пианиста, они являлись яркими праздничными событиями в музыкальной культуре Республики Молдова, привлекали многочисленную публику. Помимо этого, классные концерты Л.Э.Оксинайт интенсифицировали учебный процесс, способствуя расширению культурного диапазона учащихся, воспитанию сценической выдержки и артистизма, созданию благоприятной атмосферы для формирования высоких идеалов, развития положительных личностных качеств, обогащения внутреннего мира каждого учащегося.

Несмотря на то, что концерты класса не входят в обязательные учебные планы, у Л.Э. Оксинайт было особое стремление к организации таких мероприятий. С течением времени эти концерты стали выявлять динамику эволюции мастерства «скульптора», моделирующего юные таланты. Л.Э.Оксинайт была наделена качествами, удивительными для преподавателя фортепиано: она находила личность в каждом своем ученике, выявляя его лучшие качества. Таким образом, педагог акцентировала сильные стороны фортепианного исполнительства детей, терпеливо и бережно создавая храм высшей культуры и искренних чувств в душе каждого из них, поскольку была убеждена, что у любого ученика есть художественная индивидуальность.

Л.Э. Оксинайт всегда осознавала, что формат классного концерта дает возможность всем ученикам класса выступить на сцене, в то время как на конкурсы и фестивали (республиканские или международные) участников отбирает специальная комиссия. Педагог также учитывала, что на концертах класса выступление детей могут послушать родственники учеников, получить представление об их игре, а также об исполнительском уровне других учащихся. Л.Э.Оксинайт

считала чрезвычайно важным тот педагогический момент, что родители учеников могут воочию убедиться в профессиональном уровне и потенциале преподавателя, в классе которого обучаются дети. Важным оказывалось и то, что классные концерты Л.Э.Оксинойт часто проводились за пределами школы и становились существенным фактором для воспитания сценической выдержки учеников.

Большое значение в проведении классного концерта Л.Э.Оксинойт придавала выбору программы: подбору произведений для каждого исполнителя в отдельности и драматургической выстроенности концерта в целом. При этом учитывалось время звучания каждого произведения, порядок выступлений, а также предполагаемые сроки подготовки и проведения концерта, с учетом возможности успешного решения всех педагогических и исполнительских задач.

При выборе пьес Л.Э.Оксинойт придерживалась определенных соображений, которые учитывали как позицию выступающих учеников, так и ожидания пришедшей на концерт публики. Первостепенное значение она придавала тому, чтобы произведение, включаемое в концертную программу, было интересно для ученика, поскольку в этом случае оно будет выучено гораздо быстрее. Кроме того, сочинения должны быть яркими, выигрышными и доступными для восприятия слушателей. Наконец, избранные сочинения должны раскрывать наиболее сильные стороны ученика, показывать его творческую индивидуальность. Л.Э.Оксинойт подчеркивала, что искусство педагога как раз состоит в том, чтобы одинаково хорошо представить учеников с различным уровнем музыкальных способностей.

Классные концерты всегда проводились во второй половине учебного года, обычно в марте или апреле. Программа обсуждалась и составлялась задолго до концерта. Уже летом дети начинали работу над сложными произведениями. Довольно часто программы концертов были основаны, к примеру, на произведениях определенных композиторов, частях фортепианных циклов или музыкальных стилях. Лия Эммануиловна не избегала изучения сложнейших страниц фортепианной музыки, поэтому нередко в программы включались виртуозные произведения. В этом видна решительность педагога в воплощении самых смелых замыслов. Отметим, например, исполнение Концерта для фортепиано с оркестром № 3 С.В.Рахманинова, всех четырех баллад и этюдов Ф.Шопена, пьес С.С.Прокофьева, К.Дебюсси, Ф.Листа и др.

Часто исполнялась на классных концертах Л.Э.Оксинойт музыка Ф.Шопена, потому что творчество этого композитора было особенно близко внутреннему миру Лии Эммануиловны. В его произведениях она находила благодатный материал для гармоничного воспитания и развития юношества. Таким образом Л.Э.Оксинойт формировала личности своих учеников, воспитывая молодое поколение на лучших образцах мирового музыкального искусства. В начальных классах дети играли, к примеру, три экосеза, юношеский ноктюрн, контрданс, несложные вальсы. Старшие ученики исполняли этюды, полонезы, скерцо, рондо, экспромты, прелюдии, баллады и концерты. Часто исполнялись целые циклы: четыре баллады, четыре скерцо, четыре экспромта, 24 прелюдии, все этюды. Эти произведения входили в репертуар нескольких поколений учащихся Л.Э.Оксинойт.

Ученики класса Л.Э.Оксинойт, от малышей до выпускников, ощущали себя единой «командой», своего рода семьей. Сплачивали их именно классные концерты, которые проходили в школе, с публикой в зале, с аплодисментами и с цветами. Потом концерты повторялись в различных музыкальных школах республики, и это было ежегодно, с первого до последнего года обучения. Классные концерты Л.Э.Оксинойт, как правило, состояли из двух отделений. В первом обычно выступали самые маленькие, во втором – ученики постарше. Младшие исполнители чаще всего играли части таких фортепианных циклов как «Kinderszenen» Р.Шумана, «La caisse de jouets» и «Children's corner» К.Дебюсси, «Танцы кукол» Д.Д.Шостаковича, и др. Кроме этого в ряд исполняемых сочинений входили более простые пьесы Ф.Мендельсона, «Лирические пьесы» и «Поэтические картинки» Э.Грига и пьесы Ф.Шуберта. Более трудная часть программы предназначалась подросткам, которые «накаляли страсти» слушателей виртуозным исполнением таких произведений, как «Токката» и «Наваждение» С.С.Прокофьева, «Рондо каприччиозо» Ф.Мендельсона.

Воспоминания о классных концертах и занятиях с Л.Э.Оксинойт, собственные наблюдения в процессе преподавания специального фортепиано в Академии музыки, театра и изобразительных искусств и знакомство с методической литературой приводят к убеждению, что важный аспект педагогики, обеспечивающий наличие творческого контакта с учеником, открывается в осознании педагогической честности. Иногда случается, что хороший педагог и достаточно одаренный ученик не находят «общего языка». При возникновении подобных затруднений педагог должен поступиться

любими соображениями, кроме желания помочь ученику. В этом случае одним из реальных выходов, который должна подсказать человеческая и педагогическая честность, должна стать передача ученика в руки другого педагога, который способен будет найти подход к данному учащемуся и установить с ним творческий контакт. Б.Рейнгалд писала: «Педагогическая честность – вот качество, от которого часто зависит судьба дарования. Педагогом может считать себя лишь тот, кто имеет в виду интересы ученика, а не свои собственные. Бывает, дарование ученика не соответствует индивидуальности педагога. Значит, нужно вовремя направить ученика туда, где он найдет благоприятную почву для развития» (Хентова 1965: 160).

Творческий контакт наставника и ученика на начальном этапе обучения нередко зиждется на том, что ребенок, доверяя своему педагогу, полностью подражает ему, поскольку, как справедливо заметил Л.Баренбойм, «подражание является одной из характерных для детей форм поведения, которая помогает им познать и приспособиться к внешнему миру и способствует поэтому их развитию» (Баренбойм 1974: 16). Такое положение вещей естественно и закономерно, ведь почти все великие деятели искусства в период своего формирования испытывали влияние других творческих индивидуальностей и нередко подражали им.

Сама Лия Эммануиловна в процессе работы над тем или иным произведением часто приводила в пример интерпретации великих пианистов, используя аудиозаписи. К ее большой личной фонотеке имели доступ все ее воспитанники. При этом она не призывала имитировать прослушанную интерпретацию, а анализировала те моменты, которые ей представлялись наиболее убедительными и интересными. Слушая записи признанных мастеров фортепианного искусства, ученики получали духовный заряд и импульс для достижения новых вершин исполнительского мастерства. Другими словами, это способствовало расширению кругозора и развитию музыкального звуковосприятия учащихся.

Вслед за Н. Перельманом, Л.Э.Оксинойт повторяла, что много играющий в классе учитель «плодит больше пародистов, чем художников» (Перельман 1981: 27). Конечно, эти слова она относилась скорее к работе с более взрослыми учениками, нежели с начинающими. И вообще она подчеркивала, что метод показа и подражания является далеко не единственным в фортепианной педагогике, в наши дни существует множество разнообразных форм педагогического воздействия на учащихся, причем они наиболее оптимальны тогда, когда уроки не похожи один на другой.

Отталкиваясь от идеи об уникальности каждой встречи с учеником, Л.Э.Оксинойт определяла ее цель исходя из естественных потребностей соответствующего этапа освоения концертной программы. Разбор и определение формы были одной из обязательных задач в работе над произведением. Звучание каждой «клеточки» музыкальной структуры зависело от тщательно продуманной градации нюансов, которые выстраивались в логичный драматургический путь и вели к наивысшей кульминационной точке произведения. Получая такую детальную расшифровку сочинения, ученику оставалось только выполнить все задачи педагога, преобразовывая и «присваивая» их в целях достижения собственного художественного замысла.

Суммируя сказанное, подчеркнем, что главной задачей педагога-пианиста является раскрытие и развитие индивидуальности ученика, осознание того, что индивидуальность – это не только природные задатки учащегося, но и комплекс уже сложившихся знаний и навыков. Только такое понимание индивидуальности способно разрешить проблему «ученик-педагог». Противоречие между «индивидуальной неповторимостью» учащегося и необходимостью что-либо в ней менять, переделывать разрешается путем планомерного воспитания, ведущего к естественному развитию. Подлинный педагог подводит ученика к усвоению определенных эстетических взглядов не навязыванием своих идей, а окольными и всегда индивидуальными путями. Благодаря этому взгляды педагога смогут превратиться в собственную идею и чувство ученика, стать его искренним стремлением, второй натурой.

Библиография

1. Баренбойм Л. Музыкальная педагогика и исполнительство. Ленинград: Музыка, 1974.
2. Перельман Н. В классе рояля. Ленинград: Музыка, 1981.
3. Рейнгалд Б. Как я обучала Эмиля Гилельса // Выдающиеся пианисты- педагоги о фортепианном искусстве / ред.-сост. С.М. Хентова. Ленинград: Музыка, 1965, с. 147–160.

DOI: 10.36719/2663-4619/62/57-61

Назлы Ариф гызы Абдуллаева
Бакинский славянский университет

БИЛИНГВИЗМ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: билингвизм, двуязычие, методика обучения, иностранный язык, языковые системы

Bilingualism as an important factor in the methodology of foreign language learning

Summary

An important side of the methods of teaching the Russian language as a foreign language is the reference to the scientific-methodological base. Among the important aspects, it is necessary to distinguish bilingualism. In modern science there are many interpretations of the term "bilingualism", which reflect the different approaches of scholars to this phenomenon. It is difficult to choose the most effective and optimal method of teaching Russian as a foreign language. The teacher must be armed with the development of psychology, psycholinguistics, ethnopsychology, ethnolinguistics in the field of justification of bilingualism and analysis of its characteristics.

Key words: bilingualism, teaching methods, foreign language, language systems

Введение

Сегодня на фоне процесса глобализации особо актуализируются вопросы языковых контактов, которые становятся важной базой при обучении языкам. Поэтому речевое общение в рамках тесных языковых контактов интересует различных специалистов, в том числе лингвистов, психологов, педагогов.

Важный вклад в разработку проблем языкового взаимодействия, билингвизма в условиях контакта русского языка с языками народов мира внесли известные труды В. В. Виноградова, Ю. Д. Дешериева, И. К. Белододеда, М. М. Михайлова, М. И. Исаева, Ю. Г. Лебедевой, Е. А. Брызгуновой, В. И. Петрянкиной, А. А. Метлюк, Н. А. Любимовой и др. известный теоретик языковых контактов У. Вайнрайх определяет билингвизм как «практику попеременного пользования двумя языками. Лица, осуществляющие эту практику, называются двуязычными или билингвами» (1, с.22). Некоторые считают, что «двуязычие имеет место всякий раз, когда человек переключается с одного языкового кода на другой в конкретных условиях речевого общения, независимо от того, идет ли речь о переходе от одного национального языка к другому, от национального языка к диалекту или же языку межплеменного (межнационального, международного) общения и т. п.

Многие ученые для определения критериев двуязычности человека, общества предлагают учитывать степень владения двумя языками. «Сравнительная степень владения двумя языками вообще не может быть точно сформулирована в чисто лингвистических терминах. Это один из тех многочисленных аспектов двуязычия..., для исследования которых лингвистике необходимо сотрудничество с психологией и общественными науками» (2, с. 27).

В современной науке имеется множество толкований термина «билингвизм», которые отражают различные подходы ученых к этому явлению. Все концепции, как отмечает Г. М. Вишневская, «можно разделить на две группы, отражающие противоположность взглядов ученых: одна концепция подразумевает владение вторым языком приблизительно так же, как своим родным. А вторая допускает значительные различия в знании двух языков, однако предполагает пользование вторым языком (неродным) в различной степени (с большим или меньшим успехом) в ситуации общения с носителем языка» (3, с.14). Эти две концепции отражают узкое и широкое понимание билингвизма. «Практика попеременного пользования двумя языками», по Вайнрайху, представляет нейтральную трактовку билингвизма. «О наличии двуязычия мы можем говорить там, где люди владеют вторым языком в степени, достаточной для общения и обмена мыслями с носителями второго языка... важно не то, на каком языке мыслит человек, то, может ли человек общаться и обмениваться мыслями с помощью второго языка (2, с. 123). «...двуязычием следует признать примерно одинаковое свободное владение двумя языками. Иначе говоря, двуязычие начинается тогда, когда степень знания второго языка приближается вплотную к степени знания первого» (1, с. 51). «Практика попеременного

активного использования индивидом двух языков в своей речевой деятельности определяется как двуязычие или как билингвизм, а индивид, использующий в своей речевой деятельности два языка, называется билингвом» (4). Широкая трактовка билингвизма представлена в концепциях В. Ю. Розенцвейга, А. А. Метлюк, Ф.П.Филина: «Двуязычие рассматривается нами как континуум, простирающийся от весьма элементарного знания контактного языка до полного и свободного владения им» (5). «Термин “билингвизм” применяется к случаям индивидуального владения двумя языками и к случаям коллективного или массового владения языками. При этом владение вторым языком может иметь разную степень – от элементарной до полной и свободной» (6, с. 88). «Двуязычие в узком смысле этого слова означает более или менее свободное владение двумя языками: родным и неродным; двуязычие в широком смысле – относительное владение вторым языком, умение в том или ином объеме пользоваться им в определенных сферах общения (научной, производственной, бытовой и т.п.). Последний тип двуязычия можно назвать неполным, частичным... Неполное, или частичное, двуязычие бывает самых различных градаций и распространено широко. Абсолютно одинаковое владение двумя языками, т.е. абсолютно полное двуязычие, по-видимому, встречается нечасто. Следовательно, при определении понятия двуязычия, очевидно, не следует придерживаться жестких формулировок» (7, с. 24-25). Концепция Ф.П.Филина, по мнению Г.М.Вишневской, «представляется более убедительной, так как она объективно отражает анализируемое явление, учитывая характер связи между языками в речи двуязычного индивида, и позволяет... раскрыть это явление полно и всесторонне» (3, с. 16).

В современной науке имеется множество билингвистических теорий. Каждая из них сложилась на основе решения тех задач, которые ставились исследователями при изучении того или иного аспекта билингвизма – лингвистического, психологического, социологического, педагогического, литературно-художественного. С лингвистической точки зрения, по мнению Вайнрайха, проблема двуязычия заключается в том, «чтобы описать те несколько языковых систем, которые затрудняют одновременное владение ими, и предсказать, таким образом, наиболее вероятные проявления интерференции, которая возникает в результате контакта языков и, наконец, указать в поведении двуязычных носителей те отклонения от норм каждого из языков, которые связаны с их двуязычием» (2, с. 27). Лингвистический аспект «двуязычия имеет дело с анализом соотношения структур и структурных элементов двух языков, их взаимовлияния, взаимодействия и взаимопроникновения на разных уровнях, разделах строя языка: фонологическом, морфологическом, синтаксическом, лексико-семантическом и стилистическом. Ученые отмечают, что для данного аспекта наиболее важным является исследование своеобразия проявления интерференции в процессе применения обоих языков. Социолингвистический подход к билингвизму нашел отражение в концепции ученых, рассматривающих билингвизм как «сосуществование двух языков в рамках одного и того же речевого коллектива, использующего эти языки в соответствующих, коммуникативных сферах в зависимости от социальной ситуации и других параметров коммуникативного акта. Педагогический аспект основывается на лингвистическом, психологическом и социолингвистическом аспектах. Его задача состоит в разработке и применении «методов обучения двум языкам, методов изучения процесса овладения, владения двумя языками в условиях двуязычия» (4, с. 38). Дидактический аспект билингвизма проводится на основе естественных процессов овладения вторым языком. Педагогический аспект билингвизма включает в себя как вопросы пассивного (чтение и слушание), так и активного знания языка (говорение и письмо). Литературно-художественный (литературоведческий) аспект билингвизма связан с изучением речевых характеристик персонажей в художественных произведениях, с анализом художественной литературы, созданной писателями – билингвами и воспринимаемой билингвальными социумами. Каждый из аспектов билингвизма, как справедливо полагает М. М. Михайлов, «подчас выступает как интердисциплинарная проблема, требующая усилий ряда смежных наук, поскольку лингвистический аспект неизбежно переплетается в ней с психологическим, а психологический – с педагогическим, литературно-художественный с лингвистическим» (8, с. 12). Теория двуязычия превратилась сейчас в самостоятельную отрасль знания, в которой перекрещиваются интересы многих наук. Билингвизм чаще всего рассматривается как явление «социального плана, характеризующее языковую ситуацию, в отличие от языковых контактов, характеризующих языковые отношения» (9, с. 23).

Билингвизм в широком смысле слова представляет собой относительное владение вторым языком, способность пользоваться им в определенных сферах общения. В том числе, выявление уровня владения русским языком билингва является основанием для определения содержания обучения, приемов и методов учебной работы. В современном мире индивид или определенная социальная

группа испытывает потребность усвоения иноязыка. Э. Хауген, изучающий подобные явления называет его языковым давлением.

Важными компонентами речевого общения, речевой ситуации являются говорящий и слушающий. Способность билингва участвовать в общении может быть «неполной» – субъект может оказаться способным воспринять прочитанные, услышанные им речевые произведения и передать их содержание на родном языке – рецептивный билингвизм. К примеру, дешифруя древние тексты, филолог, не зная акустико-артикуляционной системы, читает их. Способность воспроизвести вслух и про себя прочитанное или услышанное относят к *репродуктивному билингвизму*.

Способность выражать собственные мысли на разных языках называется *продуктивным билингвизмом*. В литературе также используются термины пассивный (рецептивный) и активный (продуктивный) билингвизм. Если билингв может творчески строить свою речь на неродном языке можно говорить о продуктивном билингвизме. Важны также соотнесенность речевых механизмов родного и неродного языков между собой, способ связи речи с мышлением, коммуникативно-речевые умения на неродном языке оказываются связанными с мышлением опосредованно.

Для достижения рецептивного билингвизма бывает достаточна объяснительная учебная работа (по грамматическому анализу слов, их словообразовательной организации, анализу предложений, синтаксической организации текста, пользованию словарем и выбору в нем нужных значений лексических единиц).

Репродуктивный билингвизм и его становление связано с учебной работой, например, на фонетическом аспекте; в таком случае основными приемами работы оказываются объяснения и упражнения. Достижение продуктивного билингвизма происходит при сочетании упражнений, объяснений, тренировки и практики.

Билингв в общении может использовать две языковые системы. По этой причине нельзя исключить возможности нарушений одной из них (обычно неродного языка). Причиной этому является интерференция, выражая в нарушении языковой системы на фонетическом, грамматическом, лексическом уровнях. Речь, правильная с точки зрения языковой системы, оказывается неправильной с позиций лексической нормы. Интерференция может быть межъязыковой, возникающей по причине существования различий в системе родного и неродного языка на уровне значения и употребления. Иногда ранее сформированные и более прочные навыки интерферируются с новыми, что приводит к ошибкам (случилось происшествие, случился пожар → возник пожар → возникло происшествие ← неправильно).

Комбинаторный тип билингвизма предполагает умение субъекта в результате сознательного сопоставления форм выражения в двух языках выбрать оптимальный вариант перевода. Именно такой вид билингвизма считается основой переводческой компетенции и нередко сознательно формируется с помощью билингвального типа обучения иностранным языкам, в том числе обучению русскому как иностранному. При билингвальном типе обучения применяется перестройка речевых механизмов человека, у него вырабатывается навык механизма спонтанного переключения с одного языка на другой. Разрабатывать программы, учебные материалы для билингвов помогает также учет и других классификаций двуязычия: билингвизм контактный (при поддержании билингвом связей с носителями языка) и неконтактный (при отсутствии такой связи); автономный (при котором языки усваиваются без соотнесения между собой) и параллельный (при параллельном – овладение одним языком происходит с опорой на овладение другим языком).

Психологический аспект билингвизма отражает специфику речевых психофизиологических механизмов человека, использующего в общении две языковые системы. Исследование психологического аспекта билингвизма помогает дать «соотносительную характеристику лингвистических категорий, понятий, «отложившихся» в языковом сознании носителей двуязычия; своеобразия закрепления в памяти, осознания, осмысления, слухового (в речи) и зрительного (на письме) восприятия двуязычным коллективом, индивидом признаков, особенностей, категорий и понятий, специфичных для второго языка и отсутствующих в их языковом сознании как носителей первого языка» (6, с.36). Значительное внимание в психолингвистическом аспекте билингвизма уделяется изучению воздействия билингвизма на мышление индивида. Л. В.Щерба выделял два вида сосуществования языковых систем в сознании человека в ситуации двуязычия – независимую связь при чистом билингвизме, когда контактирующие языки образуют две отдельные системы ассоциаций в сознании индивида и зависимую связь при смешанном типе билингвизма, когда контактирующие языки образуют лишь одну систему ассоциаций. По мнению Н. А. Любимовой, психологическая типология двуязычия строится с учетом «по крайней мере четырех критериев: 1) виды речевой

деятельности; 2) соотносённость между собой речевых механизмов, обеспечивающих владение разными языками; 3) способ связи речи на каждом языке с мышлением; 4) способ владения языком» (8, с. 4). Психологический аспект билингвизма включает изучение как механизмов производства, так и восприятия речи. Имеются, например, экспериментальные данные о том, что у билингва существует единая система восприятия и две отдельные системы речевого производства на родном и неродном языках. Психологический аспект билингвизма имеет обширную проблематику в современных исследованиях: иноязычные способности как психологическая предпосылка формирования билингвизма; связь психолингвистических проблем билингвизма с методикой обучения неродному языку; мотивационные условия формирования билингвизма; взаимовлияние речевого развития на родном и иностранном языках и др. Социологический аспект изучения двуязычия состоит в определении «объема общественных функций и сфер применения каждого из двух языков, которыми пользуется двуязычное население» (6, с. 33).

Ученые, исследующие теории обучения языкам изучают связи языка и культуры. Безусловно, между языком и этикетом имеется связь. Невербальный язык в некоторых случаях не несет коммуникативной нагрузки. Такого рода формы справедливо назвать слабо информативными. Благодаря же коммуникативному невербальному поведению адресат получает вполне конкретную информацию. К такого рода коммуникативному поведению относят (1) обычаи и традиционные нормы поведения (ритуалы рождения, свадьбы и др.). Обычно иная культура является непривычной. С ней нужно знакомиться, тем более что ряд обычаев, традиций постоянно используются в повседневной жизни, приемы повседневного коммуникативного (невербального) поведения иногда называют рутинными. Обучение билингва коммуникативным жестам может протекать трояко: обучающийся подражает образцу, либо пользуется указаниями, либо строгими рекомендациями и запретами. В целом, правильное коммуникативное поведение включает в себя ряд компонентов: правильность речи, правильность невербального поведения, правильность содержания сообщений (социальные страноведческие знания).

Усвоение иной культуры в процессе овладения новым языком начинается со слабой, или начальной, аккультурации, которая характеризуется наличием адаптации – процесса приспособления индивида к условиям новой социальной среды. Происходит соединение исконных и «чужих» компонентов культуры. В одном и том же случае, применительно к одной и той же ситуации в поведении билингва адаптация то наблюдается, то нет. Конечной, аккультурации соответствует координативный билингвизм, который означает, что индивид ведет себя правильно в культуре как родного, так и неродного языка. Обычно следствием полной аккультурации становится ассимиляция – утрата осознания особой этнической принадлежности, «растворение» в новой культуре. Это наиболее ярко проявляется в жизни людей, долгое время проживающих в чужой стране.

Заклучение

Важной стороной методики обучения русскому языку как иностранному т.е. неродному является ориентир на научно-методическую базу. Среди важных аспектов при этом необходимо выделить билингвизм. Не имея точного ориентира в вопросах теории билингвизма педагогу сложно будет выбрать наиболее эффективную и оптимальную методику обучения русскому языку как иностранному. Педагог должен обязательно быть вооружен наработками психологии, психолингвистики, этнопсихологии, этнолингвистики в области обоснования сути двуязычия и анализа ее характеристик.

Литература

1. У.Вайнрайх. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. Киев: Вища школа, 1979. 263 с.
2. У.Вайнрайх. Одноязычие и многоязычие // Языковые контакты. М., 1972. С.25–60. (Новое в лингвистике; Вып. 6).
3. Г.М.Вишневская. Билингвизм и его аспекты: Учебное пособие. Иваново, 1997. 98 с.
4. Ю.Д.Дешериев. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972. С. 26–42.
5. Н.Г.Михайловская. О проблемах художественного литературного двуязычия // Вопросы языкознания. 1979. № 2. С. 63-65.
6. А.А.Метлюк. Взаимодействие просодических систем в речи билингва: Учебное пособие. Минск, 1986. 112 с.

7. Русский язык: энциклопедия / гл. ред. Ф.П. Филин. М. : Сов. энцикл., 1979. – 432 с
8. М.М.Михайлов. Двужычье: проблемы, поиски. Чебоксары, 1989. 160 с.
9. Г.П.Ильяшенко. Языковые контакты: На материале славяно-молдавских отношений. М.: Наука, 1970. 206 с.
10. Н.А.Любимова. Фонетическая интерференция и общение не на родном языке (Экспериментальное исследование на материале финско-русского двуязычия): автореф. дис. ...д-ра филол. н. / Н. А. Любимова. Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. 195 с.
11. А.А.Гируцкий. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы / Под ред. П.П. Шубы. Минск, 1990. 175 с.

Рецензент: доц. Д.Гумбатова

Göndərilib: 25.01.2021

Qəbul edilib: 27.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/62-67

Насиба Эргашевна Сабирова

Урганч давлат университети мустақил изланувчиси

sabnas1@yandex.ru

ХОРАЗМ ВОҲАСИДА БАХШИЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ ТАРИХИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ*Калим сўзлар:* бахши ижрочилиги, дoston жанри, зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”, энг қадимги бахши, Ошиқ Ойдин тири, ошиқ бахшилар, “Китоби дадам Қўрқут”, Қўрқут ота**History and development of bakhshi traditions in Khorezm oasis****Summary**

When did Bakhshi's performance appear, of course, has to be associated with the formation of the epic genre. This article deals with the formation of the epic genre, the formation and development of art in Khorezm, one of the centers of ancient culture. Also, in the Khorezm oasis there is a very reliable information about the oldest bakhshi, in turn, the piri of bakhshis Oshik Aydin, and related epics, scientific information about their history. In Khorezm, boat and boat drivers on lakes and rivers recognize the Prophet Noah as their piri. When the blacksmiths start work, they remember the prophet David. Khorezm bakhshis respect Oshik Aydin as their spiritual teacher. This sacred person is also a piri of Turkmen bakhshis.

Key words: Bakhshi performance, epic genre, the sacred book of Zoroastrianism "Avesto", the oldest bakhshi, Ashiq Aydin piri, ashig bakhshis, "Kitabi dadam Korkut", Korkut ota

Бахши ижрочилигининг қачон пайдо бўлганлигини, албатта дoston жанрининг шаклланиши билан боғлашга тўғри келади. Айрим манбаларда “X-XI асрларда дostonларни дўмбира жўрлигида айтиладиганлари юзага келган. Дostonнинг бундай намуналари Каспий ва Орол денгизлари бўйларидаги қадимги кўчманчи туркий қабилалар орасида вужудга келган. Эпик дostonларни яратувчи ва куйловчи бадиҳагўйлар кўпайиб борган сари устоз-шогирдлик анъаналари вужудга кела бошлади”, деб ёзади тарихчи олим Т.Пардаев. Профессional бахшичиликнинг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда масалага ёндошилса, ушбу фикрга кўшилиш мумкин. Бироқ, бахшичиликнинг кўшиқ шаклидаги турли кўринишлари юқорида таъкидлаганимиз каби ибтидоий жамият даврига бориб тақалади.

Қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлган Хоразмда санъатнинг шакилланиши ва тараққий этиши милоддан олдинги даврларга тўғри келади. С.П.Толстовнинг “Қадимги Хоразм цивилизациясини излаб” китобида санъат тарихи учун муҳим бўлган қуйидаги сўзлар бор: “Тупрок қалъадаги маросимлар зали деворларида ромбсимон катакларга машшоқларнинг расми ишланган. Шу расмлардан бири-арфа чолғу асбобини чалаётган аёлнинг сарғиш рангдаги нафис расми бутунича сақланиб қолган. ШУ хонада сурнай ва кум соати шаклидаги қўш ноғора тасвирланган нақш фрагменти ҳам топилди. “Арфачи аёл хонаси” остидан дўмбирага ўхшаш икки торли чолғу асбобининг пардасини ушлаб турган одамнинг кўли тасвирланган нақш фрагменти, яна бир хонадан эса ниқоб билан ўйнаётган аёл тасвири топилди. Буларга ўхшаш расмларни Рим давридаги Сурия-Миср ва қисман Қора денгизнинг Шимолидаги музофоти тасвирий санъатида, Ўрта денгиз воҳаси ҳамда Ҳиндистон, Эрон санъатида яратилган образларда учратиш мумкин. Шу тариқа бу расмларда икки бадий услуб, икки анъана бир-бири билан уйғунлашиб кетган, бироқ улар қадимги Хоразм санъати негизида ўзига хос ўзгаришларга учраган” [2].

Милоддан олдинги даврдаёқ шундай юксак маданиятга эришган халқ орасида иқтидорли бахшиларнинг етишиб чиқиши ҳам табиий ҳолдир. Зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”нинг яратилиши ва унинг “гоҳ”ларини қоҳинлар томонидан куйланиши ҳам қоҳинлик, шомонлик, бахшилик касб-корла [3] рининг пайдо бўлишига замин ҳозирлаган. Зардуштийлик дини ҳукмрон бўлган даврларда ҳар бир Рустакда (кишлоқ, маҳалла) оташгоҳлар бўлиб, унда қоҳинлар “Авесто” китобини тарғиб қилишган. Шу сабабдан бўлса керак Хоразм дostonларида “Авесто” ва “Шоҳнома”га алоқадор мифология ҳамиша ўзини намоён қилиб туради. Е.Э.Бертельс берган маълумотларга қараганда XI асрнинг I ярмида Унсурий деган форсийгўй шоир яшаб, лирик шеърлар ёзиш билан бирга учта дoston ҳам яратган. У Беруний билан бир даврда яшаб ижод қилган. Унинг “Вомиқ ва Узро”, “Хинг бут-у сурхбут (Оқ санам ва қизил санам), “Шодбахру Айнул ҳаёт” каби дostonларини Беруний араб тилига таржима қилган. Ушбу дostonлар орасидаги “Вомиқ ва Узро” асари ҳозиргача етиб келган. Демак, X асрлардаёқ турли асотирлар негизида дostonлар ижод қилиш,

уларни таржима, тарғиб қилиш фаол ривожланган. Ўша даврда ижод қилинган кўплаб дostonлар сюжети турли ўзгаришлар билан ҳозиргача келиб етган. Албатта уларни ўқийдиган, ижро қиладиган талантили шахсларнинг бўлганлиги ҳам табиийдир.

Беруний давридаги ушбу воқеалар замирига разм солинса, Хоразм дostonлари профессионал ёзувчилар томонидан халқ орасидаги миф ва афсоналар асосида ёзилиб, кейин оғзаки ижрога кўчиб, қоришиқ ҳолда фаолият кўрсатган. Оғзаки ижродаги дostonлар эса яна ёзувга олиниб китобат қилинган. Ушбу анъана токи ХХ асргача давом этган. Бу масалага ишимизнинг кейинги фаслларида махсус тўхталамиз. Шуни қайд қилиш зарурки, Беруний давридаги бахши-ижрочилар ҳақида бизгача бирорта маълумот етиб келмаган. Хоразм воҳасида энг қадимги бахши, ўз навбатида бахшилар пири Ошиқ Ойдин ҳақида анча ишонарли маълумотлар сақланиб қолган. Шарқ халқларида қадимданок ҳар бир касб-хунарнинг устози-пири сифатида борор шахснинг улуғланиши анъанаси мавжуд.

Хоразмда кўл ва дарёларда қайиқ ва кема ҳайдовчилар ўзларининг пири сифатида Нух пайғамбарни тан оладилар. Темирчилар иш бошлаганда Довуд пайғамбарни ёдга солишади.

Хоразм бахшилари эса ўзларининг маънавий устози сифатида Ошиқ Ойдинни эъзозлашади. Бу табаррук шахс туркман бахшиларининг ҳам пири ҳисобланади [4].

Тўра Мирзаевнинг ёзишича, Самарқанд дostonчилиги доирасида бахшилар пири сифатида мулла Ғойиб тан олинади. Ушбу шахс ҳақида шу номдаги дoston ҳам бор [5]. Шуни таъкидлаш керакки, бир пайтлари “Ошиқ Ойдин” номли дoston ҳам бўлган [6].

Қорақалпоқ ва қозоқларда Сўппасли Сипира Жиров, Озарбайжонларда Кўрқут ота каби шахслар ҳам бахши, жировлар пири сифатида улуғландилар.

Ошиқ Ойдин пирнинг номи “Хирмондали”, “Ошиқ Нажаб”, “Ошиқ Албанд” каби Хоразм дostonларида кўплаб учрайди. Айниқса “Ошиқ Нажаб” дostonида унинг фаолият доирасига катта эътибор қаратилган. Нажаб Ошиқ Ойдин пирга хизмат қилиб, унинг доторини совға сифатида олишга муваффақ бўлади. “Хирмондали” дostonида саз ва сўз борасида ҳеч бир кимса енга олмаган Хирмондалини Ошиқ Ойдин айтишувда енгиб чиқади.

“Ошиқ Албанд” дostonида Ошиқ Ойдин пир эпик қахрамон тақдирининг энг қалтис дамларида Албандга дуч келиб, унга йўл-йўриқ кўрсатади, далда бағишлайди:

Танисангиз нафас этган пирингман,
Ошиқларнинг мақсадини билурман,
Санго дуо этган Ойдин пирингман,
Кўп йиғлама, севар ёрни кўрарсан [7],

деб кўздан ғойиб бўлади.

Дostonларда ошиқ-бахшилар, пири бўлган ушбу шахс ҳақида кўплаб ривоятлар тўқилган. Айтишларича унинг қабрини тунаган бахшиларга пир шароб тутар экан, агарда уни шогирд ичса, улуғ созанда, ошиқ-бахши бўлиб етишар экан. “Ошиқ Маҳмуд” дostonининг ЎЗР ФА ТАФИ фольклор бўлимининг қўлёзмалар фондида 1431-рақамли инвентарда сақланаётган қўлёзмасида Маҳмуджон ва Нигорхонлар сувга чўкиб ҳаётдан кўз юмганларида Ошиқ Ойдин пир уларни “Жон тана гир” куйини чалиб тирилтиради.

Ушбу ишда Хоразм бахши, созандаларининг тилидан тушмайдиган бу шахснинг ўзи ким, деган саволга жавоб беришга ҳаракат қиламиз. Айрим манбаларда Ошиқ Ойдин пирнинг Кўхна Урганчининг жанубий ғарбида жойлашган Вос қалъасининг Диёрбакр деган жойида ва Бағдод шахридаги зиёратгоҳлардан бирида қабрлари борлиги қайд қилинади.

Туркман ёзувчиси Нури Олтиевнинг маълумот беришича, ўткан асрнинг 90-йилларида Ошиқ Ойдин пир зиёратгоҳининг шайхи бўлмиш Хўжа отада “Авариф Шариф ас-Салом Ҳад” номли китоб бўлиб, унда улуғ пирнинг ҳаётига оид қимматли малумотлар сақланган.

Ошиқ Ойдин пир дастлабки халифа Абу Бакр Сиддиқ (632-634) билан алоқадор силсилага бориб боғланади. Бу силсила ўзига хос ғоявий оқим бўлиб, сўфийлик силсиласи деб юритилган. Бу оқимга Абу Али Ибн Сино, Абул Ҳасан Ҳарақоний, Абу Сайид Махнаий, Абдухолик Ғиждувоний, Мансур Халлож, Аҳмад Яссавий, Юсуф Ҳамадонийлар ҳам кирганлар. Ошиқ Ойдин пир мақбарасининг шайхиди сақландиган “Тазкират ул Ҳусайин” номли китобда бу ҳақда аниқ маълумотлар битилган. Унда таъкидланишича, “Ҳазрати шайх Абду Қодир Гилонийнинг (1077-1166) суҳбатларидан бахраманд бўлиб, машҳур бўлганларнинг охири шайх Шаҳобиддин турур. Шайх Чингизхон фитнасининг кейин Абдул Қодир Касирийга мурид бўлдилар. Ошуғиддин ҳар киши машғули мушкул бўлса, бируборга арз қилиб рах ишғол қилур эрди. Шайхнинг вафоти ҳижрий йилнинг 632-сида воқе бўлди. Мудқат мубораклари шахри Бўстоннинг Диёрбакр ҳаддида ҳамда Бағдодда икки жойда ҳам зиёратгоҳлари бор турур”. Е.Э.Бертельснинг “Сўфизм ва сўфийлик адабиёти” китобида ушбу давр

билан алоқадор муҳим маълумотлар учрайди. Жумладан, ўша китобда ас-Сухравардий деган муаллифнинг “Аворифул-маориф” деган иши ҳақида сўз юритиб, унинг адабиёт ва санъат ривожига кўшган катта улуши хусусида айтиб ўтади. Унинг Гилонийнинг шогирди эканини таъкидлаб, 1255 (мелодий) йилда вафот этганини қайд қилади [8]. Ушбу шахснинг Ошиқ Ойдин пир эканлигига шубҳа қилмас ҳам бўлади. Чунки биз юқорида таъкидлаб ўтган “Тазкират ул Ҳусайн” асарида Ошугиддиннинг ватани шарифлари Сухраварддир дейилган. Яна ўша китобда айтилишича шайх ҳазратларининг “Авориф шариф ас Салоҳий Ҳад” деган асари ҳам бўлиб, у Маккада чоп этилган. “Ошиқ Нажаб” достонида Ошиқ Ойдиннинг шаҳри Бўстонда яшаганлиги, 360 сўфиси борлиги, 115 ёшда эканлиги айтиб ўтилган. “Хирмондали” да ҳам шунга яқин маълумотлар берилган. Унинг Чингизхон босқинидан кейин 16 йил яшаганлиги ҳақида маълумот берувчи манбалар ҳам мавжуд. Сўнгги маълумотларга қараганда ҳақиқатан ҳам Ошиқ Ойдин пирнинг шажараси Эроннинг Сухравард шаҳри билан узвий боғланади. Улар уч қариндош Нажиб Сухравардий (1097-1168), Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Яҳё Сухравардий (1115-1191) Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Сухравардий, (1144-1234) бўлиб, Нажиб Сухравардий уларга устозлик қилган.

Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Сухравардий биз сўз юритаётган Ошиқ Ойдин пирнинг худди ўзидир. Унинг диний арбоблигига ишора сифатида Ошугиддин лақаби юзага келган ва халқ тилида Ошиқ Ойдин шаклига кирган. У Сухравардийлик тариқатига асос солган. Умар Сухравардий 35 ёшида Бағдодда “шайхлар шайхи” даражасига кўтарилган. У Ироқ мамлакатининг элчиси сифатида Ироқ, Хоразм, Эрон, Салжукия орасидаги урушларни тўхтатган. Ўз навбатида Ироқнинг Хоразмдаги элчиси бўлган. Унинг Хоразмга элчи бўлиб келиши воқеалари Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Султон Жалолоддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти» китобида ҳам ҳикоя қилинади. Ан-Насавийнинг ёзишича, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг обрў-эътибори юксалиб, улугвор ишларга қўл уриб бошлайди ва Бағдодга юриш мақсадини амалга ошириши маълум бўлиб қолади. Унинг бу мақсадидан қайтариш учун энг обрўли, шайхлар шайхи номини олган Шихобиддин ас-Сухравардий Хоразмга элчи қилиб юборилади. Бироқ Хоразмшоҳ шайхни менсимай кутиб олади. Ҳатто анча навбат кутиб ҳузурига кирганда унга ўтиришга рухсат бермайди. Ниҳоят шайх унга пайғамбар ҳадисларидан сўзламоқчи эканини айтади. Хоразмшоҳ бунга рози бўлиб, пастга тушиб тиз чўкиб ўтириб, шайхни тинглайди. Шайх ҳадис орқали уни уруш қилиш мақсадидан қайтишга ундайди. Бироқ бу ҳаракатлар бекор кетади. Ниҳоят у Бағдодга юриш қилади. Аммо қўшини табиат инжиқликлари туфайли парокандаликка учрайди. Бундан таъсирланган Хоразмшоҳ ас-Сухравардийнинг сўзига амал қилмаганидан пушаймон этиб, шайхни қайтадан Хоразмга элчи сифатида келишга таклиф этади [9]. Сал ўтмай Чингиз босқини юз беради. Шайх Шихобиддин Сухравардийнинг Хоразмшоҳ томонидан яхши кутиб олинмаганлиги, Шайхнинг башорати тўғри чиқиб, Хоразмшоҳнинг хор-зорликда ҳалок бўлиши Ошиқ Ойдиннинг халқ орасидаги обрўси ошиб пир даражасига кўтарилишига сабаб бўлганлиги эҳтимолга жуда яқин. Умар Сухравардийнинг ўғли Шайх Зайниддин (Зайниддин бобо) ҳам диний ва жамоат арбоби бўлган. Ўша соҳа бўйича у Тошкентга ҳам келган. Умар Сухравардий асос солган суҳравардийлик тасаввуф тариқати деб аталувчи бу оқим икки дарё оралиғида зоҳидлик мактаби негизида таркиб топган бўлиб, унинг аъзолари хунармандлар ва ўқимишли зиёлилар ҳисобига кенгайиб борган. Сухравардийлар суннийлик ақоидчилари бўлиб мўътадил сўфийлик қарашларини тарғиб қилганлар. Улар дунёвий илм билан илоҳий илмнинг узвий боғланишини тан олишган. Умар Сухравардий ўзининг 63 бобдан иборат “Авориф ул маориф” асарида “дунёвий илм-гўёки сут, илоҳий илм эса-унинг қаймоғидир” деб ёзади. Унинг асарлари араб, форс, немис ва инглиз тилларида нашр этилган. Алишер Навоий ўз асарларида шайхни эъзозлаб тилга олади. Шайх Саъдий Умар Сухравардийни ўзининг устози деб билган. Амир Темурнинг пири Шайх Шамсиддин Кулол ҳам Сухравардийлик тариқатига мансуб бўлган. Ошиқ Ойдин пир туғилиб ўсган жой дostonларда шаҳри Бўстон, шаҳри Бастом тарзида учраса-да, халқ орасида у Вос номи билан машҳур. Бир вақтлари унинг ёнидан Амударёнинг Тунидарё деган ирмоғи оқиб ўтган. Унинг худудида Диёрбакр, Шоҳсанам, Ақча келин, Ширвон, Шемох каби кўплаб қалъаларнинг харобалари жойлашган. Ушбу топонимик номларнинг барчаси “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, Гўрўғли” дostonларида тез-тез кўзга ташланади. Албатта дostonлардаги бу маълумотлар Умар Сухравардийнинг Ошиқ Ойдин номи билан машҳур бўлганидан кейинги тафсилотлардир

Ошиқ Ойдин пирнинг мусиқага оид рисоалари ҳам бўлган. Бироқ улар ҳозиргача топилмаган. Унинг тарихий шахс бўлганлиги инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Ўз навбатида шуни айтиш лозимки, улуг пир ҳақида тўқилган айрим ривоятлар унинг қиёфасини афсонавий шахс сифатида намоён қилади. Бундай ҳолатлар Қўркут ота, Сипира жирова каби шахслар ҳаёти ҳақидаги

маълумотларда ҳам учраб қолади. Масалан, қорақалпоқ “Едиге” сида Сипира жироннинг қароматли шахс эканлигига асосий урғу берилиб, 360 ёшга кирганлиги баён этилади.

Қўрқут отанинг ўлмаслиги ҳақидаги ривоятлар ҳам шу тизимга киради. Ошиқ Ойдин пирнинг 115-120 ёшга кирганлиги ҳақидаги ривоятларда келтирилган маълумотлар эса унчалик ишончсизлик туғдирмайди. Чунки у ҳақиқатан ҳам 90 ёш умр кўрган. Хоразмда соз илми ҳақида сўз кетганда Қамбар бобо тилга олинади. “Қамбарнинг дутори” “Али Қамбар” каби иборалар тез-тез қулоққа чалиниб туради. Бу киши ҳам машҳур мусиқа устаси бўлиб, тарихий шахс сифатида фаолият кўрсатган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Мабодо эътибор берилса, Ошиқ Ойдин пир бахшиларнинг Қамбар, бобо эса созандаларнинг пири сифатида машҳурлик касб этади. Ўтган асрнинг 90-йилларида Ошиқ Ойдин пир қабри жойлашган Вос қалъасида Ошиқ-бахшилар мусобақаси ўтказиш анъанага айланган эди. 1991 йилда бу ерда бахшиларнинг халқаро беллашув кўриги бўлиб ўтган. Бу анжуманда Озарбайжон, Туркия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон республикаларидан келган кўплаб бахшилар улуғ пир қабрини зиёрат қилдилар. Айниқса Хоразм, Тошовуз ва Қорақалпоқ бахшилари бу тадбирда фаол иштирок этишди.

Мазкур анжуманда Бола бахши Қурбонназар Абдуллаев охириги марта ўз фарзандлари Норбек, Матёқуб ва Етмишбойлар билан қатнашиб, “Хирмондали” достонини куйлаб беради. Ўша йили бахши 92 ёшда эди.

Восда ўтказиладиган ушбу анъана 1995 йилгача давом этиб келди. Хулоса қилиб айтганда Ошиқ Ойдин пир тарихий шахс бўлиб, тасаввуф тариқатининг асосчиларидан бири сифатида танилган. Шу билан бирга буюк жамоат арбоби бўлган, ўз навбатида санъаткорлик илмини ўзлаштирган соз ва сўз соҳиби даражасига кўтарилган. Унинг юксак халқпарварлиги, эркин ва фаровон турмуш барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари, қирғинбарот урушларни тўхтатиш йўлидаги мардона курашлари халқ онгида муҳрланиб қолган. Натижада асрлар ўтиши билан унинг шахси ҳақида турли ривоятлар ва достон тўқилган. Шу тарихи туркий халқлар орасида Сипира жирон, Қўрқут ота, мулла Ғойиб, Олланазар Олчинбек каби Ошиқ Ойдин пирга монанд бахши, жиронлар ҳам достон ижрочиларининг пири, ҳомийси сифатида улуғланиб келинган. Ушбу шахсларнинг қароматлилиги, буюклиги ҳомийлиги ҳақидаги ривоятларнинг тўқилишида шомонлик анъаналарининг роли ҳам каттадир. Ошиқ Ойдин пирдан кейинги бахшилар ҳомийси Қўрқуд отадир. Бу шахс ҳақида жуда кўп туркийшунос олимлар тадқиқот олиб боришган. Унинг образи билан алоқадор миф ва афсоналарни таҳлил қилишган. Ушбу миф ва афсоналарнинг аксарияти умумтуркий характерга эга. А.А.Диваев, Ч.Ч.Валихоновлар қирғиз-қозоқ чўллари халқларидан ёзиб олиган кўплаб асотирлар Қўрқут ота образининг турли қирраларини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

“Китоби дадам Қўрқут” эпосининг барча шохобчаларида фаол ҳаракат қиладиган асосий образ Қўрқут отадир. Бу образ ҳақида турли олимлар турли фикрлар билдиришган. В.В.Бартольднинг кўрсатишича, у баҳодир эмас, балки уруғ оқсоқолидир. Унда халқ донолиги мужассамлашган.

Қўрқут ота башоратчи бахши ва афсонавий шахс. Ўз навбатида у сеҳргар, шомондир. Бинобарин, Қўрқут ота китобнинг бош қаҳрамони эмас. Лекин унинг фикрлари, қиёфаси, жами ҳодисалар ва қаҳрамонлар тақдирида тутган ўрнига кўра бутун асарни бирлаштириб турувчи қаҳрамон ролини ўйнайди. Қўрқут отанинг исми “Китоби дадам Қўрқут”нинг араб алифбосидаги қўлёзмада Қўрқуд тарзида ёзилган. Бу ҳолат котиблар хатоси ёки англашилмовчиликдан эмас. Х.Г.Кўрўғлининг кўрсатишича, “Китоби дадам Қўрқуд” ёзувидаги учта сўз абжад ҳисобига мослаштирилган. Бу сўзлар абжадга солинса 887 рақами ҳосил бўлади. Уни мелодийга айлантирилса, 1482 йил келиб чиқади. Агарда “Қўрқуд” сўзидаги “Т” ҳарфи “Д” га айлантирилмаса, ҳисоб чиқмайди. Чунки абжад ҳисобида Т-400, Д-4 рақамини англатади. Шунга кўра ушбу ҳарфлар йил ҳисобини келтириб чиқариши учун китобни тайёрлаган шахс томонидан атайлаб ўзгартирилган. Бинобарин, ушбу рақамлар китобнинг ёзувга кўчирилган йили бўлиб чиқади.

Қўрқуд ота ҳақида дастлаб фикр юритган шахс Абул Ғозий Баҳодирхондир. Буюк тарихчи олим “Шажараи тароқима” асарида Қўрқуд отани 14 жойда тилга олади. Унинг кўрсатишича, Қорахўжа ўғли Қўрқуд Инал Йави хоннинг вазири бўлиб, 295 йил умр кечирган, учта хон даврида вазирлик қилган, ғаройиб ишларни амалга оширган. Бутун ўғуз эли унга бўйсунган, бирор фарзанд туғилса, албатта у келиб исм қўйган.

Албатта Абул Ғозийнинг берган маълумотларида афсонавий, муболағали ўринлар ҳам кўп учрайди. Шундай бўлишига қарамаасдан унинг Қўрқуд ота ҳақидаги қайдлари муҳим аҳамиятга эга.

Бизнинг фикримизча, тарихчи олим ва давлат арбоби бўлган Абул Ғозий яшаган даврда “Китоби дадам Қўрқуд” эпоси Хоразмда машҳур бўлган. Шу сабабдан бўлса керак, Абул Ғозий ўз асарида Қўрқуд отанинг Салор Қозон ҳақидаги қўшиқларидан намуналар келтиради. Т.Мирзаевнинг ёзишича,

Салор Қозон туркумини ташкил этувчи қахрамонлик кўшиқлари Шарқий Туркистондан келган туркий қабилаларга тегишли бўлиб, XI асрда салжукийлар даврида бу туркум Кичик Осиё ва Кавказга ўтиб, “Китоби дадам Қўрқут” таркибидан жой олди.

Бинобарин, Салор Қозон ҳақидаги қахрамонлик кўшиқлари бир вақтлари Хоразмда машхур бўлган. Кўшиқларнинг Кавказ, хусусан Озарбайжонга ўтишида бу қадимий ўлка кўприк бўлиб хизмат қилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Аслида “Китоби дадам Қўрқуд”нинг китобий нусхаси Абул Ғозий даврида Хоразмдаги қиссахонлар ва халфалар репертуарида мавжуд бўлган. Унинг таркибидаги айрим кўшиқлар алоҳида ҳолда қуйланган ҳам. Кейинчалик воҳада “Тўрўғли” туркуми дostonларининг оғзаки вариантлари кенг даражада тарқалган. “Тўрўғли” туркумининг устуворлик қила бошлаши билан Қўрқуд ота тўғрисидаги дoston унутилиб кетган: XIX аср бошларига келиб, “Китоби дадам Қўрқуд” эпосининг ёзма нусхаларга кўчирилиши анъаналари асосида “Тўрўғли” туркуми дostonлари ҳам ёзувга олина бошлаган. Қўрқуд ота ҳақида жиддий тадқиқотлар олиб борган Х.Г.Кўрўғли ўзининг “Шаман, полководец, озан” (эволюция образа деде-Коркута) мақоласида Қўрқуд ота шахсида шомонлик, ўзонлик (бахши) хусусиятлари мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди, ўз навбатида унинг саркарда (полководец) бўлганлигига шубҳа билдиради [10]. Қозоқ-қирғиз асотирларида Қўрқуд ота шомон образи сифатида талқин қилинади. Этнограф Ч.Ч.Валихонов Қўрқуд отанинг ўлимдан қочиши мотивини шомонлик билан боғлайди. Қирғиз шомонларидаги ушбу ривоятда Қўрқуд ота биринчи шомон сифатида эътироф этилади.

Ўрта Осиёдаги ёзма ёдгорлик-“Дўст Султон тарихи” китобида эса Қўрқуд ота бахшилар пири сифатида тасвирланади. Қозоқ бахшилари шу сабабдан дostonни бошлаш олдидан ундан ёрдам сўрашади, илтижо қилишади. Қадимги даврга оид афсоналарда Қўрқуд ота шомон тарзида тасвирланса, Ислom дини таъсирида яратилган сўнгги афсоналарда у авлиё даражасига кўтарилган. А.Диваев бу ҳақда Қозонли ҳудудидаги Хорхут топоними билан алоқадор афсона борлигини тасдиқлайди. Унинг ёзишича, Хорхутнинг қабри 1880 йилгача сақланган, кейин уни Сирдарё ювиб кетган.

Абулғозий Баҳодирхон Қўрқуд отани донишманд вазир сифатида тасвирласа, Рашидиддин асарларида бахши, Ўзон тарзида берилади. Ўзон атамаси туркманларда ҳам учрайди. Махтумқулининг бир шеърида шундай мисралар бор:

Давлат эла галар бўлса,

Бошдан бурун ўзон галар.

Давлат элдан гетар бўлса,

Мулла билан тўзон галар [11].

Ўзон атамаси илгари Хоразмда ҳам ишлатилган.

Қўрқуд отанинг лашкарбоши тарзида берилиши Абулғозийда ҳам бор бўлиб, бу маълумот икки шахснинг исмини аралаштириш натижасида келиб чиққан. Бундан ташқари ўғузларда шу номдаги уруғ ҳам учрайди [12].

Бу икки шахс ҳақидаги фикр К.А.Иностранев ишларида ҳам учрайди. Қолаверса, лашкарбошининг исми Қўрқуд тарзида ёзилишини А.Н.Кононов ҳам биринчилардан бўлиб, аниқлаган эди. Х.Г.Короглининг тахминича, монголларда хон котиби бахши деб юритилган, улар ўз навбатида ҳукмдор маслаҳатчиси ҳам бўлган. Абулғозийнинг Қўрқуд отанинг вазир-маслаҳатчи сифатида қайд қилиши ана шу анъанадан келиб чиққан бўлса керак. Яна бир нарсени таъкидлаб ўтиш зарурки, Қўрқуд отанинг тарихий асарлардаги образларидан афсона ва ривоятлардаги образи ўзаро фарк қилади. Фольклор асарларида Қўрқуд-шомон, афсунгар, табиб, унинг мусулмонликка алоқаси расмиятчилик тарикасида қайд қилинади холос. Тарихий асарларда эса бу шахс мусулмон динининг муқаддас кишиларидан бири сифатида таъкидланади. Х.Г.Короглининг мазкур мақоласида Қўрқуд ота фаолиятига доир масалалар кенг доирада таҳлил этилади. Юқорида келтирилган барча тафсилотлар Қўрқуд ота образининг тўлақонли қиёфасини гавдалантира олади. Мақола охирида “Китоби дадам Қўрқуд”нинг ғарб ўғузларида тарқалган ёдгорлиги хусусида сўз юритилади.

Бу нусхада Қўрқуд кўп жиҳатлари билан шомон қиёфасига эга. У жасур аскар эмас, балки ўзон бўлиб, ўғуз элининг беқлари жасоратини кўшиқ қилиб қуйлайди. Асарнинг илк саҳифаларидаёқ у ўқувчи кўз олдига донишманд оқсоқол тарзида намоён бўлади. Шу сабабли унинг тилидан кўплаб афоризмлар келтирилади. Мақолада “Китоби дадам Қўрқуд”нинг 12 шохобчасидаги фаолиятига тўхтаб ўтилади. Пировардида тегишли хулосаларга келади. Қўрқуд ота образи айрим тарихчилар (Абулғозий, Рашидидин) томонидан диний раҳнамо тарзида тасвирланса-да, ўзининг ўғузларга хос ибтидоий диний тасаввурга асосланган қиёфасини тўла йўқотмаган. Айрим Шарқ манбаларида (битта Ғарб манбасида) Қўрқуд ўғузларнинг оқсоқол –лашкарбошиси сифатида тасвирланади. Бироқ, бу

версия “Китоби дадам Қўрқуд”да ўз ифодасини топмаган. Шарқ манбаларидаги эпик анъаналарга мувофиқ Қўрқудга 295 ёш белгиланган ва у Муҳаммад пайғамбарнинг замондоши тарзида тасвирланган. Аммо “Китоби дадам Қўрқуд”да унинг ёши хусусида бирор аниқ маълумот берилмаган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, барча афсона ва ривоятларда Қўрқуд-шомон, ўзон, давлат арбоби, ҳукмдор маслаҳатчиси, барча ўғуз элининг донишманд устози сифатидаги эволюцион образ сифатида гавдалантирилади. Унинг бахши сифатидаги фаолияти ҳеч қачон йўқолмаган. Ўз навбатида унинг тарихий прототипини излашга ҳам асос йўқ.

Адабиётлар

1. Толстов, 2014: 201
2. Бертельс, 1988: 24
3. Карриев, 1968: 134
4. Мирзаев, 2008: 66
5. Жирмунский, 1947: 294
6. Ошиқнома, 2006: 187.
7. Бертельс, 1965: 485
8. Ошиқ Ойдин, 1994: 3
9. Бартольд, 1968: 41
10. Назаров, 1988: 40
11. Мирзаев, 1981: 43
12. Магтымгулы, 1977: 234

Göndərilib: 13.01.2021

Qəbul edilib: 14.01.2021

ÜSKÜDAR'DA BİR HADİS ÂLİMİ PROF. DR. RAŞİT KÜÇÜK'ÜN HAYATI ESERLERİ HADİS VE SÜNNETE DÂİR BAZI GÖRÜŞLERİ

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Hadis İlimleri, Hadis Tarihi, Raşit Küçük

A Hadith Scholar in Üsküdar Prof. Dr. Raşit Küçük Life Works and Views on Hadith and Sunnah Summary

We examined Raşit Küçük's life his books, articles, papers and Religious Foundation of Turkey Encyclopaedia of Islam. We have identified the names of the substances contained in the first volume. We have determined the master and doctoral theses he has conducted at Marmara University Social Sciences Institute.

We tried to reveal some of his views on Hadith and Sunnah in general terms, based on Raşit Küçük's books published, his statements in videos on his life and works based on the views we have identified his life philosophy is that a healthy awareness of Hadith and Sunnah is formed both in the public and in the academy.

We ended our research by emphasizing the contribution of the works of Raşit Küçük who contributed to the acceleration of the Hadith Sciences in our country, both as a contribution to the Hadith Sciences.

Key words: *Hadith, Sunnah, Hadith Sciences, Hadith History, Raşit Küçük*

Hayatı

Raşit Küçük, 1947 yılında Antalya Akseki Menteşbey Köyü'nde²⁰⁰ doğmuş, ortaokulu Antalya'da okumuş,²⁰¹ 1970 yılında Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra doktora çalışmalarına Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi'ni başlamış,²⁰² daha sonra geçiş yaptığı Marmara Üniversitesi 1984 yılında 2 doktora tezi hazırlamıştır. 1997 yılında doçent, 2003 yılında profesör unvanını almıştır. Erzurum

²⁰⁰ Raşit Küçük, Halil Yıldırım'ın sunduğu Bezm-i Âlim Programında kendi anlatımı ile doğduğu köyünü şöyle tavsif etmiştir: “Ben, Akseki'nin Gödene köyüdenim. Daha sonra bu köylerin adı değiştirildi. Benim köyümün adı da “Menteşbey” köyü oldu. “Menteşbey” Köyü denilmesinin sebebi, köyü fetheden kişinin adının “Menteşbey” olması ve köyde de onun mezarının bulunması “Menteşbey Mezarlığı” diye bir mezarlık var. Ama hâlâ “Gödene” diye halk orayı öyle anıyor. Bazı köylerin adı geri verildi belki o da geri verilir. Gödene köyü, Akseki'nin doğrusu geçmiş dönemde önemli köylerinden biri. Büyük bir köydü. Benim doğduğum yıl, 1947 yılı. O yıllarda nüfusu bir hayli yoğun. 120 hane civarında evi olan bir köy. Şimdi öyle değil. Bu köy, medresesi olan bir köy çok kadim dönemden beri. Akseki'nin özelliği, Selçuklular zamanında terkedildikten İslam toprağı olduktan sonra hiç istilâ görmemiş olması. İçerde bir bölge olduğu için hep korunmuş bir bölge olarak kalmış köyleri de böyle kendisi de böyle. Tabii Akseki hakikaten dediğiniz gibi âlimleriyle meşhur. Benim köyümde de aynı şekilde meşhur olan insanlar var.” <https://www.youtube.com/watch?v=JUmoB1ommKQ> (Erişim Tarihi: 14.08.2020).

²⁰¹ Raşit Küçük, İmam-Hatip Lisesini niçin tercih ettiğine dair şu bilgiyi vermiştir: “Meselâ kendisine yakın bir mekânda yaz, Kandilli Rasathanesi'nin kurucusu olan Fatin Hoca, Fatin Gökmen benim köylümdür. Onun kardeşi Antalya Müftüsü Mustafa Sıdkı Efendi, beni İmam-Hatib'e götüren kişidir. Ben orta halli, hem de fakir bir ailenin içinde doğmuş biriyim. Babam, sadece 3. sınıf şehâdetnâmesine sahip bir kişiydi. Köydeydi çeşitli yerlerde ticâretler yapmış ama neticede köyünde kalmayı tercih etmiş, köyünde kalıp, köyünde vefat eden bir kişi babam. Antalya İmam-Hatip Lisesi'ne gittim ben ilkokulu bitirince. Bu müftü, amcamın tavsiyesi ve hakikaten elimden tutmasıyla... Evet İmam-Hatib'e ilk giden talebe benim ama köyde çok okuyan olduğunu belirtmek isterim. Mesela çokça hâkim kadılar köyü diyorlar Gödene'ye. Kadı Efendiler varmış Osmanlı öneminde çok sayıda. Benim çocukluk yıllarımda da hakikaten bürokraside bir hayli insanları olan bir köy. İşte Danişay'da, Yargıtay'da, çeşitli bakanlıkların müsteşarlıklarında görev yapan köylülerim vardı. Aynı şekilde büyük ticârî işler yapanlar vardı... Müftü Efendi her sene köye hatırladığım kadarıyla gelirdi belirli bir süre ve rahmetli babam bizi kardeşlerimle birlikte. Kardeşim küçüğümle aramızda çok az yaş farkı var sadece 18 ay. 3. Kardeşimle aramda 5 yaş fark var. 4. Kardeşimle aramda 10 yaş kadar fark var. 4 erkek kardeşlik biz. Babam, bizi onun elini öpmek için götürür onun duasını alırdık. Tavsiyelerini alırdık. Nasihatlarını alırdık. Ben, ilkokulu bitirdiğim yıllarda bir hevesle bazen köyün camiinde ezan okurdum. Müftü amca da o ezanlarımdan birini duymuş, ziyaretine gittiğimde o sıralarda Aksu İlk Öğretmen Okulu'na giriş imtihanlarına da girmiştım ama orayı kazandığım da bir şey bir bilgi gelmemişti. “Ben seni İmam-Hatib'e götürceğim, Antalya'da İmam-Hatip Okulu var.” Dedi ve müftü amca tavsiye edince: “Bu çok iyi bir yerdir muhakkak” diye İmam-Hatib'e gittim ve şunu samimiyetle ifade edeyim ki ömrümün bugününe kadar hep kendisine dua ediyorum çünkü İmam-Hatip o zaman gidene çok fazla olmayan bir okuldu ama benim nazarımda hakikaten çok değerli, bize insanlık değerlerini öğreten, dinimizi öğreten, işte insana saygıyı, millet varlığına saygıyı, insan olanlara karşı hürmeti öğreten bir okul... Ben 7 yıl vakıflar öğrenci yurdunda kaldım Antalya'da. Vakıfların öğrenci yurdu vardı. Bir ev, büyük bir ev yurt yapılmış, Vakıflar tarafından kiralanmış, o yurttaki çeşitli okullardan öğrenciler kalırdı. İmam-Hatip talebeleri de onlardan bir kısmıydı. O yurttaki doğrusu bizim yetişmemizde çok büyük âmil olmuştur...” <https://www.youtube.com/watch?v=JUmoB1ommKQ> (erişim: 14.08.2020).

²⁰² Prof. Dr. Salih Tuğ'un danışmanlığında hazırlanmıştır.

İmam-Hatip Okulu'nda 4 yıl öğretmenlik ve idarecilik yapmış, 1975 yılında Erzurum İslami İlimler Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlamış, 1981 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne Enstitüsü'ne tayin olmuştur. 1982 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nün Marmara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi'ne dönüşmesinden sonra da uzun yıllar boyunca bu fakültenin hadis öğretim üyesi olarak çalışmış, 2007-2011 yılları arasında dekanlık yapmıştır. 2011-2014 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu başkanlığı yapmış, 2014 yılında başladığı İSAM başkanlığı görevini halen sürdürmektedir.²⁰³

2.Eserleri

2.1.Kitapları

1. *Siyer*²⁰⁴
2. *Sevgi Medeniyeti (Allah'ta Kul Kulda Allah Sevgisi)*²⁰⁵
3. *Türk Millî Eğitiminde Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersleri*²⁰⁶
4. *Hz. Muhammed (s.a.s.) Siyer-i Nebi*²⁰⁷
5. *Hz. Peygamber'de Sevgi ve Merhamet*²⁰⁸

2.2.Tercümeleri

1. *Nuruddin İtr, Hadis Öğrenimi İçin Yapılan Seyahâtlar*²⁰⁹
2. *Riyâzu's-Sâlihîn*²¹⁰

2.3.Makaleleri

1. *Sevgide Vahdet Esastır*²¹¹
2. *Sünnet Hakkında*²¹²
3. *Peygamberimiz ve Çocuk Sevgisi*²¹³
4. *Edebe Muhtacız*²¹⁴
5. *İmâm-ı Buhârî (r.a.)*²¹⁵
6. *Ebû Nuaym el-İsbahânî (r.a.)*²¹⁶

²⁰³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/rasit-kucuk> (erişim: 14.08.2020). Üsküdar Belediyesi tarafından 28 Mayıs 2016 tarihinde "Sünnet-i Seniyyeye Adanmış Bir Ömür Raşit Küçük'e Saygı Gecesi" adlı bir program düzenlemiştir.

²⁰⁴ İHL için ders kitabı, İsmail Yiğit ile birlikte, Ankara: 1987, Diğer Baskısı: Ankara: 1997.

²⁰⁵ Ankara: 1991; Diğer Baskıları: İstanbul: Rağbet Yayınları, 2000; İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007. "Sevgi Medeniyeti" adıyla yayımlanan doktora tezi, 1991 yılında Türkiye Yazarlar Birliği tarafından "fikir" dalında birincilik ödülüne layık görüldü. 2016 yılında Türkiye Yazarlar Birliğinin Yılın Yazar Fikir Adamı ve Sanatçıları Ödülleri dalında Üstün Hizmet Ödülüne layık görüldü. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/rasit-kucuk> (erişim: 14.08.2020). Raşit Küçük, Tohum dergisi yazarlarından Erol Erdoğan, Veysel Başar, Tuba Karaçorlu'nun kendisiyle gerçekleştirmiş olduğu bir mülâkatta bu kitabının nasıl şekillendiğini şöyle ifade etmiştir: "Sevgi Medeniyeti kitabı benim doktora tezi olarak çalıştığım alanın sadece bir bölümüdür. Tamamlanabilmiş bir yapı olduğunu da söyleyemem; fakat kendi içinde bir bütünlüğü ifade ediyor. Bilebildiğim kadarıyla "sevgi medeniyeti" tanımlaması ilk defa kullanılmış bir isimlendirmedir. Kur'an ve Sünnette sevgi ile alakalı temel referansları görüp bunların boyutlarının ne kadar derinlikli ve ne kadar önemli olduğunu, çeşitli ilim alanlarında söz sahibi ve yetkin ulemâmızın konuyu kadim zamanlardan bu yana önemiyetle ele alıp yorumladığını ve özellikle vakıflar gibi müşahhas eserleri görünce, İslâm'ın gerçekten insanlığa bir sevgi medeniyeti sunduğu kanaatimi bu sözle ifade etmişim; bu ifade kitaba isim yapıldı. Kitabın esas adı ve tez olarak sunduğum şekli isminin altında da yazıldığı gibi "Kur'an ve Sünnette Sevgi Kavramı Özellikle Allah Sevgisi"dir. Bu kitap, ele alınan her başlığının bir tez konusu yapılabileceği şekilde tasavvur olunabilir. İslam'ı bir korku dininden ibaret göstermeye çalışan batı zihniyetine karşı bir söylem oluşu ve sevginin sıcaklığı zannedersem ilgi görmesini sağladı. Ömrüm olur, fırsat bulursam yeniden elden geçirmeyi istediğim bir kitaptır. Şimdiye kadar iki ayrı yayınevi tarafından birkaç baskısı yapıldı. Şimdi bu düşüncemi gerçekleştirebilmek ümidiyle yeniden basılmak istenilmesini istemedim." <https://www.tohumdergisi.com/2018/03/07/soz-meclisi-prof-dr-rasit-kucuk/> (erişim: 11.11.2020).

²⁰⁶ Mustafa Öcal ile birlikte, İstanbul: İslam Medeniyeti Vakfı, 1993.

²⁰⁷ İsmail Yiğit ile birlikte, İstanbul: 2006, Diğer Baskısı: İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

²⁰⁸ M.Şevki Aydın, Süleyman Hayri Bolay-Kenan Gürsoy, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

²⁰⁹ "İlim ve Sanat", 11985, /39-48.

²¹⁰ Raşit Küçük, M.Yaşar Kandemir ve İsmail Lütfi Çakan ile birlikte şerh ettikleri İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Riyâzu's-Salihîn* adlı eserini *Peygamberimizden Hayat Ölçüleri* adı altında tercüme ve şerh etmişler, yazdıkları 101 sayfalık önsözde Hadis-Sünnet ilişkisi, Peygambere olan ihtiyaç, Sünnetin kaynağı ve dindeki yeri, Peygambere ve Sünnete olan ihtiyaç, Sünnetin bağlayıcılığı ve Sünnetin korunmuşluğu, Sünnetin kurtarıcılığı ve Sünnete yöneltilen itirazları gibi bazı konuları ele alıp incelemişlerdir. (M.Yaşar Kandemir-İsmail Lütfi Çakan, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996. Diğer Baskısı: İstanbul: Erkam Yayınları, 2011. s. 10-54.

²¹¹ *İslam*, 2 (1983), 36-37.

²¹² *İslam*, 1 (1983), 33-35.

²¹³ *İslam*, 5 (1984), 21-22.

²¹⁴ *İslam*, 30 (1986), 54-55.

²¹⁵ *İslam*, 38 (1986), 52-53.

²¹⁶ *İslam*, 38 (1986), 52-53.

7. *Bid'at Kavramı ve Boyutları*²¹⁷
8. “*Dini Klasiklerin Toplumsal Zemini*” Münasebetiyle Bazı Düşünce ve Kanaatler²¹⁸
9. *Metin Tenkidine Dair*²¹⁹
10. *H. Peygamber'in Özel Hayatı ile İlgili Rivayetler ve Bunların Eğitim Değeri ile Aile Sırlarının İfşa Sınırı*²²⁰

11. *Tıbb-ı Nebevî Literatürü*²²¹
12. *Tıbb-ı Nebevî Literatürü Üzerine Bir Deneme*²²²

2.4. Bildirileri

1. *Kur'an-Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği*²²³
2. *H. Peygamber ve Örneğinin Mahiyeti İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*²²⁴
3. *İslâm Kültüründe Sevgi İçin Kullanılan Kavramlar Muhabbet Meveddet Rahmet ve Merhamet*²²⁵
4. *İstanbul'da Medfün Olduğu Söylenilen Sahâbilerden Ebû'd-Derdâ*²²⁶
5. *İlahiyat Fakültelerinde Din Eğitimi Üzerine Bazı Düşünce ve Teklifler*²²⁷
6. *Sünnet ve Hadislerde Sevgi*²²⁸
7. *Câmi Merkezli Hayat*²²⁹
8. *Mescidu'n-Nebî ve Sahâbe Hanımlar*²³⁰

2.5. Konferans Metinleri

*Kur'an ve Sünnette Ma'nevî Hayatımız ve Görevlerimiz Tasavvuf Üzerine Konferanslar*²³¹

2.6. Danışmanlığında Hazırlanan Tezler

1987-2009 yılları arasında Raşit Küçük'ün danışmanlığında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan toplam 28 adet Yüksek Lisans tezi, 1997 yılları arasında 6 doktora tezi olmak üzere toplam 34 tez danışmanlığı yapmıştır.

2.7. Ansiklopedi Maddeleri

Raşit Küçük'ün *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* için yazmış olduğu madde sayısı 16'dır. Bunların ciltler bazında dağılımı şöyledir.

1. Abâdile²³²
2. Abbâd b. Bişr²³³
3. Abdullah b. Mubârek²³⁴
4. Abdurrahmân b. Ebzâ²³⁵
5. Abdulmuttalib b. Rebîa²³⁶
6. Ebû Ahmed b. Cahş²³⁷
7. Ebû Recâ el-Utâridî²³⁸
8. Ebû Saîd el-Hudrî²³⁹
9. Ebû Sufre²⁴⁰

²¹⁷ *İslam*, 58 (1988), 12-13.

²¹⁸ *Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi Dini Klasikler Tebliğler-Müzâkereler* (30-31 Ekim 2009, Ankara), Ankara: 2011, s. 95-98.

²¹⁹ “*İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*”, 3 (2009), 436-441.

²²⁰ “*H. Peygamber ve Aile Hayatı*”, (ts), 403-420.

²²¹ Ünal, Yavuz, *TC İlahiyat Fakültelerinde 1957-1997 Yılları Arasında Hadis Ana Bilim Dalında Yapılan Tezler Bibliyografyası*, İAD, “Hadis ve Sünnet Özel Sayısı”, 1997: 10/1-2-3/246.

²²² “*İlim ve Sanat*”, 1985: 3/1/6-8.

²²³ “*Sünnetin Dindeki Yeri*”, (1995), 125-164.

²²⁴ *Kutlu Doğum Sempozyumu Bildirileri*, (2001), 2003: 281-304.

²²⁵ “*İslâm Ahlakı ve Sevgi*”, *Kutlu Doğum Sempozyumu Bildirileri*, 2006, 2007, s. 73-90.

²²⁶ “*Tarihi Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyüp Sultan Sempozyum Tebliğleri*” (10-12 Mayıs 2002), İstanbul: 2003, s. 24-27.

²²⁷ “*IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzâkereleri*”, 12-16 Ekim 2009, Ankara: 2009, 2, s. 899-907.

²²⁸ “*İslam'da Sevgi Temelinde Beşeri Münasebetler*”, *İlmi Toplantı-2010*: s. 227-240.

²²⁹ *YECDER III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri* (13 Mayıs 2012, İstanbul), İstanbul: 2013), s. 21-24.

²³⁰ “*Cami Kadın ve Aile*”, 2013, s. 39-45.

²³¹ 1998, s. 137-160.

²³² *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 7.

²³³ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 12.

²³⁴ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 122-124.

²³⁵ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 159-160.

²³⁶ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 273-274.

²³⁷ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, 88.

²³⁸ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, 212.

²³⁹ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, 223-224.

²⁴⁰ *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, 230.

10. Ebû'd-Dahdâh²⁴¹
11. İbn Ebî Âsım²⁴²
12. İbn Ebî Hâtım²⁴³
13. İsnâd²⁴⁴
14. Metin²⁴⁵

15. Muhammed b. Eslem²⁴⁶

16. *Riyâzu 's-Sâlihîn*²⁴⁷

3.Röportaj

Mehmet Yaşar Kandemir ile Röportaj²⁴⁸

4.Kendisiyle Yapılan Mülâkâtlar

1. Yüzakı Dergisi²⁴⁹
2. Tohum Dergisi²⁵⁰

5.Hadis ve Sünnete Dâir Bazı Görüşleri

Raşit Küçük'ün, Kur'ân ve Sünnete dair görüşlerini bir araştırma çerçevesinde ele almak mümkün değildir. Kitap, makale, bildiri, konferans, seminerleri yanında hayati ve akademik kariyeri ile ilgili olarak kendisiyle yapılan söyleşi ve beyânâtlarından hareketle tespit edebildiklerimizden bazılarını zikredeceğiz.

5.1.İslam Hem Bilgidir Hem İmandır Hem Ameldir Hem Ahlâktır

Mustafa Cihat'ın hazırlayıp sunduğu Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde "Müslümanlar Bugün İslam'ı Nasıl Okuyor" konulu programa katılan Raşit Küçük, kendisine sorulan "İslam, bir bütün olarak bize ne söyler?" Sorusuna Kur'ân-ı Kerim'in en son nâzil olduğu ifade edilen ve vedâ haccı sırasında nâzil olan "Bugün dininizi tamamladım."²⁵¹ âyetini Siyer ve Tefsîr âlimlerince bu âyetin nüzûlünde 80 veya 85 gün sonra Peygamberimizin vefat ettiğini, dinin ve Allah'ın kulları üzerinde nimetin tamamlandığını ve İslam binin mükemmelliğini ifade ettiği yorumunu yapmıştır. Raşit Küçük, bir Yahûdî âliminin Hz. Ömer'e, "Kur'ân-ı Kerim'de bir âyet var bu bize nâzil olmuş olsaydı nâzil olduğu günü bayram ittihâz ederdik. Onu hep bayram olarak kutlardık." dediğinde Hz. Ömer'in bu âyetin hangisi olduğunu sorduğunda: "Bugün dininizi tamamladım." ayeti olduğunu zikrettiğinde Hz. Ömer'in: "Biz bu âyetin hangi gün nerede nâzil olduğunu biliyoruz. Ve bu âyetin nâzil olduğu günü haftada bir haftalık bayram olarak yıl da bir de büyük bayram olarak kutluyoruz. Çünkü bu âyet, bir Cuma günü nâzil olmuş ve o Cuma günü hac esnasında olduğu için Cuma her hafta bir bayram yapıyoruz bu âyetin nâzil olduğu gündür." cevabını verdiği işaret etmiştir.²⁵²

5.2.İslam Hepimizin Yarışabileceği Bir Alanda Bize Üstünlük Tanıyor

Raşit Küçük, İslam Dininin ırk, renk, cinsiyet ve yaşadığı coğrafyanın bir üstünlük derecesi olmadığını, hepimizin yarışabileceği bir alan olan takvâda yarış olabileceğini, Müslüman olan kimsenin en mükemmel ve doğru seyretmesinin üzerine farz olduğunu ifade edildiğini onun için Müslümanın aynı yerde kalmasının ve aynı halde devam etmesinin uygun olmadığını tekâmülün Müslümanın hedefi olması gerektiğini ve bunun ise en ulvî mertebeye ulaşmanın bir adı olduğunu vurgulamıştır. Raşit Küçük, Kur'ân'ın Müslümanlığın akabinde "mü'minlik", "muhtislik", "muhtislik" ve son olarak da "müttakîlik" sıfatını zikrettiğini bu sebepten Müslümanın yaşayışıyla dış dünyaya kendisinin iman sahibi olması gerektiğini, bunun amellerine ve davranışlarına yansımaları gerektiğini, bu davranışların sadece ibadetlerden ibaret olamayacağını, hayatın her alanını kulluk bilinciyle yerine getirmesi gerektiğine işaret etmiş, bu sebepten bütün işlerini Allah'ın rızasını gözeterek yapması gerektiğini şöyle izah etmiştir: "Bu o kadar önemli bir şeydir ki hangi işi yaparsak yapalım Ben öğretilsem sınıfta Allah'ın rızasını gözeteceğim. Tüccarsam Allah'ın rızasını gözeteceğim. Doktorsam Allah'ın rızasını gözeteceğim. Bir program yapıyorsam en iyisini yapmak için Allah'ın rızasını gözeteceğim. Bu Allah'ın rızasını gözetme Allah için yapmanın adı ihlâstır. Böyle olan Müslümanın adı da muhtislik. Bunun da üstünde bir mertebeye var o da ihsân mertebesidir. İhsân mertebesi en mükemmel ifadesini

²⁴¹ TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), X, 309-310.

²⁴² TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XIX, 422-423.

²⁴³ TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XIX, 432-434.

²⁴⁴ TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXIII, 154-159.

²⁴⁵ TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXIX, 411-414.

²⁴⁶ TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXX, 527-528.

²⁴⁷ TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXV, 146-147

²⁴⁸ "Hadis Tetkikleri Dergisi" (HTD), 12/1 2014, 131-158.

²⁴⁹ <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat>. (erişim: 14.08.2020).

²⁵⁰ <https://www.tohumdergisi.com/2018/03/07/soz-meclisi-prof-dr-rasit-kucuk/> (erişim: 11.11.2020).

²⁵¹ Mâide, 5/3.

²⁵² <https://www.youtube.com/watch?v=RmrWKNKwEjo> (erişim: 14.08.2020).

Rasûl-i Ekrem'in bir tarifinde bulur. Çünkü Cebrail (a.s.) Peygamberimize gelip: "İman nedir? İslam nedir? Diye sorduğunda bir soru daha sormuştur" "فإن لم تكن ترأه فبأنه يرآك" İhsân nedir? Diye Peygamberimize: "İhsân, Allah'ı görüyormuşsun gibi kulluk yapmandır. Sen, Onu görmesen de O, seni görüyor ya."²⁵³

Raşit Küçük, "Allah bizi görüyor, her yaptığımızı biliyor, her sözümüzü duyuyor, her istediğimize vâkıf oluyor" diye hesap edip amellerimizi işlememiz gerektiğini ve bunun İslam'da "takvâ mertebesi" olarak tavsif edildiğini takvânın ise Cenâb-ı Hakk'ın rızasına en uygun amellerle hayatı geçirmek olduğuna vurgu yapmış, pek çok anlamı olan takvânın Toshihiko İzutsu tarafından çok güzel güzel tahliller yapıldığı ve bu eserin Süleyman Ateş tarafından "Allah İnsan"²⁵⁴ adıyla tercüme edildiğini zikretmiştir. Raşit Küçük, takvânın en alt mertebesinin haramlardan sakınmak, üst derecesinin helalleri de miktarınca işlemek olduğunu Müslümanın da derecesi bu olması gerektiğini "إن أكرمكم عند الله أتقاكم" "Sizin Allah katında en değerli olanlarınız en muttaki olanlarınız yani Allah'a karşı en saygılı, en sevgili ve Allah'tan en çok korkup çekinendir."²⁵⁵ Âyetiyle vurgulamıştır.²⁵⁶

5.3.Peygamberimizin Hadisleri (s.a.s.) "Cevâmiu'l-Kelim" Diye Nitelenen Fesâhât ve Belâğatin En Üstün Örneklerini Taşır

Raşit Küçük, Hz. Muhammed'in sözlerinin herhangi bir zamanla mukayyed olmadığını, değerinden de bir şeyler kaybetmediğini şöyle beyan etmiştir: "Mutlak hakikat hiçbir zaman değişmez. Bütün peygamberler, bütün münzel kitaplar insanlık tarihi boyunca yeryüzünde yaşayanlara bu gerçeği haykırıp durdular. Onun için İslâm âlimleri, Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.s.) kadar dinlerin aslı ve esasının hiçbir değişikliğe uğramadığını ifade ederler. Cenâb-ı Hakk'ın insanlara ve cinlere gönderdiği son elçi olan Hz. Muhammed'in (s.a.s.) sözleri, işleri, yaşadığı hayat bu gerçeğin ifadesi ve örneğinden ibarettir."²⁵⁷

Raşit Küçük, Hz. Peygamberin sözlerinin vecîz ve özlü sözler olduğunu "cevâmiu'l-keîm" olarak tavsif edilen bu sözlerin her birinin izahı için müstakil kitaplar yazılabileceğini şöyle izah etmiştir: "جوامع الكلم" "cevâmiu'l-keîm" İslâm âlimlerinin çoğunun: "Peygamberimizin az söz ile çok geniş anlamlar ifade etme özelliğine sahip oluşu anlamına gelir. Hz. Fahr-i Kâinât'ın bu özellikleri taşıyan pek çok hadisleri bulunmaktadır. Bütün hadislerin aynı şekilde kabul edilmesi gerektiğini söyleyenler yanında, sadece bu özelliğe sahip hadisleri kapsadığı kanaatini belirtenler de vardır."²⁵⁸

Raşit Küçük, diğer peygamberlere nazaran kendisine Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bazı farklı özelliklerin hadislerde zikredildiğini şöyle izah etmiştir:

"Ben, cevâmiu'l-keîm ile gönderildim."²⁵⁹ "وأوتيت جوامع الكلم", "Bana cevâmiu'l-keîm verildi."²⁶⁰ Bu rivâyetlerin her ikisi de sahîh hadis kitaplarında yer alır. Bu hadislerden hareketle bazı âlimler cevâmiu'l-keîm ile Kur'an'ın bazıları hem Kur'an hem de hadislerin kastedildiğini söylemişlerdir.²⁶¹

Raşit Küçük, Hz. Peygamber'in az kelâmı çok manalar ifade eden diğer hadislerinden de bazı örnekler sunmuştur: "بütün ameller niyetlere göre değer kazanır."²⁶² "قل آمنتم بالله فاستقم" "Allâh'a iman ettim de, sonra da dosdoğru ol!"²⁶³; "لا يؤمن أحدكم حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه"; "Ben, mekârim-i ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim."²⁶⁵ ... Bunlar gibi onlarca hadis "جوامع الكلم" "cevâmiu'l-keîm" diye adlandırılmıştır.²⁶⁶

²⁵³ el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992. "İman", 37; Tefsir, 2; en-Nesâi, Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992. İman, 5.

²⁵⁴ *Kur'an'da Allah ve İnsan, adıyla ilk defa 1975 yılında* Ankara Üniversitesi basımevi tarafından basılmış Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınlarından biri olarak neşredilmiştir. Daha sonra Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından 2018 yılında yayınlanmıştır. Eser ayrıca M.Kürşat Atalar tarafından *Kur'an'da Tanrı ve İnsan* adıyla tercüme edilmiş, 2014 ve 2017 yıllarında 2 defa Pınar yayınları tarafından Ankara'da neşredilmiştir.

²⁵⁵ Hucurât, 49/13.

²⁵⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=RmrWKNKwEjo> (erişim: 14.08.2020).

²⁵⁷ <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat>. (erişim: 14.08.2020).

²⁵⁸ <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat>. (erişim: 14.08.2020).

²⁵⁹ el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, "Cihâd", 122, "Ta'bîr", 22, "İ'tisâm", 1; Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992. "Mesâcid", 7. "Bana cevâmiu'l-keîm verildi." şeklinde de rivayet için bkz. Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, "Mesâcid", 5, 9.

²⁶⁰ Müslim, Mesâcid, 12. et-Tirmizî, Muhammed b. İsmâil, *Sunen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, "Siyer", 5.

²⁶¹ <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat>. (erişim: 14.08.2020).

²⁶² el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, "Bed'u'l-Vahy", 1.

²⁶³ Müslim, "İmân", 62.

²⁶⁴ en-Nesâi, *Sunen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992. "İmân", 19.

²⁶⁵ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992. "Husnu'l-Hulk", 8; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992. 2/381.

²⁶⁶ <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat>. (erişim: 14.08.2020).

5.4.Hz. Peygamberin (s.a.s.) Hayatı ve Her Hâlinin En İnce Teferruatına Varıncaya Kadar En Sahih ve Sağlam Bilgisine Sahip Durumdayız

Raşit Küçük, Hz.Peygamberin (s.a.s.) sîret bilgisine sahip olduğumuz kadar hiç bir peygamberin sîret bilgisine sahip olmadığımızdan dolayı onun sözlerinin büyük ehemmiyete hâiz olduğunu, Kur'ân-ı Kerim dışında hiçbir peygambere indirilen mukaddes kitabın aslına sahip olmadığımız gibi Tıpkı Hz. Muhammed (s.a.s.) dışında hiçbir peygamberin de sağlam bir sîret bilgisine sahip olmadığımızı vurgulamış, Peygamberimizin hayatının en ince teferruatına kadar her hâlinin en sahîh ve sağlam bilgisine sahip olduğumuzu vurgulamıştır. Raşit Küçük, insanın ve insanlığın karşılaştığı problemlere çare olacak bir inanç ve hayat tarzı aranıyorsa bunların önemli olduğuna işaret etmiş, Peygamberinin Sünnet'i ve Sîreti yok olmuş ve tahrîfâta uğramış, bozulmuş, asliyetini kaybetmiş ve âdeta folklorik hâle gelmiş bir dinin bağlılarının fazlalığının da bir derde devâ olamayacağını ifade etmiş, bu açıdan bizlerin de İslâm dini ve onun peygamberi ile ilgili söylediklerimizin önemli olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın bütün bunlardan daha büyük bir lütfu ve bunların üstünde bir fazilet olabilir mi? Çünkü ezeli ve ebedî hakikatin bizâtihî kendisi olan ilâhî kelâm, Allâh'ın Kitâbı yüce Kur'ân, indiği gündeki tazeliği ve hâli ile elimizde bulunuyor. Onu yaşantısı ile hayat hâline getirmiş olan Hz. Peygamber'in Sünneti ve Sîreti en sahîh ve sağlam şekliyle önümüzde duruyor. Bize düşen görev, bunların kıymetini bilmek ve insanlık ailesini bu gerçeklerden haberdâr etmektir."²⁶⁷

5.5.Hz. Peygamber'in Kur'ân ve Sünnet ile Belirlenmiş Olan Örnekliği Müslümanlar İçin Temel Kabullerden Biridir

Raşit Küçük, Hz. Peygamberin sünnetinin sadece bireysel açıdan değil toplumsal açıdan da önem arz ettiğini ve onun sünnetinin fert ve toplum hayatının müşterekliğini artırması açısından sürekliliğini devam ettirdiğini şöyle ifade etmiştir: "Peygamberimizin örnekliği, ona iman, itaat, ittibâ' ve iktidadan bağımsız düşünülemez. Hz. Peygamber'in ahlâkında, fiillerinde, sözlerinde ve diğer niteliklerinde en güzel örneği teşkil ettiği hususunda Müslümanlar arasında herhangi bir ihtilâf bulunmamaktadır. Peygamber Efendimizin örnekliğini münhasır alanlara indirgemek doğru olmaz. Bu örneklik, hayatın tüm alanlarıyla ilgilidir. Peygamberimizin örnekliğinin dinî hükmü konusunda İslam âlimleri arasında görülen ihtilâf, işin özüne yönelik olmadığı gibi, mahiyetini zedeleyici bir unsur da taşımamaktadır. Peygamber Efendimizin örnekliğinin dinî hükmünün farziyet, vücûbiyet, sünnet veya müstehâb oluşu gibi ayrımlar, işin mahiyetinden ziyade muhtevanın çeşitliliği ile ilgilidir. Hz. Peygamberin örnekliği sadece bireysel açıdan değil, toplumsal yönden de önemlidir. Bağlayıcılığı ve yöntem belirleme özelliği bu iki boyutuyla birlikte düşünülmelidir. Hz. Peygamberin örnekliği ve sünnetinin geçerliliği onun hayatı veya belirli bir zaman dilimi ile kayıtlı değildir. Kur'an ve Sünnet'in nasları bunu âmir olduğu gibi, ümmetin uygulaması da bunun kanıtıdır. Hz. Peygamberin örnekliği ve sünnetinin sürekliliği, Müslüman fertlerin ve toplulukların hayatının müşterekliğini sağlayan en önemli unsurdur. Sahâbîlerin hayatının bilinmesi, Rasûllah'ın örnekliğini anlayıp kavrama açısından önem arz eder. Müslümanlar, ibadetlerinde ve diğer muâmelelerinde Allah'ın ve Rasûlünün emirlerine uygun bir tarzda ve peygamberi kendilerine örnek alarak hareket ederler."²⁶⁸

5.6. Kur'ân ve Sünnet Sevgi Anlayışına Yön Veren Temel Etkenlerdir

Raşit Küçük Kur'ân Sünnetin vurguladığı hususların sevgi temeline dayandığını özellikle Allah ve Peygamber (s.a.s.) sevgisinin hem canlı hem de cansız varlıkları kapsamış olduğu şöyle vurgulamıştır: "Müslüman toplumlar, Kur'ân ve Sünnet'in yol göstericiliği, izahları ve bu iki temel kaynağın müşahhas örnekleri sayesinde sevgi konusunda da büyük çapta anlayış birlikteliği sağlayabilmişlerdir. Müslüman olduğunu söyleyen her fert için Allah ve peygamber sevgisi imanın, mü'min sayılmanın gereklerinden biridir. Ana, baba, çocuk, kardeş, akraba, insan, tabiat vb. sevgiler, Allah ve peygamber sevgisine takdim edilmedikçe meşru sayılır. Kur'ân sevgisi, Ehl-i Beyt ve sahâbe sevgisi gibi birtakım sevgileri dinimiz teşvik eder. Din kardeşlerini sevmek, bütün canlılara karşı merhamet ve şefkat duygusuna sahip olmak da İslam'ın bize öğrettiği, Kur'an ve Sünnet'in özenle vurguladığı sevgi temeline dayalı prensiplerdendir. Şu halde Allah sevgisiyle başlayan 'sevgi sağanağı' bütün canlıları, hatta cansız varlıkları içine alacak kadar geniş bir alanı kapsamaktadır... Kur'ân, Sünnet ve hadislerde sevgi denilince akla ilk gelen Allah sevgisi, hemen peşinden ise peygamber sevgisidir. Kitap ve Sünnet merkezli bir okuma veya araştırma bu gerçeğin tartışmasız oluşunu ortaya koyar. Bütün sevgilerin temelini bu iki sevginin teşkil ettiği İslam âlimlerince de ittifakla kabul edilir. Başka her türlü sevginin meşrûiyeti de bu ikisine göre bir değer ifade eder. Sevgi, kalbin sevilene meyli olduğu için, Allah için kullanılmasının doğru olup olmayacağı tartışma konusu edilmiştir. İslam âlimlerinden bazıları Allah sevgisi ile kastedilen mananın O'na kulluk görevini yerine getirmek

²⁶⁷ <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat>. (erişim: 14.08.2020).

²⁶⁸ Raşit Küçük, "Hz. Peygamber ve Örnekliğinin Mahiyeti İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri", *Kutlu Doğum Sempozyumu Bildirileri*, (2001), 2003, s. 300-301.

olduğunu söylemişlerse de ulemânın çoğunluğu Kur'ân ve Sünnetten getirdikleri delillerle Allah sevgisinin varlığını ve bunu sadece ibadet veya kullukla yorumlamanın isabetli olmadığını ortaya koymaya çalışmışlardır.²⁶⁹

5.7.Sünnetin Bir Bütün ve Kavram Olarak Bağlayıcılığı Kesindir.

Raşit Küçük, Hz Peygamber'e (s.a.s.) umanın ve verdiği hükme razı olunması gerektiğini, onun hükmü karşısında müminlere seçim hakkı tanınmadığını beyan eden âyetlerin²⁷⁰ sünnetin Müslümanların hayatındaki etkin ve bağlayıcı rolünü ortaya koyduğunu zikretmiştir. Hz Peygamberin değişik vasıflarla ortaya koymuş olduğu sünnetin bağlayıcılık derecesinin ve çerçevesinin aynı olmadığını da bir gerçek olduğunu **risâlet** (peygamberlik), **iftâ** (müftülük), **kaza** (hâkimlik) ve **imâmet** (devlet başkanlığı) vasıflarından biri ile tasarrufta bulunabileceğini ve bunun hükmünü izah etmiştir: “Risâlet yani peygamberlik vasıfla ortaya koyduğu sünnet, genelde ayetleri özelliklerine göre açıklama (**tefsîr**), belli bir şarta bağlama (**takyîd**), muayyen fertlere özel kılma (**tahsîs**), helal ve haramı açıklama akâid ve ahkâmı beyan etme ve tefsiri demek olduğu için hükmü kıyamete kadar devam edecek olan bir teşri' anlamındadır. Zira Hz Peygamber, bu tebliğ ve beyan tasarrufunda bir tebliğci ve nakilci durumundadır. Allah katından kendisine bildirilen gerçekleri nakil ve beyan etmektedir. Hz. Peygamberin bu sıfatla ortaya koyduğu tasarrufları bütün ümmeti bağlayıcıdır.”²⁷¹

5.8. Hz. Peygamber'e (s.a.s.) İmanla Birlikte İtaat de Gereklidir

Rasit Küçük, ibadetin sadece Allah'a ta'zim olduğunu itaatın ise hem Allah'ın hem de peygamberin ve itaat edilmesi emredilenlerin emirlerini kapsadığına işaret ederek itaatın imanın bir gereği ve neticesi olduğuna işaret eder. Peygamber'e imanın ona itaati zorunlu kıldığını vurgular, sadece peygambere iman değil ona itaatın da farz olduğuna, onun getirdiği ve uyulmasını emrettiği bütün prensipleri yerine getirmenin de peygambere itaat olduğuna bunun da gereklilik ifade ettiğine "Ey iman edenler! Allah 'a ve Resulüne itaat edin, işittiğiniz halde ondan dönmeyin. İşitmedikleri halde işittik diyenler gibi olmayın. Allah katında hayvanların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir."²⁷² Âyetini istişhâd olarak getirerek şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bu ayetler, Rasûlullah'ın sözünü işitip ondan faydalanmayan, onu gönüllerine sindiremeyen, o sözlere önem vermeyen kimselere bir uyarıdır. Böyle kimseler dinleyip anlasalar bile anladıklarını icra edip yerine getirmezler. Sanki hiç duymamış, işitmemiş gibi hareket ederler. Böyleleri sağır ve dilsiz hayvanlara benzetilmiştir.”²⁷³

5.9.Hz. Peygamber'e (s.a.s.) Salâvat Getirmek Allah'ın Emridir

Raşit Küçük, Rasûlullah'a (s.a.s) salâtu selâm getirmenin Allah'ın emirlerinden biri olduğunu, salavat getirmenin hem dünyada hem de ahirette mükâfatını olacağını şöyle beyân etmiştir: “Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirme, Kur'ân-ı Kerîm'in beyânına göre Cenâb-ı Hakk'ın bize emrettiği hususlardan biridir, yani farzdır. Ancak âyette²⁷⁴ tekrarına ait hüküm bildirilmemiştir. Sahih olan görüşe göre ismi her anıldığında getirmek vaciptir. Ancak bazı âlimlerin bir mecliste birçok defa adı anılınca, bir defa salât u selâm getirmekle vacibin ifâ edilmiş olacağı kanaatinde olduklarını da belirtmiş olalım. Her duanın başında ve sonunda salât u selâm okumanın da vacip olduğu kabul edilir. Nasıl salât ve selâm getireceğimizi Peygamberimiz bize öğretmişler, onlarca sahîh rivayetle sabit olan bu metinler sadece hadis kitaplarımızda değil, Akâid, Tefsîr, Fıkıh, Siyer, Tasavvuf ve Ahlâk ilimleriyle ilgili kitaplarda da yer almıştır. Salât ve selâm getirmenin bir Müslüman için sağlayacağı dünya ve âhiret mükâfatı, ismi anıldığı hâlde getirmemenin sonuçları hadis-i şeriflerde hatırlatılmıştır. Bunlardan sadece bir tanesinin anlamı şöyledir: “Yanında adım anıldığında bana salavât getirmeyen kimsenin burnu yere sürtülsün.”²⁷⁵

5.10. Hz. Peygamberin (s.a.s.) Şefaati Hak ve Gerçektir

Raşit Küçük, Hz. Peygamberin (s.a.s) şefaatinin Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye göre hem menkûlât hem ma'kûlât açısından şöyle değerlendirmiştir: “Ehl-i Sünnet mezhepleri, şefaatin hak ve gerçek olduğunu kabul ederler. Akli ön plâna çıkararak böyle konuları kabul etmeyen Mu'tezile mezhebi, şefaati ilâhî adâlete aykırı bularak reddeder. Mu'tezilenin bu aşırı akılcılığı İslâm'ı evrensellikten uzaklaştırıp mahallî bir din hâline getirme çabasında olanları cesaretlendirmektedir. Dinin i'tikâd konularının her birini akılla kavrama imkânı

²⁶⁹ Raşit Küçük, *Sünnet ve Hadislerde Sevgi İslam'da Sevgi Temelinde Beşerî Münasebetler*, Tartışmalı İlmi Toplantı, 2010: 228-229.

²⁷⁰ Nisâ, 4/65; Ahzâb, 33/36.

²⁷¹ Raşit Küçük, *Riyâzu's-Sâlihîn -Peygamberimizden Hayat Ölçüleri-*, (M. Yaşar Kandemir ve İsmail Lütfi Çakan ile birlikte) (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996), 29-30.

²⁷² Enfâl, 8/20-22.

²⁷³ Raşit Küçük, *Kur'ân-Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği*, “Sünnetin Dindeki Yeri”, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995), 128.

²⁷⁴ “Allah ve melekler peygambere salât ediyorlar; ey iman edenler, siz de ona salât ve selâm okuyun.” Ahzâb, 33/56.

²⁷⁵ et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sunen*, “Daavât”, 101. <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat> (erişim: 14.08.2020).

yoktur; çünkü o konu ma'kûlât alanı ile ilgili olmayabilir. Aklın kanunlarının her alanı ihata edeceği yönündeki yaklaşım temel yanlışlardan biridir. Menkûlât yani nakil yoluyla bize ulaşan haberlerin sâbitliği naklin kanunlarına tâbidir. Akıl, onun hikmetini araştırır, gücü nispetinde yorumunu yapar. Bu yorumlar muhtelif olabilir, isâbetsizliği haberin sübûtunu ortadan kaldırmaz.²⁷⁶

5.11. Kur'ân'daki Bazı Âyetler Hz. Peygamberin Kavlı ve Fiilî Sünnetleri İslâm'da Zühd Hayatının Olduğunun Delilidir

Raşit Küçük, Hz. Peygamberin (s.a.s.) her hâl ve davranışlarının Kur'an-ı Kerim'e muvafık olduğundan dolayı onun zühd hayatının temelini Kur'ân'da aranması gerektiğine işaret etmiş Sakin kendilerini sınamak için onların bir kesimini yararlandırdığımız dünya hayatının çekiciliğine göz dikme! Rabbinin sana verdiği nimetler daha hayırlı ve daha kalıcıdır.²⁷⁷ Ayetini örnek olarak sunmuştur. Dünya nimetlerinin bir imtihan vesilesi olduğuna örnek olarak: "Sanıyorlar mı ki, onlara mal ve evlâtlar verirken yalnızca iyilikleri için çırpınıyoruz! Hayır, onlar işin farkına varamıyorlar."²⁷⁸ Ayetini zikretmiştir. Dünyanın faydasının pek az oluşuna "Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için ahiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez."²⁷⁹ Ayetini zikretmiş, Allah'ın sevabının daha hayırlı olduğuna "Allah, mü'minlere ihsân ve merhamet sahibidir."²⁸⁰ Ayetine işaret ederek değişik psikolojilere dikkat çekilmekte olduğuna "Kim ahiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz, fakat onun ahirette hiçbir payı yoktur."²⁸¹ Ayetini örnek olarak sunduktan sonra: "Gerek

Kur'ân-ı Kerim'in işaret ettiğimiz ayetleri gerekse Hz. Peygamberin kavlı ve fi'li sünnetleri İslâm'da bir zühd hayatının olduğunun delilidir. Hadis kitaplarımızın pek çoğunda "Kitâbu'z-Zuhd" ve "Kitâbu'r-Rekâik" bölümleri konuyla ilgili rivâyetleri ihtiva etmektedir.²⁸²

5.12. Allah ve Rasûlüne Sevmeye Vahdet Esas Olmadır.

Raşit Küçük, Allah ve Rasûlünü sevmeye vahdetin esas alınması gerektiğini zira esaslar İslam dininin Tevhîd esasına dayanan bir din olduğunu ve Allah'a hiçbir konuda hiçbir şeyin ortak ve eş kabul edilemeyeceğine Vahdet prensibinin sevgide de öncelikle geçerli olduğuna şöyle dikkat çekmiştir: "En üstün ve ortak tanımayan sevgiye layık olan Allah'tır. O'nun sevgi ile başka sevgilerin aynı ölçüde ve bir kalpte birleşmesi mümkün görülmemiştir Çünkü bu sevgiler birbirinin zıddıdır. Sevgisi Allah'a has olan kimsenin kalbinden mâsivâ sevgisi çıkar ancak Allah'ın emrettiği hoş gördüğü ve yasak kılmadığı sevgiler kendisini sevmenin ve emrine uymamanın vesilesi ve gereğidir. Hz. Peygamber'e ashabını müminlere anne ve babayı, çocuklarını vb. sevmek gibi. Sevgi bir takım bölünmelere uğrarsa zayıflar. Sâdık ve samîmî bir sevgi olma vasfını kaybeder. Böyle olunca Allah'a itaat mefhumu da zaafa uğramış olur. Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyrulur: "Ey Peygamber Allah'tan kork. Kâfirlere ve münâfıklara itaat etme. Şüphesiz Allah bilendir hikmet sahibidir. Rabbinden sana vahyedilene uy. Muhakkak ki Allah yaptıklarınızı haber almaktadır Allah'a dayan vekil olarak Allah yeter."²⁸³ Görüldüğü gibi Sadece Allah'tan korkmak emredilmiştir bahsedilen korku (takvâ) saygıyı ifade eder ki sevgi, hasret ve recâyı içine alır çünkü takvâ ancak bunlarla tamamlanır. Ayetin devamında "Allah bir adamın göğüs boşluğunda iki kalp yaratmadı."²⁸⁴ Buyrulur bir insanda iki zıt duygunun birleşmeyeceği hatırlatmaktadır. Bir insanın hem Allah'ı hem putları sevmesi hem Hz. Peygamberi hem Ebu Cehil'i sevmesi söz konusu olamaz...²⁸⁵

5.13. Müslümanların Kur'ân ve Sünnet Sevgisi Son Derece Sınırlı Sathi Yetersiz Olması Bilgi Eksikliğinden Değil İlgi Eksikliğindedir

Tohum dergisinin Raşit Küçük ile yaptığı mülâkatta "Müslümanlar, günümüzü aydınlatacak biçimde Kur'an'ı ne kadar biliyor, hadisi ne kadar biliyor? Sorusuna Raşit Küçük şu cevabı vermiştir: "Bu tür sorular beni hep yaralayan sorular olmuştur. Genel anlamda önce şunu ifade etmek isterim, Müslümanların Kur'ân sevgisi, Sünnet sevgisi ve bunlara saygısına söz söyleyemem; fakat her iki alandaki bilgileri, özellikle günümüzü aydınlatacak ölçüde bilgileri ne yazık ki son derece sınırlı, yetersiz ve maalesef sathidir. Çünkü Müslümanlar okumamaktadır. Hala özellikle din konusunda büyük ölçüde şifâhî kültürle idare etmektedirler. Üstelik bu şifâhî kültürün de hem temsilcileri hem dinleyenleri azalmıştır. İlmin, bilginin, kitabın, yazının,

²⁷⁶ <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat>(erişim: 14.08.2020).

²⁷⁷ Tâhâ, 20/131.

²⁷⁸ Mu'minûn, 23/56.

²⁷⁹ Nisâ, 4/77.

²⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/152.

²⁸¹ Şûrâ, 42/20.

²⁸² Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti (Allah'ta Kul Kulda Allah Sevgisi)*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 192.

²⁸³ Ahzâb, 33/1-3.

²⁸⁴ Ahzâb, 33/4.

²⁸⁵ Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 57-58.

medyanın bu derece yoğun olduğu bir zamanda bu bilgisizlik, yetersizlik şaşılacak bir durumdur. Türkiye özelinde ifade etmem gerekirse, İslâmî ilimlerin her alanında, geçmiş seksen yüz seneye kıyasla yetişkin İlim Ehli ve bunların ortaya koydukları eserler vardır. Bunların her biri eşit değerde olmasa da çok açıktır ki bize bir seçme imkânı sunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, İlahiyat Fakülteleri, kalitesi yüksek yayınevleri pek çok telif ve tercüme eserler yayınlamaktadır. Kanaatimce bilgi eksikliği değil, ilgi eksikliği esas problemi oluşturmaktadır. Daha üzüntü verici olan, dini insanlara anlatması gerekenlerin az sayılmayacak bir bölümünde görülen bilgi noksanlığı, güncelden uzak kalış, vurdumduymazlık, manevi zevkten yoksunluk, sorumluluk duygusu hissetmeme gibi problemlerimizdir.²⁸⁶

Sonuç

Raşit Küçük, 1975 yılında Erzurum İslami İlimler Fakültesi'nde Hadis ve İslam Ahlâkı öğretim görevliliği ile başladığı akademik hayatına Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde dekanlığa kadar hizmet veren, 40 yıllık akademik hayatın ardından Din İşleri Yüksek Kurulu başkanlığı yapmıştır.

Raşit Küçük, yazmış olduğu şerh, kitap, makale, tercüme, ansiklopedi maddeleri, bildiri, konferans ve katıldığı programlardaki beyânâtları lisans, yüksek lisans ve doktora eğitiminde yetiştirdiği talebeleri açısından değerlendirdiğimizde Türkiye Hadis Tarihi'nde yerini alan, "hocaların hocası" diyebileceğimiz bir pâyeyi hak eden hala da okuyan, araştıran ve yazan bir akademisyendir.

Raşit Küçük, İslam'ı hem bilgi, hem iman, hem amel hem de ahlâk olarak bir birinden ayıramaz 4 temel esas olarak yorumlamış, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) örnek oluşunun Kur'ân ve Sünnetten kaynaklandığını kabul eden Müslümanlar için de bunun temel kabullerden birini teşkil ettiğini vurgulamıştır. Allah ve Rasûlünü (s.a.s.) sevmeye vahdetin esas olduğunu bu iki sevginin diğer sevgilerin üstünde yer alması gerektiği ve diğer varlıklara duyulan sevginin bu sevgileri zaafa uğratmaması gerektiğini yani sevgide vahdetin olması gerektiğinin önemine işaret etmiştir.

Raşit Küçük, Hz. Peygamberin risâlet, iftâ, kaza ve imâmet vasıflarıyla tasarrufta bulunma yetkisinin olduğunu, tebliğ ve beyan hususunda tam yetkili olduğundan ortaya koyduğu tasarrufların bütün ümmeti bağlayacağını beyan etmiştir.

Hz. Peygamberin (s.a.s.) kurduğu sevgi medeniyetinin bir numunesini hem söz hem de davranışlarıyla tesis etmeye çalışan olarak tavsif edebileceğimiz, hayatını hem seven hem de sevilen bir insan olarak geçiren Raşit Küçük'ün sağlam temellere dayanan bir hadis ve sünnet anlayışı olduğuna kâniyiz.

Kaynakça

1. Kur'ân-ı Kerîm. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
2. *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Akşemseddin Vakfı Yayınları, 1990.
3. Küçük, Raşit, "İslâm Ahlâkı ve Sevgi", *Kutlu Doğum Sempozyumu Bildirileri*, 2006, 2007, 73-90.
4. Küçük, Raşit, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, (Samsun, 27-30 Haziran 1989), Samsun: 1989, 425-428.
5. Küçük, Raşit-Öcal, Mustafa, *Türk Millî Eğitiminde Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersleri*, İstanbul: İslam Medeniyeti Vakfı, 1993.
6. Küçük, Raşit, Kur'ân-Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği, "Sünnetin Dindeki Yeri", İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995, 125-164.
7. Küçük, Raşit, *Riyâzu's-Sâlihîn -Peygamberimizden Hayat Ölçüleri-*, (M.Yaşar Kandemir ve İsmail Lütfi Çakan ile birlikte) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996.
8. Küçük, Raşit, *Hz. Peygamber ve Örneğliğinin Mahiyeti İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*, Kutlu Doğum Sempozyumu Bildirileri, (2001), 2003, 300-301.
9. Küçük, Raşit-Yiğit, İsmail, *Hazreti Muhammed (s.a.v.) Siyer-i Nebî*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
10. Küçük, Raşit, *Sevgi Medeniyeti (Allah'ta Kul Kulda Allah Sevgisi)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
11. Küçük, Raşit, *Samsun'da Kur'ân Günleri XI. Kur'ân Sempozyumu Kur'ân ve Risâlet*, (25-26 Ekim 2008) Samsun: 2009, 29-54.
12. Küçük Raşit, *Sünnet ve Hadislerde Sevgi İslam'da Sevgi Temelinde Beşerî Münasebetler*, Tartışmalı İlmî Toplantı, 2010, 228-229.
13. Küçük, Raşit, v. dğr. *Hz. Peygamber'de Sevgi ve Merhamet*, Ankara: TDV Yayınları, 2011.
14. Küçük, Raşit, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2007, Konevi Kültür Merkezi, Konya: 2008, 41-47.

²⁸⁶ <https://www.tohumdergisi.com/2018/03/07/soz-meclisi-prof-dr-rasit-kucuk/> (erişim: 11.11.2020).

15. Küçük, Raşit, *Vaaz ve Vâizlik Sempozyumu* (17-18 Aralık 2011), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, 1/147-153.
16. Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
17. Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992. en-Nesâî, Ebû Abdірrahmân Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
18. “*Tarihi Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyüpsultan Sempozyum Tebliğleri*” (10-12 Mayıs 2002), İstanbul: 2003, s. 24-27.
19. Toshihiko İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan* (terc. Süleyman Ateş), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
20. Toshihiko İzutsu, *Kur’ân’da Tanrı ve İnsan* (terc. M. Kürşat Atalar), Ankara: Pınar Yayınları, 2014.
21. Toshihiko İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan* (terc. Süleyman Ateş), İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2018.
22. et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sunen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
23. Ünal, Yavuz, *TC İlahiyat Fakültelerinde 1957-1997 Yılları Arasında Hadis Ana Bilim Dalında Yapılan Tezler Bibliyografyası*, İAD, Hadis ve Sünnet Özel Sayısı, 1997. 10/1-2-3/246.
24. *YECDER III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri* (13 Mayıs 2012, İstanbul), İstanbul: 2013, s. 21-24.
25. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/rasit-kucuk>(erişim: 14.08.2020).
26. <https://www.youtube.com/watch?v=JUmoB1ommKQ> (erişim: 14.08.2020).
27. <https://www.youtube.com/watch?v=RmrWNKWdEjo> (erişim: 14.08.2020).
28. <https://www.yuzaki.com/2008/04/prof-dr-rasit-kucuk-ile-mulakat> (erişim: 14.08.2020).
29. <https://www.tohumdergisi.com/2018/03/07/soz-meclisi-prof-dr-rasit-kucuk/>(erişim: 11.11.2020).

Gönderilib: 08.01.2021

Qəbul edilib: 09.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/108-110

İlqar Heydər oğlu Abdullayev
Məktəb-Lisey Kompleksi

AZƏRBAYCANIN XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ ƏLAQƏLƏRİ BAYATI VƏ NAĞILLARDA

Açar sözlər: bayatı, nağıl, İraq, Suriya, Firəngistan

Reflection of Azerbaijan's relations with foreign countries in bayati and fairy tales Summary

Azerbaijan had attracted with the place where the trade ways crossing since the old times. Caravans coming from East to West, sumpey from North to south passed through our country.

Local merchauts took products which produced with the wealthy assortments as raw silk, panne velvet, atlas clpotes, simply various products to foreign countries in turn.

It is natural that, both local and foreing merchauts arrived in our country leave with separate material boons equal which they brought to our country with, them as myth, tales and legends and told everything that hearings here in foreign countries. But all these obsorbeed in various bayaties and legends created by our rich imaginative people, arrived in our time.

Key words: bayati, tale, Iraq, Suriya, Phrangistan

Bayatılar Azərbaycan xalqının folklorunda özünəməxsus mövqeyi olan janrlardan biridir. Qeyd edək ki, bayatılar Azərbaycan folklorunun ən qədim janrlarından olmaqla yüzilliklər adlayıb gələn uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Artıq elmi ədəbiyyatda belə bir fikir özünə yer tapmışdır ki, Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rol oynamış və eramızın birinci minilliyində Azərbaycanda yaşamış hunlar, xəzərlər, avarlar, savirlər və başqa türk-oğuz tayfalarının yazısı olmasa da, onların ana dilində zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələri olmuş və bu günə qədər gəlib çıxmış bayatıların, laylaların, ağıların çoxu o dövrdə yaranmışdır. Nisbətən sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan xalqının ictimai - siyasi həyatında baş vermiş ən mühüm hadisələr xalqımızın yaratmış olduğu bayatılarda öz təzahürünü tapmışdır.

VII əsrdə məlum olduğu kimi ölkəmiz ərəblər tərəfindən işğal edilmişdir. Nailə Vəlixanlının “Ərəb xilafəti və Azərbaycan” əsərində bu barədə deyilir: “645/46-cı ildə əl-Valid ibn Ukba Azərbaycan və Ərminiyyəyə Osmanın dövründə, Kufənin hakimi olduğu vaxt hücum etdi. O, qabaqca Salman ibn Rəbiəni göndərmiş, özü də bir dəstə ilə Ərminiyyəyə hüdudlarına doğru tələsdi. Nəhayət, qoşunu ilə Azərbaycana daxil olan Abdallah ibn Şubeyl ibn əl-Əhməsini dörd minlik qoşunla hücumla göndərdi...” [1,129]. Daha sonra əl-Valid Azərbaycan əhalisi ilə 800 min dirhəm təzminatla müqavilə bağladı [1,129]. Deməliyəm ki, işğalın ilk dövrlərində, xüsusi ilə xəlifə Əlinin (ə.ə) vaxtında ərəblər yerli əhali ilə insaf, ədalətlə davranırdılar. Şübhəsiz ki, bu baxımdan ilk vaxtlarda yerli əhalidə ərəblərə qarşı müəyyən rəğbət hissi yaranmışdı. Lakin sonralar, xüsusən də Əməvilər və Abbasilərin hakimiyyəti dövründə ərəblər yerli əhalidən çox böyük acgözlük, hərisliklə vergi yığmağa başladılar. N.Vəlixanlının yuxarıda adı çəkilən kitabından məlum olur ki, sonrakı dövrlərdə əl-Valid ibn Ukba, Abdallah ibn Şubeyl ibn əl – Əhməsi, Salman ibn Rəbiə də Azərbaycana yürüş edərək bu varlı diyarın əhalisini qırır-çatır, onları talayırdılar. Təbiidir ki, onların bu acgözlüyü, hərisliyi, tamahkarlıqları xalqımızın yaratmış olduğu müxtəlif bayatılarda da öz əksini tapmışdır.

Məsələn:

Ərəb gəldi pay verin,
Nə istəsə pay verin,
Aza duran deyillər,
Gətirin tay-tay verin [2,7].

Ərəb qapdı fəsimi,
Su kəsdi nəfəsimi.
Gedin deyin anama
Tutsun mənim yasımı [3, 470].

Qeyd edilməlidir ki, ərəb feodallarının qəsbkarlıq siyasətinə baxmayaraq, obyektiv olaraq, dünya tarixinin bu böyük imperiyası daxilində müxtəlif ölkələr, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün nisbətən əlverişli şərait yaranmışdı. Mərkəzi Asiya, Hindistan, İran körfəzi, Cənubi Ərəbistandan Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə, Misirdən Şimali Afrika boyunca Atlantik okeanı sahillərinədək gedən karvan yolları artıq bir dövlətin daxilində idi. Bir dövlətin tərkibində olmaq isə Azərbaycan və Ərəb ölkələri, eləcə də digər xalqların geniş, çox cəhətli əlaqələri üçün çox cəhətli əlaqələri üçün çox yaxşı şərait yaradırdı. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o zamanlar Azərbaycanın əlaqə saxladığı ölkələr, şəhərlər sırasında Bağdaddan başqa xilafətə daxil olan digər ölkə və şəhərlər də olmuşdur. Bu fikrin sübutu kimi Bakı qalasında (Bakı Şəhəri İcra Hakimiyyəti binası ilə Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universitetinin binası

arasındakı yerdə) tapılan və VIII əsrə aid abbasilərə məxsus ərəb pulunu misal çəkmək olar. Bu pul hicri tarixi ilə II əsrə, miladi tarixi ilə isə VIII əsrə aiddir [4,73]. Əlbəttə, bu pulların tapılması o dövrlərdə ərəb xilafətinə daxil olan ölkələrlə doğma Azərbaycanımızın apardığı ticarət əlaqələrinə sübutdur. Bu əlaqələr isə bir çox bayatılarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Mən aşiqəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran Gülüstan olsa,
Yaddan çıxmaz Qarabağ [5, 253].

Rum mənəm, İraq mənəm,
O yanan çırağ mənəm,
Qul tək ellərə düşdüm,
Vətəndən iraq mənəm [6,196].

Damda mələr,
Urumda, Şamda mələr,
Yaxasız köynək geyən
Bacasız damda mələr [7, 188].

Məclisin nə Şamı var,
Nə Bağdad, nə Şamı var.
Səlik, dəli Ceyranın
Nə sübhü, nə şamı var [5, 101].

Bu yol Fərata gedər,
Dönər Fərata gedər,
Bu yola göz dikənin
Ömrü qarata gedər [5, 244].

Su gələr axmağılan,
Qayalar yıxmağılan,
Heç kəs murada yetməz
İraqdan baxmağılan [5, 141].

Yeri gəlmişkən, bu əlaqələri bir çox tarixi mənbələr də sübut edir. Belə ki, Sara xanım Aşurbəyli özünün “Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti” əsərində göstərir: “hələ IX-X əsrlərdə Şirvan şəhərlərinə Xəzərdən, Rus dövlətindən, İrandan, Bizansdan və Şərq ölkələrindən – Hindistandan, Çindən, İraqdan, Suriyadan tacirlər gəlir, gətirdikləri malların əvəzinə karvanlarla neft alır, balıq, mal-qara(qatır), zəfəran, qırmızı boyaq, boyaqgah və digər mallar aparırdılar [8,132]. Təbiidir ki, yuxarıda göstərilən bayatılar doğma Azərbaycanımızın sonrakı dövrlərdə olduğu kimi erkən orta əsrlərdə də müxtəlif həm şərq, həm də Bizans və Rus dövləti ilə olmuş əlaqələri sübut edir.

Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış janrlarından biri də nağıllardır. Xalqın özü qədər qədim olan möcüzəli, sirli – sehrli nağıl dünyasında erkən təsəvvürlər, insanın xoşbəxt, azad həyat uğrundakı mübarizəsi, habelə daim təbiəti özünə ram etmək istəyi olmuşdur. Bu nağıllarda Azərbaycanın bir çox ölkələrlə əlaqələri əks olunmuşdur.

Qeyd edilməlidir ki, Z.Bünyadovun «Azərbaycan Atabəylər dövləti» adlı əsərində Təbriz bazarında çox zəngin malların olmasından bəhs edilir - “elə bir sənət, peşə yoxdur ki, Təbrizdə olmasın. Onun malları bunlar idi: atlas, yaxşı kaftanlar (don), toxunma Çin zər-xarası--parçası, xalçalar (nəx), ipək parçalar(kimxa), xəz parça, örtük (şar), zərli tikmələr, möhürlər, həkkaklar tərəfindən naxış vurulmuş bədii cildlər [9,198]. Burada Çindən malların gətirilməsinin göstərilməsi Azərbaycanın Çinlə sıx əlaqəsinə sübutdur və bu əlaqə də təbii ki, nağıllarda da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda olan İspaniyalı səyyah Klavixonun məlumatından isə bilinir ki, orta əsrlərdə Sultaniyyə Hindistan və Mərkəzi Asiyadan gələn karvan yollarının ağzında yerləşən beynəlxalq ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur [10,183]. Bu baxımdan Hindistanla olan sıx əlaqələrin nağıllarda da əks olunması təbii hesab edilməlidir. Z.Bünyadovun yuxarıda adı çəkilən əsərində o da göstərilir ki, Bəzddə Vasitə və Yəmənə aparılan qırmızı zəy çıxarılmış [9,207]. Təbii ki, Azərbaycanla Yəmən arasında olan bu əlaqə müxtəlif nağıllara da hopmuş və zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

Azərbaycanın başqa ölkələrlə -“İran”, (Səfəvilər dövlətinin Azərbaycandan kənar hissəsi -İ.A.) Rum, Çin, Yəmən, Şimali Afrika, Hindistan və s. ölkələrlə saxladığı əlaqələrin əks olunduğu nağıllardan biri «Nəsir və Nəsdərənin nağılı»dır. Bu nağılda göstərilir ki, bir padşahın vəziri öz qardaşı olur. Onların hər ikisinin uşağı olmur. Nəhayət, allah-təala onların hər ikisinə--padşaha qız, vəzirə isə oğul əta edir. Əvvəlcə onların hər ikisi öz aralarında əhd-peyman bağlayıb uşaqların taleyini gələcəkdə birləşdirməyi qərarlaşdırırlar. Lakin bir qədər sonra vəzir ölür və padşah qızı Nəsdərəni daha Nəsirə verməməyi qərara alır [11, 95]. Ona görə də Nəsirə olan məhəbbətini qoruyub saxlayan Nəsdərəni əvvəlcə Dərbənd padşahının, sonra isə Çin padşahının oğluna vermək istəyir [11, 103]. Lakin qızı razı olmur. Bir qədər sonra Nəsinin İsfahan padşahının qızı Məleykə xanımın dalyca gələn Yəmən padşahının oğlu Əmiri Heydərle rastlaşması, onların bir yerdə yerli padşahın qoşunu ilə vuruşmaları, padşahın sorğularına cavab olaraq özünün Rum vilayətinin Əmiri Heydərini isə Hindistan padşahının oğlu kimi qələmə verilməsi göstərilir [11, 107].

Aydındır ki, göstərilən nağılda İranın (İsfahanın), Rumun, Çinin, Yəməninin, Hindistanın adlarının çəkilməsi yuxarıda Z.Bünyadovun adı çəkilən əsərindən görüldüyü kimi Azərbaycanın bu ölkələrlə olmuş maddi əlaqələrinin təzahürüdür.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə də Azərbaycan Avropa ölkələriylə geniş miqyasda əlaqələr saxlamışdır. Orta əsrlər dövründə isə bütün Avropa yuxarıda qeyd olunduğu kimi Firəngistan adı ilə tanınmış. Azərbaycanın orta əsrlər dövründə Avropa ölkələriylə, (yəni, Firəngistanla-İ.A.) əlaqələrinin əks olunduğu nağıllardan biri də «Pashı qılınc» nağılıdır. Burada göstərilir ki, İsfahan vilayətində bir padşahın üç oğlu varmış [12,51]. Padşah öləndə vəsiyyət edir ki, oğlanları uzaq yerlərə gedəndə bu pashı qılıncı vursunlar. Günlərin bir günü padşah ölür. Onun böyük oğlu Əhməd padşah olur. Bir gün təzə padşah əyaləti gəzmək üçün səfərə çıxmaq istəyir. Bu vaxt ən kiçik qardaş Həsən Əhmədə məsləhət görür ki, pashı qılıncı belinə vursun. Lakin Əhməd pashı qılıncı bəyənməyərək belinə vurmur. Qoşunla bir qədər gedəndən sonra bir qalaçaya rast gəlir. Buraya tək girib, həyətdə böyük bir hovuz görür. Soyunub çimmək istəyir. Bu vaxt bir pəhləvan yel atın üstündə peyda olub onu öldürür. Sonra isə onun yerinə Məmməd padşah olur. Bir qədərdən sonra isə Məmməd öz vilayətini gəzməyə çıxır. Əhmədin başına gələnər eynilə Məmmədin də başına gəlir. Onu da yel qanadlı atın belində gələn pəhləvan öldürür. Sonra isə Həsən padşah olur. O da padşah olandan sonra ölkəni gəzməyə çıxır. Amma əvvəlcə pashı qılıncı belinə vurur. O da böyük qardaşlarının rast gəldikləri qalaçaya gəlib çıxır. Onun da üstünə yel qanadlı atın belində bir pəhləvan hücum çəkir. Çox gərgin bir vuruşma başlanır. Uzun çəkmə döyüşdən sonra Həsən qalib gəlir. Öldürmək istədikdə məlum olur ki, bu, qadın imiş. Qız Firəng padşahının qızı olduğunu bildirir. Atasını onu ərə vermək istəyib, o isə istəməyib. Söz verib ki, kim ona qalib gəlsə, ona ərə gedəcək. Həsən qızı almaq üçün Firəngistana yollanır. Yolda bir divə rast gəlib, onu ölümdən qurtarır. Ona görə də divə ondan əl çəkməyib, Firəngistana yola düşür. Çox çətinliklərdən sonra, nəhayət ki, o, Firəng hökmdarının qızını alır. Şübhəsiz ki, bu nağılda qəhrəmanın Firəngistana səfərinin təsviri, burada Firəngistanın adının çəkilməsi orta əsrlərdə Azərbaycanın Avropa ölkələriylə olmuş əlaqələrinin təzahürüdür. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, nağılların yaranmağa başladığı XV əsrdə Azərbaycan dövləti xalqımızın Ağıqoyunlular Osmanlı Türkiyəsi ilə uğurla mübarizə aparmaq üçün Venetsiya (Avropa dövləti) ilə 1472-ci ildə ittifaq müqaviləsi bağlamışdı. Görünür ki, haqqında söz gedən nağılda da kiçik oğul Həsənin Firəng hökmdarının qızı ilə ailə qurması bilavasitə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ittifaqa meylinin təzahürüdür. Başqa sözlərlə desək, Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ittifaqı sanki zəngin yaradıcı təfəkkürə malik xalqımızın yaratmış olduğu nağıllara da hopmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərənşr, 1993, 157 s.
2. Azərbaycan bayatıları. T.Fərzəliyev və İ.Abbasovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1983, 260 s.
3. Bayatılar. Red-ru O. Sarıvəlli. Bakı: Azərənşr, 1956, 581 s.
4. Пахомов Е.А. Монетные находки в Аз.ССР в 1924 г, Баку: Издательство Азерб. Археолог. Ком. вып. 1, 1925, с. 71-85
5. Bayatılar. Red-ru M.N. Təhmasib və C.V. Qəhrəmanov. Bakı: Elm, 1977, 328 s.
6. Bayatılar. Bakı: Azərənşr, 1960, 256 s.
7. Bayatılar. Red-ru A. Vəfəli. Bakı: Yazıçı, 1985, 198 s.
8. Aşurbəyli S.B. Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Azərənşr, 1997, 408 s.
9. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 1985. 267 s.
10. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 186 s.
11. Azərbaycan nağılları. Red-ru T. Məmmədov. Bakı: Azərənşr, 1982, 403 s.
12. Azərbaycan nağılları. Bakı: Azərənşr, 1976, 256 s.

Rəyçi: prof. Ş.Fərzəliyev

Göndərilib: 28.12.2021

Qəbul edilib: 29.12.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/111-114

Afət Aban qızı Bayramova
Азербайджанский университет языков

МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ

Ключевые слова: модели образования, модель обучения, модель развивающего обучения, модель компьютерного обучения, модель проблемного обучения, игровая модель обучения, модель проектного обучения, модель дистанционного обучения

Training models

Summary

The article considers the problem of training organization models. It is noted that the training model reflects the approaches to the organization of the interaction between the subjects of education and training processes. Any model is a kind of ideal system that shows the real object. Any change in the system, as a result of the changes applied, leads to the emergence of a new system, unlike the previous one. For this reason, there can theoretically be a myriad of learning models; some may differ slightly from each other, some may have major differences. The training model is a systematized set of basic laws of student and teacher activity in the implementation of training.

Key words: education model, learning model, developmental learning model, computer learning model, problem learning model, game learning model, project-based learning model, distance learning model

В отличие от модели образования, охватывающей весь образовательный процесс (обучение и обучение людей на благо людей, семьи, общества и страны), модель обучения отражает метод взаимодействия преподавания и изучения предметов в процессе организации образования.

Любая модель – идеальная система для отображения реальных объектов. Любые изменения в системе приведут к тому, что из-за внесенных изменений появилась новая система, отличная от предыдущей. Поэтому теоретически моделей обучения может быть бесчисленное множество. Некоторые могут немного отличаться друг от друга, некоторые могут принципиально отличаться.

Модель обучения представляет собой системный комплекс основных закономерностей учащихся и преподавателей при осуществлении учебной деятельности.

Как мы все знаем, если элемент изменяется, система также изменяет его атрибуты. Систематическим фактором формирования учебного процесса является цель. Сама суть учебного процесса зависит от поставленных целей. Если целью является формирование знаний, то процесс обучения приобретет пояснительные и описательные характеристики. Если это формирование когнитивной независимости, то процесс приобретет характеристики частично проблемного обучения. Если целью является развитие личности учащегося и других. Если говорить о личностных качествах, то это настоящий процесс развития, то есть полный процесс развития и обучения.

С самого начала своего обучения процесс обучения прошел несколько стадий развития: от модели догматического обучения, затем объяснительно-описательного и затем к проблемному типу развития. При этом повышается уровень полноты учебного процесса. Суть целостности проблемного развития образования состоит в том, что все его части и функции подчинены главной задаче: формированию единой личности, гармоничному развитию личности и воспитанию личности.

Как видите, модели обучения постоянно меняются, и теперь мы называем процессы проблемно-развивающего обучения традиционным типом. В настоящее время традиционный процесс обучения осуществляется в форме модели обучения или модели обучения.

Однако некоторые модели отражают самые общие характеристики образовательного процесса, в основе которых лежит определенный научный метод, концепция, принцип, ключевой метод или метод обучения. Описание есть в научной, педагогической и методической литературе, и каждое из них стало очень распространенным на практике.

1. Развивающее обучение Развивающее обучение - это система учебных организаций, которая помогает включить внутренние механизмы для развития личности учащихся и полной реализации их интеллекта и творческих способностей.

Основы теории развивающего обучения были предложены Выготским в 1930-х годах, когда он рассматривал взаимосвязь между обучением и развитием.

В 1930-е гг. Преобладали три основных метода решения этой проблемы. Как поясняют сторонники метода 1 (Флойд, Пиаже и др.), Человеческое развитие не зависит от обучения. Люди думают, что обучение - это процесс, который должен каким-то образом согласовываться с процессом развития, но он не участвует в самом развитии.

Три теории (Коффка и др.) Пытаются преодолеть крайние случаи первых двух методов. Развитие рассматривается как процесс, не зависящий от обучения. Само обучение - это процесс, посредством которого дети приобретают новые формы поведения, которые рассматриваются как развитие. С одной стороны, развитие подготавливает и изменяет процесс обучения; с другой стороны, обучение стимулирует процесс развития.

Выготский не согласился с этими теориями. Выготский считает, что это едино, но нет единого процесса обучения и внутреннего процесса развития. С его точки зрения, обучение - это не развитие. Однако при правильной организации она будет направлять интеллектуальное развитие детей и запускать многие из таких процессов, делая жизнь вне образования невозможной.

Современная педагогическая наука и практика имеют четыре базовых, теоретических основы и экспериментально проверенные концепции развития образования: Занков (система начального образования), Эльконина и Давыдова (разработана и организована для разных типов образовательных структур), Библер (система развития). «Культурный диалог») и Амонашвили (система умственного развития молодых студентов, основанная на принципе сотрудничества).

2. Модель проблемного обучения

Поиск модели, которая может научить критическому и продуктивному мышлению, привел к проблемному обучению. Проблемное обучение - это тип обучения, основанный на эвристических методах - специальном методе, используемом в процессе открытия новых вещей. Этот вид обучения направлен на развитие эвристических навыков в процессе решения проблемных ситуаций, которые могут быть практическими, теоретическими и познавательными. Процесс поиска включает и, следовательно, активизирует знания и аналитические навыки учащегося. Даже Сократ в своей знаменитой беседе учил публику мыслить логически и искать истину через размышления. Чтобы побудить студентов учиться и искать знания, французская энциклопедия Ж.Ж.Руссо создала для него особую ситуацию и заставила проводить познавательные поиски. Методы обучения великих учителей прошлого (И.Г.Песталоцци, А.Дистервег и др.) Позволяли учащимся не только приобретать знания, но и стремиться к ним. Однако в двадцатом веке проблемное обучение было полностью развито, особенно метод обучения Джона Дьюи. Джон Дьюи подверг критике школу языковых книг, которая дает детям готовые знания, но игнорирует его работу и когнитивные способности. Дьюи предложил модель обучения, в которой учителя могут организовывать занятия детей. В процессе они решают проблемы, с которыми сталкиваются, и получают необходимые знания, учатся ставить задачи, находить решения и применять полученные знания. Он сказал, что такое обучение происходит в процессе работы, а затем в ходе исследования. Американский психолог Дж.С.Брунер, наставник И.Я.Лернер, Т.В.Брунер. Кудрявцев, А.Матюшкин, М.Махмутов и другие разработали образование как исследование проблемы.

Проблемное обучение - это модель обучения, в которой учителя организуют относительно независимые поисковые действия. Модель использует следующую структуру процесса обучения: 1) создавать проблемные ситуации и задавать вопросы; 2) выдвигать гипотезы, гипотезы о возможных способах решения проблемы, защищать их и выбирать один или несколько методов; 3) Резюме результатов - включите новые знания и навыки в систему, которую освоили ученики, и закрепите их в теории и практике

3. Обучающая игровая модель.

Вовлекать учащихся в игровое моделирование изучаемого явления, что позволит им получить новый опыт в игровой среде. Обучающая функция игры реализуется путем обсуждения игровых действий, анализа игровой ситуации как модели и осознания взаимосвязи с реальностью. Предпосылкой для всестороннего развертывания образовательного процесса на основе обучающих игр является наличие у учителя огромного личного и профессионального потенциала. Он играет разные роли в учебном процессе и обеспечивает участие учеников в игровом поведении и особые образовательные и познавательные результаты игры.

4. Компьютерная модель обучения

Как и с введением любого другого метода обучения, возникло множество проблем, связанных с психологией и условиями обучения использования компьютеров в процессе обучения. В то же время компьютеры предоставляют беспрецедентные возможности информационной поддержки

образовательного процесса. Выбор стратегии внедрения компьютеров в образование создаст серьезную многомерную проблему, которая позволит использовать все ее преимущества и избежать потерь, влияющих на качество учебного процесса и развитие основных сфер деятельности людей.

Анализ научных знаний позволяет систематизировать и выделить следующие функции компьютеров в обучении:

- Технология и обучение (процедуры обучения и контроля, диагностика, моделирование, эксперты, диалог, консультации, расчет и логика);
- Педагогика (компьютер как тренажер, учитель, помощник и оборудование для моделирования определенных ситуаций; как средство усиления образовательной деятельности и оптимизации деятельности учителя; как средство исполнительской функции: быстрое обновление учебной информации и получение соответствующей личности ученика Характерная рабочая информация; как регулировать, контролировать и оценивать его деятельность, методы ее активации и стимуляции).

В связи с этим задача педагогики - определить и обеспечить условия для фактической реализации возложенной функции. Назовем эти условия:

- Взаимосвязь между использованием компьютеров и целями, содержанием, формой и методами обучения;
- Сочетание разговора учителя и использования компьютера;
- Структура преподавания компьютерных курсов;
- Комбинация компьютера и другой совокупной стоимости владения.

Эти условия должны быть определены для того, чтобы найти разумную доктринальную основу между логикой компьютера и логикой развертывания образовательной деятельности. В настоящее время вторая логика принесена в жертву первой логике, поэтому компьютеризация обучения не может дать идеального обучающего эффекта. Установка компьютеров в классах или университетских аудиториях - это не конец компьютеризации, а начало компьютерного обучения.

5. Модель проектного обучения

Модель формировалась по методике проекта, восходящей к США 1920-х годов. Он также известен как проблемный метод, он работал с американским философом, педагогом Дж. Дьюи и его учеником В.Х.Килпатриком. Дьюи рекомендует учиться на активной основе посредством целесообразной деятельности студентов, основанной на личном интересе студентов к конкретным знаниям. «Все, что я узнал, я знаю, что мне нужно, где и как применить эти знания» - это главный аргумент в пользу современного понимания методов проекта, привлекающий многих, стремящихся найти разумный баланс между академическими знаниями и прагматизмом. Система обучения. умение.

Методика проекта основана на развитии познавательных способностей учащихся, умении самостоятельно конструировать знания, умении ориентироваться в информационном пространстве и развитии критического мышления.

Проектный подход всегда ориентирован на независимую деятельность: индивидуальную, парную и групповую, выполняемую учащимися в течение определенного периода времени. Этот метод органично сочетается с групповым обучением. Метод проекта всегда основан на решении определенной задачи. С одной стороны, он должен предусматривать использование различных методов и учебных пособий, с другой стороны, он должен объединять знания и навыки в различных областях науки, технологий, технологий и инноваций.

6. Модель дистанционного обучения

Дистанционное обучение (ДО) является универсальной формой гуманистического образования. Оно основано на широком использовании традиционных и новых информационных и телекоммуникационных технологий и технических средств. Оно предоставляет учащимся свободный выбор учебных предметов, соответствующих стандартам, диалогу и обмену с учителями и обучению. В процессе создаются условия, не зависящие от положения ученика в пространстве и времени.

Дистанционное обучение-это система, в которой будет реализован процесс дистанционного обучения для реализации и подтверждения определенной образовательной квалификации студентов, которая становится основой для их дальнейшей творческой и / или трудовой деятельности.

Информационно-образовательная среда DL представляет собой набор методов передачи данных, информационных ресурсов, интерактивных протоколов, оборудования, программного обеспечения, а также организационной и методической поддержки, организованной системой, и ориентирована на удовлетворение образовательных потребностей пользователей.

DL также оказывает положительное влияние на студентов: благодаря самоорганизации, стремлению к знаниям, способности взаимодействовать с компьютерными технологиями и

способности самостоятельно принимать ответственные решения он улучшает творческий и интеллектуальный потенциал студентов.

Качество дошкольного образования не ниже, чем качество очного обучения, но за счет привлечения качественного профессорско-преподавательского состава, использования в учебном процессе лучших учебно-методических публикаций и контрольных тестов по различным дисциплинам оно улучшается. качество.

Литературы

1. Андреев А.А. К вопросу об определении понятия «дистанционное обучение» // Дистанционное образование. -1997. №4.
2. Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Теория обучения: Учеб. Для студ. высш. учеб. Заведений. - М.:, 2003. -384 с.
3. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров - М.: «Академия», 2002. - 272 с.

Рецензент: доц. М.Меликов

Göndərilib: 08.01.2021

Qəbul edilib: 10.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/115-118

Kifayət Qurban qızı Mənsimova

ADPU nəzdində Pedagoji kollec

kifayetmnnv@gmail.com

PERFEKSİONİZM: SƏBƏBLƏRİ VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ**Xülasə**

Perfeksionizm - mürəkkəb haldır, onun təsiri insan həyatının bütün sahələrini əhatə edə bilər. Normal “perfeksionizm” zamanı insan səyli işdən məmnun olur, özünü inkişafa və nəticələrin yaxşılaşdırılmasına can atır, bununla belə öz şəxsiyyət və ya vəziyyət mükəmməlliyinin hüdudunun olması faktını qəbul etmək qabiliyyətində olur. Nevrotik perfeksionizm zamanı insana hər şey yetəri qədər mükəmməl görünür. Dərinlərə kök salan tam dəyərli olmama və zəiflik hissi onu həddən artıq özünü dağıdıcı səylər dairəsinə çəkir və hər bir iş və ya vəzifə növbəti təhdidedici çağırışa çevrilir. Perfeksionizm bütün neqativ psixoloji hallarda olduğu kimi əslində dərin səbəblərlə izah olunur. Bu səbəblər sırasında aşırı dərəcədə vicdanlı olmaq, özünə qarşı yüksək tənqidi yanaşma və bəzən bu yanaşmaları digərlərindən də gözləməyi qeyd etmək olar. İnsanlar arasında risk qrupuna o kəslər aid olunur ki, onların inkişaf etmək və nailiyyət əldə etmək istəyi həddi aşmış olur.

Açar sözlər: *perfeksionizm, neqativ perfeksionizm, pozitiv perfeksionizm, natamamlıq hissi, gərginlik, stress, depressiya*

Perfectionism: causes and development characteristics**Summary**

Perfectionism is a complex phenomenon that can affect all areas of human life. Under normal "perfectionism", a person is satisfied with hard work, strives for self-improvement and improvement of results, and yet is able to accept the fact that there is a limit to the perfection of his personality or situation. With neurotic perfectionism, not everything looks perfect enough. A deep-rooted sense of worthlessness and weakness draws him into an overly self-destructive effort, and each job or task becomes the next threatening challenge. Perfectionism, as in all negative psychological situations, is in fact explained by deep reasons. These reasons include being overly honest, being highly critical of oneself, and sometimes expecting the same from others. Among people at risk are those whose desire to develop and achieve is excessive.

Key words: *perfectionism, negative perfectionism, positive perfectionism, feeling of imperfection, tension, stress, depression*

Giriş

Son onillikdə psixologiya elmində perfeksionizm problemləri üzrə tədqiqatların sayı və onlara maraq dərəcələri artıb. Bəzi psixoloqlar perfeksionizmi iyirmi birinci əsrin xəstəliklərinə aid edirlər. Perfeksionizm - mürəkkəb haldır, onun təsiri insan həyatının bütün sahələrini əhatə edə bilər. Normal “perfeksionizm” zamanı insan səyli işdən məmnun olur, özünü inkişafa və nəticələrin yaxşılaşdırılmasına can atır, bununla belə öz şəxsiyyət və ya vəziyyət mükəmməlliyinin hüdudunun olması faktını qəbul etmək qabiliyyətində olur. Nevrotik perfeksionizm zamanı insana hər şey yetərli qədər mükəmməl görünür. Dərinlərə kök salan tam dəyərli olmama və zəiflik hissi onu həddən artıq özünü dağıdıcı səylər dairəsinə çəkir və hər bir iş və ya vəzifə növbəti təhdidedici çağırışa çevrilir.

Perfeksionist (yəni neqativ perfeksionizmdən əziyyət çəkən şəxs) qarşısında öz imkanlarına uyğun olmayan planlar qoyur. Və bu planlarını gerçəkləşdirmək üçün onun real olaraq əlindən gələnlər odur ki, o daim hər şeyi nəzarətdə saxlamağa çalışır. Bu yolda göstərdiyi səylər onu daim gərgin yaşamağa məcbur edir. Bu cür insanların ən sevdiyi ifadələr maksimalist ifadələridir: “ya hər şey, ya heçnə” və s. Bundan başqa bu cür insanların psixikası daim utanc, günah və özünü tənqid kimi hisslərin qurbanına çevrilir. Əslində, perfeksionist insanların bu cür psixoloji problemlərlə üzləşməsi məhkumluğu bir faktır.

Unutmamalıyıq ki, perfeksionizm bütün neqativ psixoloji hallarda olduğu kimi əslində dərin səbəblərlə izah olunur. Bu səbəblər sırasında aşırı dərəcədə vicdanlı olmaq, özünə qarşı yüksək tənqidi yanaşma və bəzən bu yanaşmaların digərlərindən də gözləməyi qeyd etmək olar. İnsanlar arasında risk qrupuna o kəslər aid olunur ki, onların inkişaf etmək və nailiyyət əldə etmək istəyi həddi aşmış olur.

Lakin perfeksionizm özünü vahid bir şəkildə biruzə vermir. Məsələn, bəzən cılız “Məni” dəf etmək üçün insanlar “şişirdilmiş” “Mən”i üstünlük verir. Bəzən isə insanlar özləri daim müqayisə edərək bu müqayisədə

özlərinə xas zəif və mənfi cəhətləri süni şəkildə öz təxəyyülündə böyüdür. Şüuraltı olaraq özünü uğurlu insanlarla müqayisə edir və bu müqayisədə özünü tənqid obyektinə çevirir. Bəzən isə insanlar qarşılarına real olmayan məqsədlər qoyur və nəticə olaraq çıxılmaz bir labirintin qurbanı olur.

Bu gün psixoloqlar artıq müxtəlif yaş qruplarına aid səciyyəvi olan perfeksionizm haqda yazırlar. Onlar uşaq və gənc perfeksionizmin mövcudluğunu sübut edir. Uşaqlarda perfeksionizmin yaranma səbəbləri valideynlərin onlar qarşısında çox yüksək və daha çox halda əlçatmaz və uşağın özünün imkanları kənar olan tələblər irəli sürür. Bu tələblər qarşılığında uşaq çox zaman natamam həyat tərzi sürməyə məhkum olur. Bu hal uşaqda hələ kiçik yaşlarından natamamlıq kompleksi və disfunksiya yaradır. Bu cür uşaq qeyri-normal şəkildə “yaxşı” uşaq imici qazanmağa can atır. O bütün enerjisi ilə məktəbdə, dərnekədə, evdə seçilməyə çalışır. Uşaqda belə bir hiss yaranır ki, o, valideyn məhəbbətini yalnız çalışaraq və uğur əldə edə bilərək qazana bilər.

Gənclər arasında rast gəlinən perfeksionizm daha gərgin şəkildə özünü biruzə verir. Çünki gənc insanın psixologiyası daha zərif olur. Gənc perfeksionist daim özünü cəmiyyətin rəyindən asılı görür. O, öz qarşısında yüksək ideallar qoyur. Yol verdiyi səhvləri özünə bağışlamır və özünü daim tənqid edərək gərginliyə qapılır. Xüsusən gənc qızlar aşırı olaraq öz zahiri görünüşünə diqqətə qapanır, uğursuzluqları isə böyük aqressiya ilə qarşılayır.

L.Teri-şort və digər müəlliflər pozitiv və neqativ perfeksionizmi təsvir ediblər. Birincisi pozitiv əsaslandırma funksiyası olan davranış kimi xarakterizə olunur; o, stimullarla qarşılıqlı təsir etmək hazırlığından ibarətdir. Mənfi perfeksionizm neqativ əsaslandırmanın funksiyası, eləcə də xoşagəlməz nəticələrdən qaçmaq cəhdidir (1).

Perfeksionizm tədqiqatçıları hər zaman bir sual narahət edib - perfeksionizmi özünü təkmilləşdirmə və özünü aktualaşdırmaya sağlam cəhdin təzahürü kimi və ya “mövcud olmayan mükəmməliyin zəhlə tökən mübtəlalığı” kimi hesab etmək lazımdır (6, s.157-168). Bəzi psixoloqlar hesab edirlər ki, bu suala birmənalı, hər hal üçün ədalətli olan, son cavab tapıla bilməz (2, s.41-46).

Peters yazır: “Maksimal nailiyyətlər, maksimal inkişaf üçün (məsələn, əmək və inad tələb edən böyük məqsədlər qoymaq meyli) yaxşı və zəruri olan bir şey insan həyatına həm pozitiv, həm də neqativ təsir göstərə bilər” (7, s.327-349). Əgər Parker və Adkins (8, s.173-176) səyi insan tərəfindən özü üçün qoyduğu standartlar “qeyri-real yüksək” olduğu zaman tamamilə nevroitik qiymətləndirməyi təklif edərsə, Peters bu müəlliflərlə mübahisə edərək, aşağıdakı sualı verir: «İstedadlı insanlar üçün nəyi qeyri - real hesab etmək olar? Kim çox qabiliyyətli və öz qabiliyyətlərini tam həcmdə inkişaf etdirmək istəyən şəxslər üçün yol verilən iddia səviyyəsi haqqında obyektiv fikir söyləyə bilər?»

Bununla belə, Parker və Adkins yuxarıda qeyd olunmuş fikri bildirərək, perfeksionizmin sağlam və ya nevroitik təbiəti haqqında qəti qərara iddia etmirlər. Onlar aşağıdakı misalı göstərirlər: idmançı qız, Olimpiya Oyunlarının, sürətli enmə üzrə yarışların iştirakçısı start xəttində dayanıb, böyük gərginlikdə enmədən əvvəl öz gücünü toplayıb. Uzun illər, uşaqlıqdan o, gündə bir neçə saat məşq edib, idman rejiminə riayət edib, qarşıda duran bir neçə saniyəyə görə bir çox şeydən imtina edib. Məqalənin müəllifləri belə bir sual verirlər: idmançı qızın perfeksionizmi normal və ya nevroitkdir? Silverman hesab edir ki, perfeksionizmin qiymətləndirilməsi mədəni olaraq determinasiya olunub. Rəqabət prinsipinə əsaslanmış cəmiyyətdə Silverman aşağıdakı tendensiyanı müşahidə edir. Mükəmməlik, özünü təkmilləşdirməyə cəhd elə tətbiq olunub ki, insan hər hansı bir ictimai qəbul edilən sahədə daha rəqabət qabiliyyətli olur və cəmiyyət tərəfindən istedadla malik, milli və beynəlxalq səviyyədə yarışa bilən şəxs kimi qəbul edilir - bu zaman onun perfeksionizmi təşviq edilir. Onun mükəmməliyə cəhdi cəmiyyətin “lazımsız, uyğunsuz” kimi hesab edilən sahəyə yönəldiyi zaman perfeksionisti qınayır və nevroitik kimi hesab edirlər (1, s.87-89).

A.Maslou (4) konsepsiyasının əsas müddəalarına əsasən, mükəmməliyə cəhd, aktiv özünü təkmilləşdirmə - nevrozun təzahürü deyil, şəxsiyyət sağlamlığının göstəricisidir. K.Horni daha mükəmməl olmaq, ideala maksimal şəkildə yaxınlaşmaq cəhdinin özünü nevroitik hesab etmir. O ehtimal edir ki, “həqiqi ideal” və özünün “nevroitik ideallaşdırılmış obrazı” anlayışlarını ayırmaq lazımdır (5, s.32-40). Sonuncu “... həqiqi ideallardan fərqli olaraq statikdir. Bu, insanın əldə olunmasına can atdığı məqsəd deyil, onun sitayiş etdiyi cəmləşdirilmiş ideyasıdır. İdeallar dinamik xassəyə malikdir; onlar həmin ideyalara yaxınlaşmaq cəhdini doğurur, onları çəkir; onlar istənilən inkişaf üçün tələb olunan və qiymətsiz qüvvədir. İdeallaşdırılmış obraz inkişaf üçün şübhəsiz əngəl olur, çünki qüsurları inkar edir və ya onları pisləyir. Həqiqi ideallar təvazökarlığa, ideallaşdırılmış obraz - təkəbbürlüyə aparır». K.Horni qeyri-həqiqi, nevroitik ideala can atan şəxsiyyətin müxtəlif inkişaf variantlarını təsvir edir: «... Əgər nevrotikə özünü onun həqiqətən də bu ideallaşdırılmış obraza uyğun olduğuna inandırmaq vacibdirsə, o zaman o, həqiqətdə möhtəşəm ağıla malik olduğu və ya qüsurları da çox gözəl olan zərif insan olduğu haqqında təsəvvür inkişaf etdirir. Əgər diqqət ideal ilə müqayisədə qatı nifrətə layiq olan real “Mən”-də cəmlənirsə, o zaman ən alçaldıcı tənqid ön plana

çıxır. Özünə qarşı etinasızlıq nəticəsində yaranan özü haqqında təsəvvür ideallaşdırılmış obraz kimi reallıqdan o qədər uzaq qala bilər ki, onu alçaldıcı obraz adlandırmaq olar... Əgər o, ilk növbədə reaksiya verirsə, biz “narsislik” insan haqqında təsəvvür əldə edirik... ikinci halda bizdə xüsusi “Super-Ego” tipli perfeksionist təsəvvürü olur. Horni belə bir variantı da nəzərdən keçirir: “...insan heç kimin və heç nəyin qarşısında cavab verməyən kimi görünür; o, dəlilik, məsuliyyətsizlik və neqativizmə meyilli olur” (5).

Faktiki olaraq “normal” (yəni pozitiv) və nevroitik (neqativ) perfeksionizmi arasında fərq perfeksionizmin psixometrik ölçülmə metodlarının yaradılmasına qədər müəllif - klinisistlər tərəfindən daxil edilib. Normal perfeksionist - özü üçün yüksək standartlar müəyyən edən, öz standartlarını mövcud vəziyyətə uyğunlaşdırma bilən, yəni nevroitik perfeksionistlə müqayisədə daha uyğunlaşmış olan, özü üçün yüksək standartlar qoyan və özünə səhv buraxmaq imkanını verməyən şəxsdir. Deməli, sonuncularda heç zaman nəyinsə kifayət qədər yaxşı icra edildiyi hissi olmur. Bu fərqi mənası ondan ibarətdir ki, perfeksionizm öz davranışının həddən artıq kritik qiymətləndirilməsi meylli ilə bircə hərəkatın yerinə yetirilməsinin yüksək standartlarını nəzərdə tutur.

Neqativ perfeksionizmin formalaşması amillərini nəzərdən keçirək. Onlardan birincisi - fərdin öz fəaliyyətinin qüsurlarından narahatlığı. Pozitiv perfeksionist məntiqli və realist standartlara can atır, bu da uyğunluq halında özünü məmnun etmə və özünü qiymətləndirmənin artırılmasına səbəb olur. Neqativ perfeksionistlər öz fəaliyyətinin qüsurlarına görə o qədər narahatdır ki, hətta ən əhəmiyyətsiz qüsurdan öz tələblərinə tam uyğunsuz olduqlarını hiss edə bilərlər.

İkinci amil - əldə olunmuş nəticənin keyfiyyətinə görə şübhədir. Bu, fəaliyyətin ayrı-ayrı qüsurlarının əsaslı təhlili deyil, işin pis yerinə yetirildiyinə dair ümumi hissiyattır.

Üçüncü amil ondan ibarətdir ki, neqativ perfeksionistlər öz valideynlərinin ümidləri və qiymətlərinə böyük əhəmiyyət verirlər. Bir çox psixoloqlar pozğunluğun səbəbi və onun mənbəyi qismində valideynləri ilə əlaqəni təsvir ediblər. Onlar ehtimal ediblər ki, perfeksionistlər elə bir mühitdə böyüyüblər ki, burada təqdir və sevgi onların uğurları ilə şərtləşib. İstənilən uğursuzluq və ya səhv uşağın valideynləri tərəfindən qəbul edilməməsi və sevgilərinin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Neqativ perfeksionizm özünü üç formada biruzə verə bilər. Psixoloq alimlər (Qordon Flett) üçüncü formanı ən ağır növ sayır. Bu halda insan özünə dair irəli sürdüyü tələbkarlığı eyni dərəcədə onu əhatə edən insanlardan da tələb edir. Alimlər apardıqları tədqiqatlar nəticəsində bu cür insanların xroniki xəstəliklərdən, xüsusilə ürək-damar xəstəliklərindən, daha çox əziyyət çəkdiqlərini sübut etmişlər.

Neqativ perfeksionizmin ağırlaşdırıcı tərəfi ondadır ki, insan özü qarşısından çox yüksək tələblər irəli sürməklə tamamlanmır. Perfeksionist öz məqsədinə çatsa da o, düşünürkü artıq ətraf mühit daha yüksək tələblər irəli sürür və bu da daha bir psixoloji gərginliyə təkan vermiş olur. Bu hal perfeksionizmi daha da dərinləşdirir və artıq onun yeni qorxulu fəsadları özünü biruzə verməyə başlayır. Bu fəsadlar çox zaman narahatlıq və gərginlik, depressiya və hətta özünə qarşı bir fiziki xətər yetirməklə müşahidə olunur. Daim stres vəziyyətində yaşayan bu cür insanlar baş ağrılarından və xroniki yuxusuzluqdan əziyyət çəkir.

Tədqiqatçılar müəyyən edib ki, perfeksionizm bir psixoloji gərginlik halı kimi hər gün daha da geniş yayılmaqda davam edir. Bu tendensiya artmaqdadır. Artım isə cəmiyyətdə artan iqtisadi rəqabət və sosial şəbəkələrin həyatımızda artan rolu ilə bağlıdır. Çünki sosial şəbəkə ünsiyyət və tanışlıqların sayı artırdıqca perfeksionizmə meyilli insanları özünü daha çox insanlarla müqayisə etməyə imkan yaradır. Və bəllidir ki, sosial şəbəkələrin inkişafında geriya addım mümkün deyil. Buna görə bu cür insanlar üçün daha çətin bir şərait yaranmaqdadır.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, psixologiya elmində perfeksionizm məsələsi bir çox məqamlarda fikir ayrılığına gətirib çıxarır. Bu xüsusi ilə perfeksionizmin mənfə və müsbətlər mütənəsbibliyi məsələsidir. Məsələ, perfeksionizm fəaliyyət əmsalını artırır, yoxsa əksinə. Təbii ki, azaldır, çünki bu cür insanlar hər şeyi ən yüksək səviyyədə etmək istədiqləri üçün onlar bir çox işlərə gec təkan verir. Gözləmə, hazırlıq kimi məqamlar insanın gərginliyini daha da artırır. Digər sual isə perfeksionizmin səadət hissəsinə təsiri ilə bağlıdır. Təbii ki, daim gərgin olan insan depressiyaya sürüklənir. Depressiv vəziyyət isə öz növbəsində insanı gözəl hisslərdən məhrum etmiş olur.

Bütün sadalananları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, mövcud vəziyyətdə perfeksionizmin tədqiqinə, xüsusilə, onun yaranma səbəblərinin tədqiqinə psixoloqlar və pedaqoqlar geniş yer ayırmalıdır. Təbii ki, bir çox hallarda olduğu kimi perfeksionizmin yaranması səbəbləri uşaqlıq illərində ailədə valideyn-uşaq münasibətlərinin mənfə tərəfləri durur. Hətta demək olar ki, uşaqlarda perfeksionizmin inkişafında valideynlərin böyük rolu olur. Çünki daim övladından narazı olan valideyn ailədə qeyri sağlam bir mühitin yaranmasına şərait yaratmış olur. Bu şəraitdə sevgi və hörmət özü özünə yaranan bir dəyər kimi deyil, uğur və nailiyyətə bağlı və onlardan asılı olan bir hiss kimi dəyərləndirilir. Bu şəraitdə böyüyən uşaq valideyn rəğbətini və sevgisinin birbaşa onun uğurlarından asılı olduğunu anlayır. Uşaq daim gərgin və narahat halda yaşayır və

bir məqamdan sonra uğursuz bir övlad olduğunu, valideynlərinə layiq olmadığı kimi neqativ hisslər onun psixologiyasına hakim olur, şüuraltı olaraq onu ətraf mühətdən təcrid etməyə başlayır. Və elə bütün bunlar perfeksionizm kimi neqativ halın ilkin inkişaf mərhələsi, yəni perfeksionizmin ilkin simptomları kimi dəyərləndirilir. Növbəti mərhələ məktəb mərhələsidir. Burada “yaxşı qiymət” tələbi uşaq üçün bəzən ən vacib məqsədə çevrilir. Yəni məqsəd oxumaq deyil, tərif və “yaxşı qiymət” olur. Uşağı yalnız qiymət maraqlandırır. Yalnız qiymət son nəticə və məqsədə çevrilir. Bu isə nəticədə uşağın tərifdən asılılığına gətirib çıxarır. Bu halda uşağın özünə güvən hissi itir və o, natamamlıq sindromundan əziyyət çəkməyə başlayır. Böyüdükcə o, bu natamamlığı dəf etmək məqsədi ilə öz qarşısına yüksək bəzən isə əlçatmaz məqsədlər qoyur. Böyüyən və formalaşan şəxsiyyət cəmiyyətin yüksək tələbləri ilə də üzləşir. Bu isə onu göstərir ki, ailə və cəmiyyət real olmayan tələbləri irəli sürərək şəxsiyyəti məqsəd və nailiyyətlərdən asılı edir. İnsan adı səadət hissindən uzaq olur. Təsadüfi deyil ki, uğurlu və böyük nailiyyətlər əldə etmiş insanlar özlərini daxilən çox bədbəxt hiss edirlər.

Nəticə

Təbii ki, perfeksionizm xeyirli və lazımlı da ola bilər. Əgər insan öz qarşısına imkanı daxilə məqsədlər seçərsə. Çünki əlçatmaz olan məqsədə doğru fəaliyyət aparən insan elə əvvəldən özünü uğursuzluğa məhkum etmiş olur. Və nəticədə insan depressiyaya, hətta özünəqəsdə gətirib çıxarır. Əksinə öz imkanlarına uyğun fəaliyyət göstərən və çalışan insan isə böyük ehtimalla uğur qazanır və bu uğur hissi də onda arxayınlıq, rahatlıq və özünə inam hissi yaradır. Müsbət emosiyalar isə öz növbəsində insanın həm psixologiyasına, həm səhhətinə müsbət təsir edir. Ən əsas odur ki, çalışqanlıq, məqsədli olmaqla aşırı tələblər arasında xətt müəyyən olunsun və aydın şəkildə təhlil verilə bilsin. Bu müasir psixologiya elmində vacib bir məqamdır. Bu gün perfeksionizmin tədqiqinin müxtəlif aspektləri üzrə çoxsaylı tədqiqatlar aparılıb: konseptualizasiya, qiymətləndirmə metodlarının işlənilib hazırlanması, şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqə. Lakin bu sahədə tədqiqat üçün hələ böyük boşluq var.

Ədəbiyyat

1. Y.V.Zelentsova. Xarici və yerli psixoloqların əsərlərində perfeksionizmin tədqiqinə tipoloji yanaşma / Privolojsk elmi xəbərlər məcmuəsi // Psixoloji elmlər, 2015. - № 6-2(46). - S. 87-89
2. O.P.Kaşına. Müasir cəmiyyətdə perfeksionizm və narsisizm problemi / N.İ.Lobaçevski adına Nijqorod Universitetinin xəbərlər məcmuəsi // Sosial elmlər, 2010. - №2(18). - S. 41-46
3. N.B. Lukina. Məqsədli istiqamət və şəxsiyyətin perfeksionizmi haqqında // Studia Humanitatis. 2016. № 3.
4. A.Maslou. Motivasiya və şəxsiyyət Spb.: Avrasiya 1999
5. K.Horni. Bizim zamanın nevroitik şəxsiyyəti. Daycest. M., 1993. S. 32-40.
6. V.A.Yasnaya, S.N.Yenikolopov. Perfeksionizm: Problemin tədqiqi tarixi və müasir vəziyyəti // Psixologiya məsələləri. - 2007. - N 4. - S. 157-168.
7. Emily L. Mofield, Megan Parker Peters Mindset Misconception? Comparing Mindsets, Perfectionism, and Attitudes of Achievement in Gifted, Advanced, and Typical Students // 2018, p. 327-349
8. Parker W.D., Adkins K.K. Perfectionism and the gifted // Roeper Review. A Journal on gifted education, 1995, v. 17, p. 173–176.

Rəyçi: p.f.d. L.Əliyeva

Göndərib: 19.01.2021

Qəbul edilib: 20.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/119-123

Nubar Elsevər qızı Bəşirli

AMEA Tarix İnstitutu

nubar.besirli@mail.ru

NOBEL QARDAŞLARI VƏ ONLARIN BAKI NEFTİ İLƏ İLK TANIŞLIĞI

Açar sözləri: "Nobel qardaşları", Lüdvig Nobel, Robert Nobel, Alfred Nobel, Bakı nefti, xarici kapital, iltizam sistemi, Qara şəhər

Nobel brothers and their first acquaintance with Baku oil

Summary

The first foreign capital in Baku was laid by the Nobel brothers from a family of famous Swedish engineers and inventors. The Nobel brothers brought walnuts from Germany to make rifles, which cost them dearly. Robert Nobel, who was sent to Lankaran by his younger brother Ludwig to make it cheaper, goes to Baku. A young businessman interested in the development of the oil industry comes to the conclusion that he can quickly make a fortune from oil. Realizing that oil is the most profitable sector in Baku, Robert Nobel founded the Nobel Brothers and opened an oil refinery in the Black City. Thus, the Nobel laureates soon became one of the giant oil magnates. In the middle of 1876, Ludwig Nobel, a talented engineer who was well acquainted with the modern organization of industrial production, moved to Baku. Thus, a new stage is entered in the future development of Baku oil.

Key words: "Nobel brothers", Ludwig Nobel, Robert Nobel, Alfred Nobel, Baku oil, foreign capital, commitment system, Nargin Island, Black City

Giriş

Günümüzdə qədər dünyanın bir çox ölkəsində Nobel qardaşları haqqında saysız məqalələr, kitablar yazılıb. Onların bir çox sahədəki kəşfləri, ixtiraları, sahibkarlıq fəaliyyətləri dəfələrlə araşdırılıb və elmi tədqiqata cəlb olunub.

Azərbaycanda da bu sahədə müəyyən araşdırmalar aparılıb. Etiraf edək ki, sovet dövründə Nobellərin fəaliyyəti ilə bağlı qərəzli yanaşmalar olsa da, dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra onların ölkəmizdəki fəaliyyətinə obyektiv qiymət verilməsi üçün imkan yaranıb. Məhz bu məqsədlə məqalədə Nobellərin Azərbaycandakı fəaliyyəti, o cümlədən Bakı neftinin inkişafındakı rolları obyektiv şəkildə öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə mövzu araşdırıldığı zaman ilk olaraq belə bir sual meydana gəlir ki, nobellər Bakıya necə gəlib çıxıb? Onların məqsədi həqiqətənmi tufəng qundağı üçün qoz ağacı almaq idi? Sözü gedən dövrdə bir çox iş adamları Bakıya gəldikləri halda bəs necə oldu ki Nobellər bu qədər şöhrət qazana bildi? Onların Azərbaycandakı fəaliyyətini digər sahibkarlardan fərqləndirən nə idi? Məqalədə mümkün olduğu qədər sualları cavablandırmaqla yanaşı, işin daha keyfiyyətli alınmasına tərəfimdən xüsusi diqqət göstərilib. Nobel qardaşlarının Bakıdakı fəaliyyətindən danışanda əlbəttə ki, Azərbaycan milli burjuaziyasının nümayəndələrinin fəaliyyətindən də yan keçmək olmaz. Bəs belə bir sual meydana gəlir. Hazı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Hacı Şıxəli Dadaşov, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov kimi neft maqnatlarını nobellərlə birləşdirən nəyə olubmu? Beləliklə, nəhayət ki, ilk dəfə Robert Nobel Bakıya gəlir...

Şəkil. Nobellər

Bakı neftinin işığı gündən-günə güclənir, hərarəti artırdı. Onun şölələri Abşerondan uzaqlara yayılırdı. Neftli sahələrin satılması geniş vüsət aldı. Hərracda pulu olan hər kəs iştirak edə bilirdi. İltizam sisteminin ləğvi də neft sənayesinin inkişafına güclü təkan verdi. Neft şirkətlərinin sayı günbəgün artır, xarici kapitalın fəaliyyət dairəsi genişləndirdi. Bakıda xarici kapitalla əsaslanan ilk xarici şirkəti “Nobel qardaşları” yaratdı. Onlar o vaxta qədər nəinki Rusiyada, həmçinin Avropada məşhur idilər. Ailənin başçısı Emmanuel Nobel hələ 1843-cü ildə İsveçdən Rusiyaya gələrək, maşınqayırma zavodu açır və silah istehsalına başlayır. Krım müharibəsi ilə əlaqədar Rusiyanın silaha böyük ehtiyacını ödəyir. Nobellər istedadlı ixtiraçı, bacarıqlı maliyyəçi, işgüzar adamlar idilər. Krım müharibəsindən sonra Emmanuel Nobel iflas qarşısında qalır. Odur ki, oğlanları Alfred və Elmar ilə Peterburqdan vətənə qayıdır və kimya laboratoriyası yaradır. Lakin laboratoriyada baş verən dəhşətli partlayış Elmarın həyatına son qoyur. Alfred isə buna baxmayaraq öz tədqiqatlarını davam etdirir və öz dövrü üçün ən dağıdıcı maddə olan dinamiti kəşf edir. Qardaşları Lüdviq və Robert Peterburqda qalıb “Nobel qardaşları” şirkətini təsis edir, çoxsahəli fəaliyyətə başlayırlar. Bir müddət sonra onların həyatında yeni bir mərhələ-Bakı mərhələsi başlayır. Elə bir mərhələ ki, “Nobel qardaşları”-nı dünyanın ən qüdrətli şirkətlərindən birinə çevirməklə yanaşı, neftlə bağlı ən müxtəlif sahələrdə misli görünməmiş ixtiraların yaranmasına səbəb oldu. Bütün bunlar isə 1870-ci ildə qardaşı Lüdviqin tapşırığı ilə Robert Nobelin Azərbaycana gəlməsindən sonra baş verdi (İsrafiloğlu, 2002: 10-11).

1870-ci illərin əvvəllərində Nobel qardaşlarından ən böyüyü Robert Nobel Bakıda kiçik emal zavodunu almaqla, lazımı avadanlıqlarla alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün düzgün məkan və düzgün zaman seçmiş oldu. Bu, böyük uğurun, düzgün intuisiyanın və dərin biliklərin nəticəsi idi. O zaman yerli şərait olduqca əlverişli idi. Burada biznes qurmaq üçün tələb olunan əsas amillərin mövcudluğu ilə yanaşı, təchizat və tələbata olan ehtiyacın artması da müşahidə olunurdu. Bu, Nobel qardaşlarının Azərbaycan və Bakıda göstərəcəkləri, sonradan isə 50 il davam edəcək əzmkarlığın başlanğıc nöqtəsi oldu. İndi həmin əzmkarlıq əyani şəkildə bu sərəgildə nümayiş etdirilir. Nobel qardaşlarını Azərbaycana gətirən də məhz silah məsələsi oldu. Yüz minlərlə tüfəng qundağı üçün Almaniyadan başqa qiymətə gətirilən qoz ağacı Nobel qardaşlarına bir o qədər də sərfəli olmadığından, Sankt-Peterburq və İjevsk ətrafında isə qoz ağacı bitmədiyindən qardaşlar bunu imperiyanın müxtəlif bölgələrində axtarmağa başladılar. Mütəxəssislər qoz ağacının Qafqazda, xüsusən də Lənkəran meşələrində çox olmasını söylədikdən sonra Lüdviq Nobel 1873-cü ildə qardaşı Robert Nobeli Azərbaycana göndərdi. Lakin o, Lənkəranda qoz ağacı massivi tapa bilmədi və Nobel qardaşları tüfəng qundağı düzəltmək üçün qoz ağacını daha ucuz qiymətə başa gələn toz ağacı ilə əvəz etdilər. Buna baxmayaraq, Robert Nobelin Azərbaycana səfəri hədəf getmədi. O, yolüstü Bakıda qaldı, Qaraşəhər və Ağşəhəri, neft mədənlərini gəzdirdi, maliyyə, sənaye və iqtisadi vəziyyəti öyrəndi, əsl gəlir mənbəyinin Bakıda olduğunu qabaqcadan çox düzgün qiymətləndirdi. Ümumiyyətlə, Nobellərin Bakı haqqında ilk təsəvvürləri XIX əsrin 60-cı illərində yaranmışdı.

O dövrdə ABŞ kerosinini Avropada şöhrət qazandı ki, bu da qəzet və jurnallar vasitəsi ilə kimya və texnikaya aid xəbərləri daimi izləyən Nobellərin diqqətindən yayınmadı. Lüdviq qardaşı Robertə göndərdiyi 16 fevral 1864-cü il tarixli məktubda kerosin lampalarından söz açır və rus kapitalisti Kokorevin 1858-ci ildə Bakıda kerosin istehsal edən kiçik bir zavod açmasından bəhs edirdi: “Rusiyanın içərilərində Kokorevin Qafqaz şəhəri Bakıdan gətirdiyi mədən yağlarından istifadə olunur. Qiyməti hələ çox baha olsa da güman etməyə əsas var ki, bu yağlar yaxın gələcəkdə ABŞ yağları ilə rəqabət apara biləcək gücə malikdir. Bu ehtiyatlar ABŞda olduğundan heç də az deyil. Ümumiyyətlə, neft məsələsində çox parlaq gələcək var”... lakin onların heç biri güman etmirdi ki, bu “parlaq gələcəyin” əsas iştirakçıları məhz onlar olacaqlar. Robert Nobel 1873-cü ilin sonunda Sankt-Peterburqa qayıtdıqdan sonra Bakıda neftlə bağlı geniş biznes imkanlarının olduğunu qardaşı Lüdviq Nobelin nəzərinə çatdırdı və onu perspektiv cəhətdən tükənməz dövlətə sahib olmağın mümkünlüyü fikrinə inandırma bildirdi. Robert Nobel qardaşı Lüdviqdən 25 min rubl alaraq 1874-cü ildə Azərbaycana qayıtdı və 1875-1876-cı illərdə Bakı neft sənayesində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başladı. Lüdviq Nobel İsveçdəki qardaşı Alfredə yazdığı 31 oktyabr 1875-ci il tarixli məktubunda Robertin Bakıya edəcəyi səfərinə böyük ümidlə yanaşdığını bildirirdi: “Görək xammal və hasilat işlərini necə sahmana salacaq. Mən öz tərəfimdən məndən asılı olan hər şeyi etdim. Onun həyatının sonrakı uğurları və xoşbəxtliyi bundan asılıdır” (Hüseynova A, Abbasova N, Melikova A, 2009:25)

Onu da ayrıca qeyd etmək vacibdir ki, XIX yüzilliyin dördüncü rübündən etibarən Bakı neft sənayesinin kəskin sıçrayışına səbəb olan amillərdən biri 1872-ci ilə qədər Bakı neft sənayesində on illər boyu hökmranlıq etmiş iltizam sisteminin ləğvi idi. O dövrün mütərəqqi düşüncə sahibləri, o cümlədən böyük kimyaçı-alim Dmitri Mendeleev neft sənayesini ləngidən, onun təbii və normal inkişafına əngəl törədən bu mürtəce sistemin əleyhinə çıxış edərək, çar hökumətini inandırmağa çalışırdılar ki, bu sistem nəinki iqtisadiyyatın bu vacib sahəsinin inkişafına mane olur, hətta şikəst edir. İltizam sisteminin aradan götürülməsi Bakı neft sənayesinin misli görünməmiş sıçrayışına səbəb oldu. Elə bir sıçrayışa ki, kiçik bir

zaman kəsiyində Bakı neftini bir çox xarici neft şirkətlərinin ən ciddi və perspektivli rəqibinə çevrildi (İsrafiloğlu, 2009:49).

Neftçıxarmada iltizam sistemi ləğv edilsə də, boş torpaq sahələrinin icarəyə götürülməsi ilə əlaqədar bəzi bürokratik qaydalar hələ qaldığından Robertin torpaq almaq arzusu reallaşmır. O, neft biznesindəki boşluqları və çatışmazlıqları araşdırır, yeni ideyalar üzərində düşünür, Amerika təcrübəsini öyrənir. Apardığı hesablamalar nəticəsində mədənlərdən neftin arabalarla daşınmasının baha başa gəldiyini müəyyənləşdirir. Amerikada bu məqsədlə boru kəmərlərindən istifadə olunmasını əsas götürərək, Bakıda da bu təcrübənin tətbiqinin mümkünlüyünü düşünür. Burla birlikdə Balaxanı mədənlərindən Qara şəhərə neft kəməri çəkmək planı hazırlayır.

Hökumətə bu mövzu ilə bağlı müraciət etmək imkanına sahib olmadığı üçün saray müşaviri, knyaz Bebutovla işbirliyi edir. 1873-cü il dekabrın 7-də Bebutova verdiyi etibarnamədə açıqca yazır:

“Neft mədənlərindən Bakıya neft çəkilməsi üçün hökumətə birbaşa müraciət edə bilmədiyimizə görə xahiş edirik ki, bu məsələni hökumət qarşısında qaldırasınız”.

Bebutov bu məsələ ilə bağlı Bakı qubernatoruna müraciət edir. Qubernator üç nəfər Bakı sakininin şəxsi hesaba Balaxanıdan neft kəməri çəkmək barədə xahişini Tiflisdə olarkən Qafqaz canişinə çatdırır, lakin müraciətdəki şərtlə razılaşmır (Həsənov, 2018:44)

Robert Bakıya gəldikdən sonra Xəzər dənizinin şərqində yerləşən Çələkən adasındakı mədənlərin işlənilməsi üçün lisenziya aldı. Robert Nobel 120-yə qədər neft emalı zavodunun fəaliyyət göstərdiyini, bununla belə neftin hələ də köhnə metodlarla hasil edildiyini biləndə texniki yeniliklər tətbiq etmək qərarına gəldi. O, “Tiflis cəmiyyəti”ndən Qaraxəhərdə 25 min rubla kiçik bir zavod aldı və onu yenidən qurdu. Neft emalı zavodu üçün avadanlıqlar hazırlamaq məqsədi ilə Bakıda mexaniki emalatxanası olan isveçrəli Martin Vestvala sifarişlər verdi. R. Nobel neft emalı zavoduna rəhbərliyi gənc kimyaçı mühəndislər Erlend Teel və Avqust Avelinə həvalə etdi. Gərgin səylər nəticəni çox gözlətmədi. 1875-ci ilin payızında Robert Nobelin zavodu ilk məhsullarını istehsal etdi. Robert özü əla səviyyəli kimyaçı olduğu üçün onun neft məhsulları keyfiyyətinə görə nəinki yerli rəqibləri, hətta Rusiyaya ildə 40 min ton kerosin ixrac edən ABŞ məhsullarım da ötüb keçdi. Hasilat sürətlə genişləndi, Robert Nobel alman geoloqu Fillin köməyi ilə yeni neft mədənləri aşkara etdi. Sankt-Peterburqdan Lüdviq, Parisdən isə Alfred Nobellər Bakıdakı qardaşlarına maliyyə vəsaiti və məsləhətlər baxımından yardımlarını əsirgəmərdilər. Lakin, Peterburq qəzetləri Bakıdakı neft həyəcanından günlərlə, aylarla, bəzən isə illərlə davam edən nəhəng neft Rusiyası Hökuməti yerli istehsala diqqəti artırmaq üçün ABŞ-dan ixrac olunan neft məhsullarına aksiz vergisini artırdı. Belə bir vaxtda, Lüdviq Nobel də marağını boğa bilmədi və 17 yaşlı oğlu Emanuellə birgə Bakıya yollandı. Burada o, bir daha əmin oldu ki, tufəng, top, dinamit və şairədən əldə olunan gəlirlərlə müqayisədə Robertin Bakıdakı neft müəssisəsinin əldə etdiyi qazanc qat-qat çoxdur. 1876-cı ilin sentyabr ayında yenidən Bakıya qayıdan Lüdviq qardaşı Alfredə yazdığı məktubunda “Bakı neftinin genişmiqyaslı daşınmasını həyata keçirmək planlarının olduğunu, inanılmaz gəlir əldə etməyin mümkünlüyünü bildirirdi. Bakıda o, Robertlə birgə ciddi cəhdlə xüsusi kerosin zavodunun inşasını başa çatdırmağa çalışırdı. Bu məqsədlə 300 min dollar kapital qoyulsa da, bu məbləğ kifayət etmədi. Boru kəmərləri və böyük rezervuarlar lazım idi və buna görə də, qardaşlar dostları Satndartşeldi onun 150 min dollar sərmayəsi ilə birgə fəaliyyətə cəlb etdilər. Beləliklə, təkcə istehsal işlərinə 450 min dollar vəsait sərf olundu (Hüseynova A, Abbasova N, Məlikova A, 2009:22).

1876-cı ildə gənc mühəndis Alfred Turnquist ABŞ-a səyahət etdi. Dünya Sərgisində İsveç bölməsinin yaradılmasına kömək etdi. Sonra bir müddət maşınqayırma işində çalışdı. Oradan İsveçə gedərkən Parisdə qaldı, burada sərgidə Robert Nobellə daha sonra isə Alfredlə tanış oldu. Qardaşlar bacarıqlı mühəndisi bəyəndilər və dərhal onu öz xidmətlərinə götürdülər. Alfred əlaqələri sayəsində xidmətə girdi Marsilya rafineri və ona əmanət edildi "Mümkün qədər çox şey öyrənin." Qardaşlar indiyə qədər Bakıda yaratmaq niyyətində idilər eşitməmiş fasiləsiz emalı. Təəssüf ki, Marseldə borc alacaq bir şey yox idi. Yeni texnologiyalar ABŞ-da, Oil City-də cəmləşmişdi (İsmayılov, 2007: 83).

Xeyli müddət Lüdviq Robertin Bakıdakı fəaliyyətinin uğurlu olacağına şübhə ilə yanaşdı. O, neft biznesinin perspektivinə o qədər də inanmırdı. Lakin tez bir zamanda qardaşı Alfredin Parisdən göndərdiyi teleqram onun fikrini tamam dəyişdi. Avropanın digər paytaxtlarında olduğu kimi, Paris birjalarında da böyük bir qalmaqal hökm sürürdü. Bu qalmaqalın səbəbkarlarından biri də Bakı nefti idi. Parisin işgüzar dairələri və maliyyə elitası Bakı neftinə böyük maraq göstərirdi. Buna, təbii ki, təcrübəli biznesmen Alfred Nobel də biganə qala bilməzdi. Odur ki, qardaşı Lüdviqə təcili teleqram göndərdi: “...Parisin işgüzar dairələrində Bakı nefti haqqında söz-söhbət son dərəcə çoxalmışdır. Deyilənlərə görə Rotşild artıq öz adamlarını ora göndərmiş və çalışır ki, ən yaxşı sahələri ələ keçirsin. Tezliklə yola düşün və fəaliyyətə başlayın. İstənilən qədər vəsait verməyə hazırım. Bakının neft sənayesinin vəziyyəti ilə ətraflı tanışlıqdan sonra Lüdviq başa düşdü ki, əsl müvəffəqiyyət üçün, ilk növbədə, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə

böyük ehtiyac var. Çox keçmədən əsas sima Lüdviq olmaqla Bakıda “Nobel qardaşları” neft şirkəti geniş fəaliyyətə başladı. Şirkətə həmçinin onun qardaşları Robert, Alfred və bir neçə başqa şəxs daxil idi. Şirkətin ilkin kapitalı üç milyon rubl idi. Bu, o dövrdə çox böyük məbləğ sayılırdı. Bir qədər sonra Sabunçuda şirkətin idarə binası inşa edildi. Yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi səviyyəli mütəxəssislər istəyirdi. Odur ki, yüksək əmək haqqı verməklə istedadlı alimlər, mühəndislər, iqtisadçılar şirkətə cəlb edildilər. Böyük istehsalat və biznes əhəmiyyətinə malik Nobel qardaşları illərdən bəri əldə etdikləri misilsiz təcrübəni, hətta Bakı şəraitində belə geniş miqyasda tətbiq etməyə başladılar. Bu, o vaxta qədər görünməmiş bir iş üsulu idi. Onun müsbət nəticələri tezliklə özünü neft sənayesinin ən müxtəlif sahələrində göstərdi. Şirkətin fəaliyyəti neft sənayesinin bütün sahələrini əhatə edirdi; neftin kəşfiyyatı, hasilatı, emalı, nəqli, həmçinin müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi. Məsələnin belə kompleks şəkildə qoyuluşu “Nobel qardaşları”nı başqa şirkətlərdən əsaslı surətdə fərqləndirirdi. Şirkətin hədsiz uğurları da əsasən bununla bağlıdır. “Bakı neft sənayesinə nəzər” məqaləsində Lüdviq Nobel yazırdı: “Xam nefti nəql etmək çox baha başa gəlir. Çünki yerli sənayeçilər nefti arabalarla daşıyırlar. Belə ki, hətta qısa məsafəyə daşınan 20 pudluq bir çəlləyin hər puduna 2 qəpikdən 10 qəpiyə qədər pul vermək lazım gəlir. Bu, məhsulun özündən 10 dəfə bahadır”. Bu mühüm problem Lüdviq Nobeli daim düşündürür, bir an da olsun rahatlıq vermirdi. İqtisadi səmərəni yüksəltmək üçün yeni ideyalar axtarır, daha mütərəqqi üsulları tətbiq etməyə can atırdı. Çünki yaxşı başa düşürdü ki, köhnə və ibtidai texnoloji əməliyyatlar, gündən-günə artan, genişlənən neft istehsalını təmin etmək iqtidarında deyil. Bu nəinki iqtisadi, həmçinin mənəvi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu həm də texniki tərəqqiyə doğru inamlı addım demək idi. Doğrudan da neft mədənlərdən arabalarla çəlləklərdə daşınırdı. Şübhəsiz ki, bu, Nobel qardaşlarını heç cür təmin etmirdi. Odur ki, tezliklə quyulardan neft emalı müəssisələrinə neft kəmərləri çəkildi. Sonra bu kəmərlər dəniz limanına qədər uzadıldı. Bu yenilik neft daşıyanların iğtişaşlarına səbəb oldu.

Minlərlə arabaçı, çəlləkçi, tuluqçu tətillə qoşuldu, neft kəmərlərinin sökülməsini tələb etdilər. Kəmərlərə qarşı terrora da əl atdılar. Bir neçə dəfə sındırdılar, nasos stansiyasını xarab etdilər. Lakin xeyri olmadı. Atlı polislər kəməri gecə-gündüz qoruyurdular. Səmərəni dərk edən başqa sahibkarlar da neft kəmərlərinə üstünlük verdilər. 6-7 ildən sonra neft əsasən kəmərlə vasitəsilə nəql edilməyə başladı. Neftin uzaq məsafələrə nəqli, xüsusilə də başqa ölkələrə ixracı hələ də ciddi problem olaraq qalırdı. Bu təkcə Bakının deyil, dünyanın neft şirkətlərinin həlli vacib olan mürəkkəb bir problemi idi. Bacarıqlı mühəndis, istedadlı ixtiraçı Lüdviq Nobel bu məsələnin də həllini tapdı. O, kanoe tipli qayığın modelini qardaşına göstərər deyir: “Bilirsən, yaxşı bir ideya ağıma gəlib. Nefti daşımaq üçün buna bənzər gəmilər düzəltmək olar. 3 min ton su tutumu olan belə bir gəmi 9 min çəlləyi əvəz edir və 180 min rubl iqtisadi fayda verir. Cəmi iki və ya üç mövsüm ərzində onun xərcini ödəmək olar. Bundan başqa axı belə gəmilərin həcmi xeyli artırmaq da olar”. Bu mütərəqqi ideyanı hamı bəyəndi. Və tezliklə onun reallaşdırılması gündəlikdə duran ən vacib məsələyə çevrildi. Nəhayət, 1877-ci ildə İsveçin gəmi tərsanəsində Lüdviq Nobelin layihəsinə əsasən hazırlanmış ilk tanker suya salındı. Gəmi “Zoroastr” (“Zərdüşt”) adlandırıldı. O, 15 min pud neft daşımağa qadir idi. Onun ardınca. Bu mütərəqqi ideyanı hamı bəyəndi. Onun ardınca başqaları da inşa edildi. “Moisey”, “Spinoza”, “Darvin”, “Məhəmməd”. Bununla da tanker donanmasının əsası qoyuldu.

Neftdaşıma gəmilərinin miqdarının ildən-ilə çoxalması Bakı limanında yükdaşıma əməliyyatlarının həcmi kəskin surətdə artdı və o, qısa bir vaxtda dünyanın ən işgüzar limanlarından birinə çevrildi. Lakin belə bir donanmanı hərəkətə gətirmək üçün çoxlu kerosin tələb olunurdu. Kerosin isə qiymətli yanacaq idi. Buna görə Lüdviq Nobel mazutdan istifadə etməyi qərara aldı. O, Parisə, qardaşı Alfredə məktubunda xahiş edirdi ki, mazut barədə ona dəqiq məlumatlar göndərsin. Alfredin cavabı çox tez gəldi. O, yazırdı: “...Mazutun olduqca böyük gələcəyi var. Əgər sizdə onun qiyməti aşağıdırsa, yubanmadan rezervuarlar inşa edin və onları ağıza qədər mazutla doldurun. Beş-on ildən sonra mazut böyük gəlir gətirəcək”. Bu məktub, mazutun bir yanacaq kimi tədqiqi və sınağı üçün güclü təkan verdi. Lüdviq Nobel bu sahədə bir sıra ixtiralar etdi və şəxsən özünün yaratdığı püskürmə qurğularını şirkətin öz gəmilərində sınaqdan keçirdi. Çox keçmədən şirkətin tankərləri yeni yanacaq növünə keçdilər. Şirkətin Bakıdan Volqa boyuna qədər yerləşən bazalarında toplanmış yüz minlərlə pud mazut, nəhayət, saysız-hesabsız alıcılarını tapdı (İsrafilov, 2002: 20-21). XIX əsrin 70-ci illərində neft sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlər əsasən Rusiya sahibkarlarına məxsus idi. 1875-ci ildə neftçıxarma sahəsində qeydə alınmış 26 şirkət sırasında xarici, o cümlədən qərb kapitalını təmsil edən şirkət yox idi (Mehdiyev, 2009: 19).

1877-ci ilin yayında Robertin Balaxanıdan Qara şəhərə neft kəməri çəkmək üçün sifariş verdiyi “boru və maşınlar artıq Qlazqodan Bakıya doğru gətirir”. O bu barədə Bakı quberniyası Dövlət Əmlakı İdarəsinə məlumat verərək müvafiq torpaq sahəsinin ayrılmasını sürətləndirməyi xahiş edir. Çünki texnikanın gəlməsinə qədər “torpaq işləri dərhal görülməli idi”.

Nobellərin Bakıda ilk neft kəməri 1878-ci il mayın 20-də istifadəyə verilir və gündə 15 min pud xan neft ötürür. Bunun üçdə biri Nobellərin öz zavoduna, qalanı isə digər zavodlara nəql edilir.

Bununla da Nobellər Bakının neft sənayesində böyük bir inqilabi dəyişikliyin əsasını qoyurlar. Neftin kəmərlə vasitəsilə daşınmasının sınırsız dərhal görünür. Digər tərəfdən neft sənayeçiləri də boru xətti çəkmək niyyətinə düşürlər (Həsənov, 2018:46).

Həmin ildə Bakıda kiçik torpaq sahəsi və zavod alan İsveç mənşəli Nobel qardaşları yalnız 1879-cu ildə "Nobel qardaşları" səhmdar cəmiyyətini yaradaraq, neft sənayesində məqsədyönlü fəaliyyətə başladılar (Mehdiyev, 2009: 20).

Nəticə

Nobel qardaşlarının Bakıdakı sahibkarlıq fəaliyyətini araşdıranda və təhlil edəndə ümumiyyətlə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Nobellər məşğul olduqları bütün fəaliyyət sahələrinə elmi yanaşmanın tərəfdarı olublar. Onlar bir-biri ilə, eyni zamanda hər sahədə peşəkar mütəxəssislər ilə məsləhətləşib, hər zaman elmi əsaslandırılmalara üstünlük vermişdilər. Bəlkə də, elə bu səbəbdəndir ki, bir çox xarici neft şirkətləri və iş adamları bu sahədə müəyyən addımlar atsalar da, heç biri Nobellərin əldə etdiyi uğurlara nail ola bilməmişdilər. Xüsusi ilə iltizam sisteminin ləğvi ilə eyni vaxta təsadüf edən Robert Nobelin Bakıya gəlişi, Nobellərin öz fəaliyyətlərini neft sahəsinə yönəltməsi bu sahənin inkişafında müstəsna rol oynadı. Var-dövlət qazanmağın mənbəyini neftdə görən Robert Nobel burada yeni fəaliyyətə başlayır və müntəzəm olaraq qardaşları Alfred Nobel və Lüdviq Nobel ilə fikir mübadiləsi edir. Beləliklə, sonrakı proses Nobellərin Bakıda uzun müddətli fəaliyyətə qədəm qoyması ilə yekunlaşır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov M. Nobellər, neft, milyonçular və qoçular şəhərində. TEAS Press Nəşriyyat evi, Bakı, 2018, 168 s.
2. Hüseynova A, Abbasova N, Melikova A; Nobellər və Bakı nefti, Bakı, 2009, 188 s.
3. İsrəfilov N.R.; Odlu məmləkət. Mütərcim. Bakı, 2002, 208 s.
4. İsrəfilov N.R.; Neft, global münaqişələr mənbəyi. Şərq-Qərb, Bakı, 2009, 464 s.
5. İsmayılov. İ. Azərbaycan nefti XX əsrdə (hərbi-siyasi baxış), Azərb. DNA-nın mətbəəsi. Bakı, 2007, 66 s.
6. Mehdiyev. Ə. Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə. Altay nəşriyyatı, Bakı, 2009, 128 s.
7. Осбринк Б. Империя Нобелей-Текст, Москва, 2003, 280 s.

Rəyçi: t.f.d.C.Bəhrəmov

Göndərilib: 12.01.2021

Qəbul edilib: 13.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/124-127

Melek Anday Rifat qızı Tolunay

Bakı Dövlət Universiteti

andaytolunay@gmail.com

VAGİNİZMİN PSIXOLOJİ-FİZİOLOJİ XARAKTERİSTİKASI*Açar sözlər: vaqinizm, travma, bağlanma, vaqinizmin növləri, cütlük münasibətləri, Disparuniya, Vulvar vestibulit sindromu, Aparoniya***Psychological-physiological characteristics of vaginismus****Summary**

While vaginismus can occur in some women during the first sexual intercourse, and sometimes in women who have not had any problems during previous sexual intercourse, this diagnosis can occur over time, depending on a traumatic event or problem they are experiencing. Vaginismus is divided into primary and secondary according to the time of its formation. The following are the reasons for the formation of the secondary form:

Problems between couples

A traumatic birth experience

Abortion

Exposure to sexual assault

Rough gynecological examination, etc.

One of the points to note is that the diagnosis of vaginismus may include additional symptoms. These are: Aparenia, Dyspareunia and Vulvar Vestibulitis Syndrome (VVS, Vulvar Vestibulitis). Although the symptoms we have listed are very similar to vaginismus, they are completely different from each other.

Key words: *vaginismus, trauma, Attachment, types of vaginismus, couple relationships, Dyspareunia, Vulvar vestibulitis, Aparoni*

Vaginizm qadına məxsus cinsi disfunksiyanlıq olub, vaginanın xarici əzələlərdə koitusa maneə törədəcək şəkildə, təkrarlanan və ya fasiləsiz olaraq qeyri iradi yığılması ilə müşahidə olunur. Amerika Psixiatrik Assosiasiyası (2000) əvvəllər DSM təsnifatlarında vaginizmi: “əzələlərin sıxılacağı vaginal yolu darlaşdırən fiziki bir reaksiyadır və cinsi əlaqənin həyata keçməsinə və ya ağrılı keçməsinə səbəb olur buna vaqinizm deyilir” olaraq qeyd etmişdir. (1) Bu tərif, cinsi əlaqə zamanı ağrı hissi və ya ağrı olacağı narahatlığına görə yaranan cinsi disfunksiyanlılığı izah etməkdə çətinliklərə səbəb olurdu. DSM-5’də (Amerika Psixiatrik Assosiasiyası 2013) vaqinizm, yeni bir diaqnostik kateqoriya olan 302.76 (F52.6) Cinsi orqanlarda və Çanaq da ağrı/Cinsi birləşmə disfunksiyası içinə daxil edilmişdir. (2) DSM-IV-TR əsasən, vaqinizm dispareuniya diaqnozu ilə birləşdirilərək perino-pelvik ağrı disfunksiyanlılığı olaraq təyin olundu. Dəyişən bu təriflə daha əhatəli bir açıqlama meydana gəldi. (3)

Cinsi disfunksiya, cinsi maraq və istək səviyyəsində, cinsi stimullara verilən reaksiyalarda, cinsi əlaqəni başlatmaq və davam etdirmə mərhələlərində, cinsi əlaqə müddətinə mənfi təsir edəcək şəkildə funksiyanın dəyişməyi və ya yox olmasıdır. Cinsi disfunksiya bir nəticədir. Bu müddəti yaradan və davam etdirən amillər terapiya prosesində müzakirə olunur, mexanizmlər araşdırılır. Görünən səbəblər və izahlar altında "dərindən" qatlardakı şəxsin idrak quruluşu rol oynayır. Şəxsiyyət quruluşu, insanın həyat strategiyası, ara inanclar-əsas inanclar, bir insanın daxili dünyasının qaydaları cinsi həyatına təsir edə bilər.

Vaginizm, ailə həyatında cinsi əlaqəyə maneə olan situasiyalar içində tez-tez rast gəlinən səbəblərdən biridir. Dünya miqyasında vaqinizmin yayılma nisbəti 1-7% arası dəyişdiyi halda Lahaie (2010) klinikada apardığı elmi tədqiqatların nəticəsində qeyd etmişdir ki, vaqinizmin yayılma nisbəti 5-17% faiz arasındadır.

Cütlərlə aparılan bir tədqiqatda vaqinizmle qarşılaşma tezliyi 8.4% (Badran, 2006) və %17 (Ghanem, 2006) olaraq təyin olunmuşdur.

Argentina’da aparılan bir tədqiqatda isə bu cür evliliklərdə, qadın cinsi disfunksiyalarının faizi 73% kimi bildirilmişdir (Gindin və Resnicoff, 2002). Vaqinizmin, ümumi əhali içindəki nisbəti 3-13% arasında; klinikaya müraciət edən cinsi disfunksiyası olan qadınlar arasında isə 21-48% olduğu nəticələnmişdir. (Ohl, 2007).

Klinik nümunə daxilində vaqinizmin insidansı Nobre, Pinto-Gouveia və Gomes’in (2006) tədqiqatında %25.5, İngiltərə’dəki bir tədqiqatda isə (Goldmeier,1997) 25%, başqa bir tədqiqatda isə (Roy, 2004) 24.4% olaraq bildirilmişdir.

Mərakeş'də aparılan bir tədqiqatda ümumi əhali içindəki qadın cinsi disfunksiyalarının nisbəti 26.6% və vaginizmin nisbəti 6.2% olaraq qeyd edilmişdir. (Mehichi-Alami və Kadri, 2004).

İranda Tehran şəhərində bir ailə planlaşdırma klinikasına müraciət edən və yaşları 16-53 arasında dəyişən 300 ailəli qadınlardan 8%-nə vaginizm diaqnozu qoyulduğu bildirilmişdir. (Shokrollahi, Mirmohamadi, Mehrabi və Babaei, 1999)

Qərbdə aparılan tədqiqatlarda bütün qadın cinsi disfunksiyalarının içində ən çox rastgəlinən "aşağı cinsi istək disfunksiyası" kimi ortaya çıxsa da (Bachman, 2006; Bodenmann, Ledermann, Blattner və Galluzzo, 2006), Türkiyə'də qarşılaşılan bütün cinsi disfunksiyalar içində vaginizmin 43-73 % arasında olan nisbətlərdə və birinci yerdə olduğu görülür. (Sungur, 1994; Sungur, 2000; Tuğrul və Kabakçı, 1997).

Vaginizmin çox yayılmış bir qadın cinsi disfunksiyası olduğu nəzərə alınsa da dünyanı əhatə edən nisbəti məlum deyil; bundan əlavə, bu cür şikayətləri olan qadınların müalicəyə müraciət etməkdən tərəddüd etdiklərini, yarım diaqnoz qoyulduğunu və bəzi nüansların diaqnoz qoyularkən nəzərə alınmadığı təyin olunmuşdur (Koehler, 2002; Ter Kuilea, 2007).

Vaginizmin heterojen, multisistemli və multifaktorial bir xəstəlik olduğu bildirilsə də yaşanan cəmiyyət və mədəniyyətin vaginizmin formalaşmasında bir amil ola biləcəyi düşünülür.

Vaginizm bəzi qadınlarda ilk cinsi əlaqə zamanı yarana bilərkən, bəzən isə əvvəllər cinsi əlaqə zamanı heç bir problemi olmayan qadınlarda, yaşadıkları travmatik bir hadisə və ya problemdən də asılı olaraq zamanla bu diaqnoz yarana bilər. Vaginizm, meydana gəlmə vaxtına görə primer (əsas) və sekonder (ikincil) olaraq iki hissəyə ayrılır. Primer vaginizm bir dəfə də olsa cinsi əlaqə qura bilməməkdir. Primer vaginizmli bir çox qadın, ailə həyatının aylarla, hətta illərlə davam etməsinə baxmayaraq hələ də bakirədir. Buna "Ömür boyu vaginizm"də deyilir. Natamam ailə vəziyyəti vaxt keçdikcə cütlər arasında böyük problemlərə səbəb olur. Ən çox görülən vaginizm növüdür.

Sekonder vaginizm isə əvvəllər sağlam şəkildə cinsi əlaqə qura bilən bir qadında, adətən, bir və ya bir neçə səbəbdən asılı olaraq sonradan meydana gələn vaginizm növüdür. Sekonder növün yaranma səbəblərini sadalasaq bunlar:

- Cütlər arasında yaranan problemlər
- Travmatik bir doğuş təcrübəsi
- Abort
- Taciz və ya təcavüzə məruz qalma
- Kəbud şəkildə edilən ginekoloji müayinə və s.

Bəzi xəstələr bir şəkildə normal yolla hamilə qalıb, təbii doğuş keçirtmələrinə baxmayaraq hələ də cinsi əlaqədə problem yaşaya bilərlər. Hamilə ola bilən və ya təbii doğuş edə bilən xəstələrdə vaginizmin ola bilməyəcəyini düşünmək səhvdir. Hamilə olan vaginizm xəstələrini bu dövrdə müalicə etmək mümkündür. Bu xəstələrin hamiləlik dövründə müalicələrini tamamlamaları, uyğun şərtlər meydana gəlmiş təqdirdə təbii yolla doğuş etmələrini təmin edir.

Diqqət yetirilməli olduğumuz məqamlardan biri də, vaginizm diaqnozu özündə əlavə simptomları ehtiva edə bilər: aparoniya, disparyuniya və vulvar vestibulit sindromu (VVS, Vulvar Vestibulitis). Sadaladığımız simptomların vaginizmə çox oxşar xüsusiyyətləri olsa da bir-birindən tamamilə fərqlidir.

Aparoniya - şəxsin bir sıra maneələrə görə cinsi əlaqə qura bilməməsidir. Vaginizm eyni zamanda aparoniya növüdür. Dispareuniya isə cinsi əlaqə zamanı ağrı, yanma və sancma hissidir. Bəzən sekonder vaginizmin əsas səbəbi disparyuniya ola bilər. Ancaq ağrılı bir cinsi əlaqə varsa, səbəb həmişə vaginizm olmaya bilər və bu problem vaginizm xaricindəki fiziki səbəblərdən qaynaqlana bilər. Qəti diferensial diaqnoz üçün təcrübəli bir ginekoloq tərəfindən hərtərəfli bir ginekoloji müayinə vacibdir. Dispareuniya, düzgün diaqnoz qoyulduqdan sonra təcrübəli bir mütəxəssis tərəfindən müalicəsi mümkün olan cinsi disfunksiyalıdır. Ümumiyyətlə, səbəb psixoloji bir xəstəlikdən daha çox bir ginekoloji xəstəlikdən asılıdır. Vulvar vestibulit sindromu (VVS, Vulvar Vestibulitis) isə humen və ətrafdakı toxumalarda (vestibulum) həssaslıq və həssaslıq nəticəsində ağrılı əlaqədən sonra disparyuniya, vaginizm və anorgazmiya (orgazm edə bilməmək) kimi simptomların meydana gəlməsi ilə əlaqəli bir sindromdur. Vulvar vestibuliti olan qadınlarda vagininin girişində şiddətli ağrı və həssaslıq olur. Xəstənin öz açıqlamasına görə, cinsi əlaqə son dərəcə ağrılı və ya bu ağrı səbəbiylə vaginal əzələlərin refleksiv şəkildə sıxılacağı xəstəni həkimə gətirən şikayətdir. Bəzən bu vəziyyət o qədər ağır olur ki; xəstə dar şalvar geyindikdə belə ağrı hiss edə bilər. Xəstələr cinsi əlaqə zamanı yaşadığı ağrıyı "ətim bıçaqla kəsilmiş kimi, açıq yaraya turşu vurmaq kimi, yarama duz vururam kimi" deyərək, kəskin bir ağrı və xüsusilə "yanma" kimi təsvir edirlər. Bu yanma hissi əlaqə bitdikdən sonra da davam edə bilər.

Vaginizm bəzən qadının statusuna, şəxsiyyətinə, kişiyyə və cütlüyə aid olan amillərlə əlaqəli ola bilər. Qadının yoldaşı ilə bir yerdə olmaq isdēməməsi, münasibət qurmağa çalışdıqları mühtdə rahat hiss

etməməyi, ailə daxili problemlərin olmağı və ya partnyoruna qarşı gizli qəzəb hissi yaranması bu vəziyyətin ən çox görülən səbəblərindən biridir. Xəstəliyin bu növünə “situativ vaginizm”də deyilir. Situativ vaginizmi yaradan amillərin aradan qaldırılması ilə, vaginizm problemi də aradan qaldırıla bilər.

Vaginizm etiologiyası hələ ki elmə məlum olmasa da, fərqli yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Tədqiqatlarda etioloji rol olduğu düşünülməyən amillər, klinik məlumatlar və fərqli mütəxəssislərin tədqiqat nəticələri qadınlarda vaginizmin yaranmasında bir çox səbəb olduğunu aşkar edir.

Ward və Ogden (1994) qeyd edir ki cinsi əlaqə haqqında mənfi dini-mədəni fikirlərin olması, həyəcan-təşviş (Watts və Nettle 2010), qadının tərəf müqabilinə utanc və ikrah hissə duyması (Borg 2010), ailə münasibətlərinin aşağı keyfiyyəti, qadının tərəf müqabili ilə münasibətlərində problemlərin olması (Hawton və Catalan 1990, Reissing 2003) kişidə cinsi disfunksiyanın mövcudluğu (Binik 2007, Doğan 2008), qadının maarif səviyyəsinin aşağı olması, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, cinsi-psixoloji və fiziki zorakılıq, ağırlı cinsi əlaqənin olması və s. kimi amillərin vaginizmlə olan əlaqəsini göstərir.

Vaginizm problemi yaşayan qadınların tərəf müqabillərinin, bu xəstəliyin yaranmasında və ya davam etməsində roluna dair tədqiqatlar da aparılmışdır.

Psixiatriya poliklinikasına müraciət edən vaginizm olan və olmayan qadınların müqayisə edildiyi bir işdə, vaginizmi olan qadınların daha çox görücü usulü ilə ailə qurduğu, kifayət qədər cinsi biliklərə sahib olmadıqları, qadının tərəf müqabilində qadına nisbətə daha çox cinsi disfunksiyanallığın olduğu, nikahdan əvvəl cinsi təcrübələrinin az olduğu, cinsi fəaliyyət disfunksiyanallığını və cinsi məmnunluq hissində bir azalma olduğu bildirilmişdir.(4) Bəzi tədqiqatçılara görə, qərb və şərq mədəniyyətlərində qadın seksuallığının basdırılaraq, penisə və ya digər yad cisimlərə qapalı tutmaq mənasına gələn və ülviləşdirilən "bakirəlik" anlayışı, vaginanın öz funksiyasına qarşı bir reaksiya olaraq, vaginizmin əsasını yaradan mədəni səbəblərdən biridir kimi izah edilir.(5) Seksuallığa maraqlanmanın, əxlaqsızlıq, cinayət, günah hesab olunduğu, qadınların öz cinsi orqanlarının funksiyalarını belə bilmədikləri cəmiyyətlərdə, uyğun və düzgün məlumat əldə etmək mümkün olmadıqda dezinformasiya və cinsi bilik çatışmazlığı olmaqdadır. (6)

Vaginizmi olan qadınların tərəf müqabillərinin passiv asılı, həddindən artıq qoruyucu olduqlarını və passiv cinsi davranışlarının olduğunu bildirən müəlliflər vardır. Bu baxımdan qadının tərəf müqabili ilə olan münasibətinin, bir-birlərinə hiss etdikləri bağlılığın, onların cinsi məmnunluq hissində və qadında vaginizmin ortaya çıxmasındakı amillərin təsirinin araşdırılmasında önəmli rol oynayır.

Yetkinlik yaşında olanlarda müşahidə edilən bağlanma ilə əlaqəli John Bowlby (1969/1982) qeyd etmişdir ki, bağlanma nəzəriyyəsi yaxın münasibətlərdə yaşanan idrak, emosional və davranış proseslərini şərh edərkən geniş istifadə olunur.

Bağlanma nəzəriyyəsi, insanların özləri üçün vacib olan başqası ilə güclü əlaqələr qurma meylini izah edən bir yanaşmadır. Bundan başqa bir çox alimin nəzəriyyəsi mövcuddur. Yeniyyətə və yetkinlik yaşında olanlarda müşahidə edilən bağlanmanı araşdırmaq məqsədiylə Hazan, Shaver (1987) və Main (1990) tərəfindən şkala yaradılmışdır. Onlar qeyd edir ki, əldə edilən nəticələrə görə körpəlikdə qurulmuş bağlanma üsulları ilə gənclərdə görünən bağlanma üsulları ilə üst-üstə düşür. Bartholomew isə kvadrat (dördlü) bağlanma modelini, mənlik və bağlanma fiquru modellərindən də faydalanaraq, yetkinlərdə bağlanma üsullarını daha yaxşı izah etmək üçün inkişaf etdirmişdir. Bartholomew və Horowitz (1991), digərlərindən fərqli şəkildə bağlanmayı “özü və digərləri” daxil olmaqla iki ölçüdə araşdırmışlar. Bağlanma üsullarını müsbət-mənfi qütblərdə “mənlik və başqaları” modellərinin kəsişmə nöqtəsində təyin ediblər. Sadaladığımız bu nəzəriyyələr vaginizm diaqnozu qoyulmuş qadınların tərəf müqabilləri ilə bağlanma prosesini müşahidə edərkən çox faydalı olacaq üsullardır.

Vaginizmi olan qadınların cinsi əlaqəni reallaşdıramamasından başqa cinsi funksionallığı və psixoloji tərəfləri qiymətləndirən tədqiqatların bir çoxunun nəticələri əsassızdır. Vaginizm diaqnozundan əziyyət çəkən qadınlarda vulvar vestibulit sindromu (VVS) olanlar ilə sağlam normaları müqayisə edilən bir işdə, vaginizm və VVS qrupunda daha çox cinsi disfunksiya aşkar edilmişdir. Digər tərəfdən, Lamont qeyd edir ki, vaginizm diaqnozu qoyulan qadınların 69%-nin orqazm təcrübəsi yaşadığını və olduqca doyumlu bir cinsi həyatlarının olduğunu bildirir. Gördüyünüz kimi elmdə əldə edilən müxtəlif nəticələr əldə olunmuşdur. Vaginizm diaqnozunu daha aydın bir hala getirmək məqsədi ilə bu mövzu haqqında vaginizmi olan bir qrup qadın ilə cinsi əlaqəyə girməkdə çətinlik çəkməyən, vaginizm diaqnozu olmayan qadın kontrol qrupunun tərəf müqabilləri ilə bağlanma üsullarını və cinsi məmnunluq hissi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi vacibdir. Alınan nəticələrin dəqiqliyi üçün iki qrupun bir-biri ilə müqayisə edilməsi gərəklidir. Həmçinin cinsi bilik, nigahdan əvvəl cinsi fəaliyyət təcrübəsi, tərəf müqabilində cinsi problemlərin olması, cinsi fəaliyyətin tezliyi, cinsi disfunksiya və cinsi məmnunluq hissi kimi dəyişən faktorlara nəzərən müqayisə edilməsi vacibdir. Tədqiqatlardan əldə edilən məlumatlar vaginizm diaqnozunu psixoloji cəhətdən anlamaq, qarşısını almaq, müalicəsində yeni konsultativ-terapevtik üsulların yaradılması üçün faydalı ola biləcəyi düşünülür.

Ədəbiyyat

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition. Arlington, VA:American Psychiatric Association, 2013.
2. Akbaş NB, Akbaş F, Yaluğ Ý A. Review Of The Etiology, Differential Diagnosis And Therapeutic Options Of sexual Pain Disorders, From Vaginismus To Dyspareunia: Review. Turkiye Klinikleri Journal of Gynecology and Obstetrics 2007; 17:6, 447.
3. Incesu C. Dsm-5 ve Cinsel işlev Bozuklukları. Noropsikiatri Arşivi 2011; 48:1-6
4. Silverstein JL. Origins of psychogenic vaginismus. Psychother Psychosom 1989; 52:4, 197-204.
5. Doğan S, Saraçoğlu GV. Yaşam boyu vajinismus olan kadınlarda cinsel bilgi, evlilik özellikleri, cinsel işlev ve doyumun değerlendirilmesi. Trakya Univ Tıp Fak Derg 2009; 26:2, 151-158.
6. CETAD (Cinsel Eğitim Tedavi ve Araştırma Derneği Bilgilendirme Dosyası 5. "Kadın Cinselliği". Ed: Yüksel ,Cindoğlu D, şimşek F, Seyisoğlu H. Cinsel Eğitim Tedavi ve Araştırma Derneği 2006

Rəyçi: dos. S.Allahyarova

Göndərilib: 08.01.2021

Qəbul edilib: 09.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/128-131

Kifayət Qurban qızı Mənsimova
ADPU nəzdində Pedaqoji Kolleç
kifayetmuv@gmail.com

NAİLİYYƏTİN MOTİVASİYASI, ÖZÜNÜTƏNZİMLƏMƏ VƏ TƏHSİL MÜVƏFFƏQİYYƏTİ

Açar sözlər: özünütəhlil, özünütənzimləmə, təhsil, motivasiya, məqsəd, nəticə, peşə hazırlığı, yeni təhsil standartları

The motivation for success, self-regulation, and educational success

Summary

There is a significant increase in society's interest in the realization of human intellectual, personal and creative potential as the main source of achievements, which is the basis for the progressive formation of a high-tech society. The achievements of adolescents and young people in education are the potential of the nation and determine the competitiveness required for the further progress and formation of society. Different motivations are applied during vocational training. Among them, cognitive, professional motives, motives for creative achievement, motives for status development, motives for self-realization and material motives have a significant place.

One of the main tasks of modernizing the activities of current education, teachers, and school psychological services is to form a student who actively and independently acquires social knowledge, understands the importance of education and self-knowledge for their future life. As a subject of education, the learner is able to selectively and independently set actual and long-term goals, direct and support his activities, organize and also manage educational activities.

Key words: self-analysis, self-regulation, education, motivation, purpose, result, vocational training, new educational standards

Giriş

Hazırkı yüksək texnoloji cəmiyyətin mütərəqqi şəkildə formalaşmasının əsası olan nailiyyətlərinin əsas mənbəyi qismində insanın intellektual, şəxsi və yaradıcılıq potensialının həyata keçirilməsində cəmiyyətin marağının əhəmiyyətli şəkildə artması müşahidə olunur. Yeniyetmə və gənclərin təhsildə nailiyyətləri millətin potensialıdır və cəmiyyətin sonrakı tərəqqisi və formalaşması üçün tələb olunan rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir.

Peşə hazırlığı zamanı müxtəlif motivasiyalar tətbiq olunur. Onların sırasında idrak, peşə motivləri, yaradıcılıq nailiyyəti motivləri, status inkişafı motivi, özünü reallaşdırma motivi, maddi motivlər mühüm yer tutur. İstənilən digər motivasiya kimi, tədris motivasiyası həmin fəaliyyətin səciyyəvi amilləri və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. İ.A.Zimnyaya hesab edir ki, o, ilk növbədə, təhsil sisteminin özü, eləcə də tədris fəaliyyətinin həyata keçirildiyi təhsil müəssisəsi ilə; ikincisi, təhsil prosesinin təşkili ilə; üçüncüsü, təhsil alan şəxsin subyekt xüsusiyyətləri ilə; dördüncüsü, pedaqoqun subyekt xüsusiyyətləri və ilk növbədə, onun şagird və işə münasibət sistemi ilə; beşincisi, tədris predmetinin spesifikasiyası ilə müəyyən olunur. Təhsilin şəxsiyyət - fəaliyyət, subyekt müzakirəsi zamanı gələcək mütəxəssisin tələbat - motivasiya sahəsinin müxtəlif tərkib hissələrinin öyrənilməsi birinci yerə çıxır [1]. Təhsil fəaliyyətində özünü tənzimlənmə məsələsinə çox sayda əsər həsr olunub. Bu əsərlərin müəllifləri - V.İ.Morosanova, D.Q.Badmayeva, A.V.Vanin, N.Y.Osnotsko, İ.V.Plaxotnikova, Y.Q.Filippova, İ.Y.Tsıqanov və başqalarıdır.

Hazırkı cəmiyyətin strukturunda baş verən dəyişikliklər ilə təhsil sisteminə qarşı tələblərin də dəyişməsi baş verir. Hazırkı tədris prosesi də transformasiyaya uğramaqdadır. O, yalnız fənn bilikləri sahəsində nəticələrin əldə olunmasına deyil, həm də uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, eləcə də vəziyyəti adekvat şəkildə təhlil etmək və dəyərləndirmək bacarığına, özünütəhsil meyillərinə yönəlib. Bu tələblər əslində labüd olan yeni təhsil standartlarının müəyyənlişməsinə təsir edən başlıca amillərdir. Bu standartlar sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) alacağı təhsilin məqsədlərini müstəqil şəkildə müəyyən etmək və özü üçün təhsil və idrak (dərk etmə) fəaliyyətində ən yeni vəzifələri ifadə etmək, idrak fəaliyyətinin motivləri və maraqlarını formalaşdırmaq bacarığı;

2) məqsədlərə nail olmaq yollarını (o cümlədən alternativ) müstəqil şəkildə planlaşdırmaq, tədris və idrak məsələlərinin qoyulmasının ən səmərəli üsullarını şüurlu şəkildə müəyyən etmək bacarığı;

3) öz fəaliyyətini və davranışlarını nəzərdə tutulan yekun və nəticələrlə müqayisə etmək, yekunun əldə olunması prosesində öz fəaliyyətini təhlil etmək, irəli sürülən şərtlər və tələblər çərçivəsində hərəkət üsullarını müəyyən etmək, öz hərəkətlərini dəyişən vəziyyəti müvafiq şəkildə yönəltmək bacarığı;

4) təhsillə bağlı vəzifələrin dəqiqliklə icrası, onların fərdi imkanları ilə mütənasibliyinin qiymətləndirmə bacarığı;

5) özünütəhlil, özünüqiymətləndirmə fəaliyyətində dərk edilmiş seçimin reallaşdırılması və qərarların qəbul edilməsi əsaslarına yiyələnmə [9].

Nailiyyət (müvəffəqiyyət) motivasiyası - təyin olunmuş fəaliyyət növündə uğurun əldə olunması cəhdidir. Lakin bu yalnız nailiyyət əldə etmiş şəxsiyyətin atributları deyil, həm də situativ amillərdir (dəyər, uğurun əldə olunması ehtimalı, vəzifənin çətinliyi və s.). Təhsil (tədris) fəaliyyəti polimotiv hesab olunur, çünki təhsil alan şəxsin aktivliyi müxtəlif mənbələrdən qaynaqlanır. M.V.Matyuxina tədrislə bağlı üç növ motivasiya müəyyən edir (4).

Daxili motivlər. Bura idrak (dərk etmə) və sosial tələbatlar (sosial təqdir edilən təsir və nailiyyətlərə cəhd).

Daxili motivlər. Bunlar, əsasən, təhsil alan şəxsin həyat fəaliyyətinin şərtləri ilə müəyyən olunur ki, bura tələbatlar, gözləntilər, imkanlar (tələbatlar sosial davranış, ünsiyyət və fəaliyyət normalarına riayət etmə zərurəti ilə bağlıdır; gözləntilər (ümidlər) cəmiyyətin insan tərəfindən qəbul edilən davranış norması kimi təhsilə qarşı münasibətini müəyyən edir və təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə imkan verir; imkanlar təhsil fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün tələb olunan obyektiv şərtlərdir).

Şəxsi motivlər. Onların tərkibində mühüm yeni maraqlar, ehtiyaclar, göstərişlər, etalonlar və stereotiplər, eləcə də özünü təkmilləşdirmə, özünütəsdiq və özünü reallaşdırmaq meylini müəyyən edən digər mənbələr alır.

Y.A.Mislavskiyə görə, özünütənzimləmə insanın öz üzərində təyin olunmuş işi tələb edən və bununla da öz ali təzahürlərində onun şəxsiyyət kimi formalaşması məqamını əhatə edən səmərəli fəallıqda (fəaliyyətdə) saxlanmasıdır (6). V.İ.Morosanovanın məlumatlarına görə, dərk edilmiş özünü tənzimləmənin fərdi səviyyəsi təyin olunmuş məqsədlərə can atmaq, yönəlmək tendensiyaları ilə müsbət şəkildə bağlıdır (3). Beləliklə, biz görürük ki, bu iki anlayış bir-birilə bağlıdır. Özünü tənzimləmə kimi motivasiyada insan davranışının idarə olunması prosesi hesab olunur. Nailiyyət motivasiyası uğur əldə etmək cəhdidir, özünü tənzimləmə isə - zəruri yekun - uğur əldə etmək üçün zəruri səviyyə saxlamağa imkan verən prosesdir. Beləliklə, motivasiya - insanı hərəkətə gətirən, yönəldən amildir, özünü tənzimləmə isə, lazımı fəallıq səviyyəsini saxlamaq qabiliyyətidir.

Təhsil fəaliyyətinin özünü tənzimləməsinin əsasını ilk növbədə şəxsiyyətin motivasiya-dəyər qarşılıqlı təşkil edir (V.Q.Aseyev, A.Q.Asmolov, R.R.Bibrix, İ.A.Vasilyev, V.K.Vilyunas, Y.P.İlyin, V.Q.Leontyev, V.E.Milman, V.İ.Stepanski, P.M.Yakobson, A.Maslou (A.Maslov), X.Xekxauzen və başqaları).

O.A.Konopkin bu səpkidə olan tədqiqatlarında özünüidarəetməni sistem-subyekt prizmasından təhlil edir. V.İ.Morosanova tərəfindən “özünü tənzimləmənin fərdi üslubu” anlayışı təklif olunmuşdur. Özünü tənzimləmənin fərdi üslubu insan üçün onun iradi fəallığının sabit, tipik xüsusiyyətidir ki, onun da əsas funksiyası insan üçün adət edilmiş davranışın özünü tənzimləmə üsulları və müəyyən şəraitdə səmərəli fəaliyyət üçün tələb olunan üsullar kontekstində uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasından ibarətdir [4]. Özünü tənzimləmənin fərdi üslubunun parametrlərinə şəxsi fəaliyyətin dərk edilmiş planlaşdırılması və modelləşdirməsi, insan tərəfindən öz hərəkətlərinin proqramlaşdırılması, öz fəaliyyətinin və davranışının nəticələrinin qiymətləndirilməsi, tənzimləyici uyğunluq (öz fəaliyyətini yenidən qurmaq, ona dəyişikliklər etmək qabiliyyəti), eləcə də insan fəaliyyətinin təşkil olunmasında müstəqillik aid edilir. Özünü tənzimləmənin fərdi üslubu müxtəlif fəaliyyət növlərində özünü tənzimləmə proseslərinin müxtəlif tədqiqat materiallarında təsvir olunub. Təbii ki, bu günə kimi özünü tənzimləmə probleminə çox sayda tədris vəsaitləri, elmi əsərlər həsr olunub. Bu problemi tədqiqi edən alim-pedaqoqların sırasında V.İ.Morosanovanı, D.Q.Badmayevanı, A.V.Vanini, N.Y.Dolqovanı, A.K.Osnitskini, İ.V.Plaxotnikovanı, Y.V.Filippovanı, İ.Y.Tsıqanovu və başqaları qeyd etmək olar.

Şəxsiyyətin motivasiya-dəyər sahəsini nəzərə alan iradi fəallığın şəxsiyyət özünü tənzimləməsinin struktur-funksional modeli Y.A.Mislavski tərəfindən təklif olunub [4.]. Bu tədqiqatçının fikrincə təhsil fəaliyyətinin özünü tənzimləmə probleminə konseptual yanaşmanın xüsusiyyətləri iradi fəallığın bütün formalarında (fəaliyyət, dərk etmə, ünsiyyət) vahid struktura malik olan tənzimləyici proseslərin universal xarakterinin əsaslandırılmasından ibarətdir. Şəxsiyyətin fəaliyyətinin determinantı qismində bir qayda olaraq onun bəzi strukturlarını, xüsusilə dəyərləri, məqsədləri, idealları, “Mən” obrazını, tələblər səviyyəsini, özünü qiymətləndirməni təhlil edirlər. Şəxsiyyətin qeyd olunmuş struktur komponentlərinin təzahür etdiyi və

canlandırıldığı münasibətlərin cəmi həmin komponentlərin şəxsiyyətin determinəedici fəaliyyət sistemi kimi bu komponentlərin mövcudluğunun prosesual, dinamik forması hesab olunur [5; 72].

İndiki cəmiyyətə peşə fəaliyyətində öz biliyini artırma və özünü təkmilləşdirmə qabiliyyəti olan, daim dəyişən dünyaya uyğunlaşan mütəxəssislər tələb olunur. Özünü tənzimləmənin ən yaxşı üslubunun inkişafı tələbələrə yalnız öz davranışları və icra olunan təhsil hərəkətlərini dərk etməyə deyil, həm də təhsil, gələcəkdə isə peşə fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq məqsədilə onları idarə etməyə imkan verir.

Özünü tənzimləmə probleminin müxtəlif aspektləri psixofizioloji, fərdi-psixoloji və pedaqoji səviyyələrdə öyrənilib. V.İ.Morosanova yazır: “İnsanın özünü tənzimləməsinin öyrənilməsinə struktur-funksional təhlil mövqeyindən yanaşma təhsil praktikasına çıxışın perspektiv imkanları verir. Konkret şəxsiyyətdə özünü tənzimləmə prosesinin necə formalaşması və inkişaf etməsindən onun şəxsiyyət kimi təkamülü, təhsil fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti və peşə müqəddaratı asılıdır” [7; 83]. Ali məktəbə daxil olaraq, gələcək tələbələr öz şəxsi təhsil fəaliyyətini tənzimləyə bilmir. Bu isə təhsil prosesində çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu mövzuda A.D.Alferov, A.A.Bodalev, M.İ.Borişevski, S.D.Simonenko, A.M.Kolesova kimi alimlər tədqiqatlar aparmışlar [5].

Təhsil alan şəxslərin şəxsi keyfiyyətləri və fəallıqlarının özünü tənzimləmə üslublarının nisbətini tədqiq edərək, qeyd olunan nəticələrə gəlmək mümkündür. Böyüklər üçün özünü tənzimləmənin iki növü səciyyəvidir [10]. Birinci növə aid olunan respondentlər yüksək planlaşdırılma, proqramlaşdırılma və qiymətləndirilmə qabiliyyətinə malik olan insanlardır. Lakin bununla belə onlarda zəif modelləşdirmə bacarığına rast gəlinir. İkinci növə aid edilən respondentlərdə isə modelləşdirmə, proqramlaşdırma, nəticələrin qiymətləndirilməsi kimi xüsusiyyətlər tam formalaşmış, planlaşdırılma bacarığı isə zəifdir. Hər iki kateqoriyaya aid insanlar situasiyanı və nəticəni səlissə şəkildə qiymətləndirməni bacarırlar. Yüksək əminlik olduğu zaman proqramlaşdırma və modelləşdirmə güclü cəhət, planlaşdırma isə - zəif cəhət olur. Özünə əmin olan, güvənən şəxslərdə çox zaman dərk edilmiş özünü tənzimləmənin orta səviyyəsi formalaşır. Əminliklə fəaliyyət göstərən şagirdlərdə modelləşdirmə və proqramlaşdırma güclü cəhət, planlaşdırma və yekunların qiymətləndirilməsi isə - zəif cəhət hesab olunur. Daha böyük əzm və inadkarlıq olan zamanı özünü tənzimləmənin əsasən orta və daha nadir hallarda - yüksək səviyyəsi formalaşır, aşağı səviyyə olduqca nadir hallarda formalaşır.

D.Q.Badmayeva qeyd edir ki, yüksək inkişaf etmiş özünü tənzimləmə ilə təhsil alan şəxslər aşağı səviyyə ilə sınaqdan keçirilən şəxslərlə müqayisədə daha az həyəcanlı və stressə qarşı daha dözümlüdürlər [1]. A.K.Osnitski və N.Y.Dolqova məktəblilərin birgə fəaliyyətinin (qruplarda iş) və onlarda dərk edilmiş özünü tənzimləmə bacarıqlarının ümumi formalaşma səviyyəsi arasında əlaqəni müəyyən ediblər.

Hazırkı təhsilin, pedaqoqların və məktəb psixoloji xidmət əməkdaşlarının fəaliyyətinin modernləşdirilməsinin əsas vəzifələrindən biri - fəal və müstəqil şəkildə ictimai bilikləri əldə edən, öz gələcək həyatı üçün təhsilin və öz biliyinin artırılmasının əhəmiyyətini dərk edən təhsil alan şəxsin tədris subyekti qismində formalaşmasıdır. Tədris subyekti olaraq, təhsil alan şəxs öz təhsil fəaliyyətində təşkil və idarəetməni reallaşdıraraq, seçmə və müstəqil şəkildə öz qarşısında aktual və perspektiv məqsədlər qoymaq, öz fəaliyyətini istiqamətləndirmək və dəstəkləmək qabiliyyətindədir.

Nəticə

Dərk edilmiş özünü tənzimləmə dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər də tələbə gələcəyə yönəlmiş, indiki və keçmiş zamana pozitiv daxil edilmiş olur, şəxsiyyət və peşə təyin və müqəddaratı problemlərini daha müvəffəqiyyətli şəkildə qət edir. Tədqiqatçılar məktəblilərin birgə fəaliyyətinin (qruplarda iş) və onlarda dərk edilmiş özünü tənzimləmə bacarıqlarının ümumi formalaşma səviyyəsi arasında əlaqəni müəyyən ediblər. Yüksək tənzimləmə bacarıq və vərdislər səviyyəsi olan qruplar öz vəzifələrinin öhdəsindən uğurla gəlir, öz hərəkətlərinin ən yaxşı strategiyasını işləyib hazırlayır, səhvləri vaxtında görür, işə düzəlişlər edir. Özünü tənzimləmə bacarığının aşağı səviyyəsi olan qruplar ümumi hərəkətlər təşkilində əsas çətinliklərlə qarşılaşır və aşağı iş effektivliyi nümayiş etdirirlər, çoxlu səhvlərə yol verirlər, onları düzəltmir və sonrakı tapşırıqlarda təkrar bu səhvləri buraxırlar. Qrupun özünü tənzimləmə bacarığının ümumi inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, həmin qrupda hərəkətlərin uyğunluğu və işdə səmərəlilik bir o qədər yüksək olar .

Ədəbiyyat

1. D.Q.Badmayeva, İmtahan stressi nümunəsində stres vəziyyətlərdə şəxsiyyət aktivliyinin özünü tənzimlənməsi: dis. ... psixol. elmlər namizədi: 19.00.01 / D. Q.Badmayeva. - Krasnoyarsk, 2014. - 157 c.
2. V.A.Bodrov. Peşə yararlılığının psixologiyası: ali məktəblər üçün tədris vəsaiti. - M., 2015.
3. İ.A.Vasilyev, M.Ş.Məhəmməd-Eminov. Motivasiya və hərəkətə nəzarət, M., 2016.

4. Motivasiya və dərk edilmiş təhsilin özünü tənzimləməsi [Elektron resurs] / V.İ.Morosanova [və başqaları] // Psixoloji tədqiqatlar. - 2015. - T. 5, № 24. - C. 5.
5. V.K.Vilyunas. İnsan motivasiyasının psixoloji mexanizmləri, M., 2014.
6. Y.B.Qorçakova. Milli psixologiyada nailiyyət motivasiyasının öyrənilməsi. - M., 2014.
7. İ.A.Zimnyaya. Pedaqoji psixologiya: Tədris vəsaiti. - Rostov na/Donu: Nəşriyyat «Feniks», 2015.
8. Y.A.Mislavski. Şəxsiyyətin özünü tənzimləməsinin yaradıcılıq aktivliyi / Psixologiya sualları. 2015. № 3. - C. 71-78.
9. V.İ.Morosanova. Yetişən nəslin təhsili və tərbiyyəsində özünü tənzimləməsinin differensial-psixoloji əsasları / V.İ.Morosanova / Psixologiya aləmi. - 2013. - № 2. - C. 189-199.
10. A.K.Osnitski. Tədrisin ibtidai mərhələsində təhsil alan şəxslərin requlyator təcrübə xarakteristikalarının öyrənilməsi / A.K.Osnitski // İnsan fəaliyyətinin özünü tənzimləməsinin şəxsi və koqnitiv aspektləri / V.İ.Morosovanın redaktəsi altında. - M.: RAO Psixoloji institutu, 2016. - C. 158-203.

Rəyçi: p.f.d. L.Əliyeva

Göndərilib: 12.01.2021

Qəbul edilib: 13.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/132-135

Səmayə Məhərrəm qızı Həbibova
Bakı Dövlət Univeristeti**AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN KONSTITUSİYA HÜQUQİ ƏSASLARI***Açar sözlər: multikulturalizm, Azərbaycan, mədəni müxtəliflik, hüquqi əsaslar, konstitusiya***Constitutional fundamentals of multiculturalism in Azerbaijan****Summary**

Multiculturalism is the policy of preserving cultural diversity, the development of intercultural dialogue, the concept of a democratic state aimed at tolerance, peaceful coexistence, interaction of different cultures in a single society and state. Tolerance and multiculturalism have historical roots in Azerbaijan, develop in modern Azerbaijani society and are supported at the state level. Conditions have been created in the republic for the free and peaceful residence of representatives of various nationalities, cultures and religions, historical monuments, mosques, churches, temples, synagogues are preserved and restored. The unique atmosphere of tolerance, tolerance, intercultural dialogue in Azerbaijani society attracts attention as a model for the development of multiculturalism.

Key words: *multiculturalism, Azerbaijan, cultural diversity, legal bases, constitution*

Giriş

Nazirlər Kabinetinin 10 yanvar 2016-cı il tarixli iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda multikulturalizm ili elan etdi. Prezident İlham Əliyev çıxışında qeyd etdi: “Azərbaycan multikulturalizmlə bağlı böyük işlər görüb. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, multikulturalizm yaşayır. Bəzi siyasətçilər multikulturalizmin siyasətinin uğursuz olduğunu iddia edir. Bəlkə də bir çox yerlər bu uğursuzluqlarla qarşılaşıb. Ancaq multikulturalizm Azərbaycanda yaşayır və bu meyillər, fikirlər getdikcə güclənir, cəmiyyət tərəfindən getdikcə daha çox dəstək alır. Biz hər zaman bu yolu, torentliq yolunu tutacağıq” (Мамедли, 2018: 246).

Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin qorunması, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi, tolerantlığa, dinc birgə yaşayışa, vahid cəmiyyətdə və dövlətdə fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə yönəlmiş demokratik dövlət anlayışı siyasətidir. Tolerantlıq və multikulturalizm Azərbaycanda tarixi köklərə malikdir, müasir Azərbaycan cəmiyyətində tolerantlıq getdikcə inkişaf edir və dövlət səviyyəsində dəstəklənir. Respublikada müxtəlif millətlərin, mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələrinin sərbəst və dinc yaşaması üçün şərait yaradılmış, tarixi abidələr, məscidlər, kilsələr, məbədlər, sinaqoqlar qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan cəmiyyətindəki misilsiz tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoq mühiti multikulturalizmin inkişafı üçün bir model kimi diqqəti cəlb edir.

Bu gün Azərbaycan dünya birliyində humanizm, tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinə sadıq bir dövlət kimi tanınır. Son illərdə respublikada bu sahədə keçirilən beynəlxalq tədbirlər Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlıq modelinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasının sübutudur. Bu baxımdan, 2015-ci ildə Bakıda keçirilən ilk Avropa Olimpiya Oyunları, dünyanın 50 ölkəsindən gələn qonaqları, Avropanın 50 ölkəsindən idmançıları və iştirakçıları bir araya gətirən möhtəşəm bir beynəlxalq tədbir idi. 12 iyun 2015-ci ildə Bakıda keçirilən Birinci Avropa Olimpiya Oyunlarının açılış mərasimində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Birinci Avropa Oyunları Təşkilat Komitəsinin sədri Mehriban Əliyeva çıxışında qeyd etdi: “Azərbaycan öz adət və ənənələri olan zəngin tarixə və mədəniyyətə sahib bir ölkədir. Multikulturalizm və tolerantlıq, dostluq və qonaqpərvərlik, harmoniya və həmrəylik Azərbaycanın həyat tərzinin ayrılmaz hissəsidir” (Пирумов, 2015: 187).

Qədim zamanlardan bəri Qərblə Şərqlə qovuşduğu Azərbaycanda müxtəlif sivilizasiyalarda tarixi multikulturalizm və tolerantlıq ənənələri formalaşmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində ölkəmiz müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin və etnik birliklərin nümayəndələri üçün bir vətən olmuşdur. Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi və bölgədəki Rus çarizmi tərəfindən köçürülmə siyasətinin həyata keçirilməsi ölkənin etno-demografik quruluşunda yeni proseslərə və dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu hadisə əksəriyyəti tarixi vətəni Qafqazdan çox kənarda olan yeni etnik icmaların yaranmasına və formalaşmasına səbəb oldu.

Rus əhalisinin Azərbaycana köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərində başlamışdır. Azərbaycanı Rusiya İmperiyası tərəfindən işğal etdikdən sonra çarizm Rusiyanın müxtəlif əyalətlərindən rus kəndlilərinin kütləvi

şəkildə köçürülməsini və bölgədə rus məskənlərinin salınmasını həyata keçirdi. 1830-cu ildə çarizm aralarında rus kəndliləri-molokanlar, duxoborlar, dubbotniklər və s. olduğu Zaqafqaziyada raskolçu və təriqətçilərin köçürülməsinə dair sərəncam qəbul etdi (Мамедли, 2017: 286).

Azərbaycanda ilk rus məskənlərindən biri 1830-cu ildə Qarabağ əyalətinin Qızıl Qışlaq şəhərində qurulmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən XX əsrin əvvəllərinə qədər çar administrasiyası, pravoslav rus kəndlilərinin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsini də təşviq etdi. Bununla belə, XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində, neft və digər sənaye sahələrinin inkişafı səbəbiylə ruslar, ukraynalılar və beloruslar əsasən Azərbaycan şəhərlərinə əsasən Bakı şəhərinə köçürüldülər. Onların arasında müxtəlif sənaye mütəxəssisləri, mühəndislər, sahibkarlar, işçilər, müəllimlər, işçilər və s. var idi (Мамедли, 2017: 286).

İqtisadi fəaliyyətdə Rus kəndli-köçkünlər əsasən əkinçilik, bağçılıq və bağçılıqla əkinçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul idilər. Molokanların, duxoborların məskunlaşdırıldığı qəsəbələrdə heyvandarlıq, südçülük və arıçılıq inkişaf etmişdir. Sovet dövründə Azərbaycanın Rus yaşayış yerlərində ən qabaqcıl təsərrüfatlardan biri, bu gün də fəaliyyət göstərən İsmayilli rayonunun İvanovka kəndindəki Nikitin kolxozu idi.

Bu illər ərzində Rus köçkünləri ilə Azərbaycan əhalisi arasında iqtisadi sahədə təcrübə mübadiləsi aparıldı. Rus kəndliləri müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin yerli sortlarını və onlara qulluq üsullarını azərbaycanlılardan mənimsədilər, yerli suvarma metodlarından istifadə etdilər və s. Azərbaycanlılar da öz növbəsində rus kəndlərində inkişaf etdirilmiş bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarından, əsasən süd məhsullarından (kəsmik, xama) hazırlanmasını öyrəndilər. Rus köçkünləri indiki dövrdə Azərbaycanda yaşayan nəsillərinin qoruduğu mədəni və etnoqrafik xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini qoruyub saxladılar.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası milli, mənəvi dəyərləri, dil və mədəniyyəti qoruyan rus əhalisinə ev sahibliyi edir, ölkəmizdə rus icması, rus mədəniyyəti mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, Respublikada Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı-Azərbaycan Yeparxiyası fəaliyyət göstərir, onun nəzdində isə Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Xaçmazdakı pravoslav kilsələri və məbədləri xidmət göstərir. Bunlardan ən böyüyü - Bakıdakı Jen Mironosets pravoslav kafedral kilsəsidir. Kilsə 1909-cu ildə tikilmiş və 2003-cü ildə təmir və bərpa işlərindən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin iştirak etdiyi bu Pravoslav kilsəsinin yenilənmiş binası açıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva, respublikanın bölgələrində olarkən, Gədəbəy rayonunun Slavyanka, İsmayilli rayonunun İvanovka kəndlərini ziyarət etdilər və rus icmasının nümayəndələri ilə görüşdülər. Respublikada Bakı Slavyan Universiteti, rus dilində tədris olunan bir çox məktəblər var. Bakının mərkəzində böyük rus şairləri A.S.Puşkinin adına abidə və M.Y.Lermontovun adını daşıyan küçə var. Bütün bunlar, Azərbaycanın tarixi ənənələri və müasir reallıqları ilə mədəniyyətlərarası dialoqun canlı nümunələrindən biridir (Костенко, 2015: 291).

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində kapitalist münasibətlərin inkişafı, neft bumu, sənaye artımı Avropa xalqlarının bir çox nümayəndələrinin Azərbaycanda, əsasən Bakıda yerləşmə perspektivlərinin üstünlüyü ilə əlaqədar olaraq məskunlaşmasına səbəb oldu. 1926-cı il əhalinin siyahıya alınmasına görə, Azərbaycanda 13149 alman, 2460 polyak, 904 yunan, 569 latış, 285 litvalı, 168 estonlu yaşamış, bu siyahıda nisbətən az sayda fransız, italyan, çex, bolqar və s. yer almışdır. Onların arasında sahibkarlar, mühəndislər, elm adamları, geoloqlar, memarlar, müəllimlər, həkimlər, işçilər və s. var idi, lakin sovet dövründə xüsusi mülkiyyətin milliləşdirilməsi, kulakların əlindən alınması nəticəsində bir çox Avropa icmasının nümayəndələri-polyaklar, isveçlilər, fransızlar, italyanlar, yunanlar və s. Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldılar (Борисов, 2016: 133).

Müasir Azərbaycanda ölkəmizdə yaşayan Avropa icmalarının mədəniyyət abidələri də qorunur və bərpa olunur. Alman müstəmləkəçiləri və Lüteran kilsələrinin evləri Göygöl şəhərində (Elenendorf) və Şəmkir şəhərində (Annenfeld) bərpa edilmişdir. 2010-cu ildə dövlət başçısının sərəncamı ilə aparılan təmir və bərpa işlərindən sonra Bakıdakı keçmiş Lüteran kilsəsinin binası Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirak etdiyi Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının kamera və orqan musiqisi salonu açıldı. Mədəni tədbirlərin, konsertlərin, sərgilərin, elmi seminarların keçirildiyi Bakı şəhərində Alman-Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti "Capelhaus" fəaliyyət göstərir. Alman və Polşa memarlarının layihələrinə əsasən ucaldılmış memarlıq binaları günümüzdə də Bakıda qorunur. 2008-ci ildə Bakıda Müqəddəs Məryəm Katolik Kilsəsinin rəsmi açılış mərasimi keçirildi, burada Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva iştirak etdilər. Bu, başqa bir nümunə, tolerantlığın, multikulturalizm siyasətinin, təxminən iki əsrdir Azərbaycanda yaşayan Avropa icmalarının mədəniyyətinin tarixi keçmişə hörmətin sübutudur.

12 noyabr 1995-ci il tarixli referendumda qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyasının 1-ci maddəsində ölkədə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyinin Azərbaycan xalqı olduğu vurğulanmışdır (Пирумов, 2015: 188). II maddəyə əsasən "Azərbaycan xalqı"nın bütün ölkə vətəndaşları demək olduğu qeyd edilir. Məsələn, Baltikyanı ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan vətəndaşlığı "sıfır seçim"-ə uyğun olaraq verildiyi üçün,

yəni müstəqilliyini elan etdiyi dövrdə Azərbaycanda yaşayan hər kəs onu aldığı üçün bu bənd - Azərbaycanda milli azlıqların Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi bərabər hüquqlarını təsdiqlədi. Bu hüquqlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 5-ci maddəsində ətraflı izah edilmiş, burada Azərbaycan xalqının birliyinin Azərbaycan dövlətinin əsasını təşkil etdiyi və “Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının ortaq və bölünməz vətənidir” qeyd olunub. Beləliklə, Azərbaycan Konstitusiyasının beşinci maddəsi Azərbaycanda yaşayanların hamısının bərabər hüquqlarını vurğuladı və onların sivil millət çərçivəsində birliyinin Azərbaycanın bir dövlət kimi həyatının əsasını təşkil etdiyini qeyd etdi.

Konstitusiyanın 18-ci maddəsində Azərbaycanda dinin dövlətdən ayrı olduğu, bütün dinlərin qanun qarşısında bərabər olduğu və dövlətin təhsil sisteminin dünyəvi bir ölkə olduğu qeyd edildi. Bu mövzu daha ətraflı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsi ilə qeyd olunmuşdur. Göstərilən hüquqlar arasında vicdan azadlığı, insanın dinə münasibətini müstəqil olaraq təyin etmək, hər hansı bir dinə şəxsən və ya digər insanlarla birlikdə etiqad etmək və ya heç bir dinə inanmamaq hüququ, dinə münasibəti ilə bağlı inanclarını ifadə etmək hüququ qeyd olunmuşdur. Beləliklə, bu maddə dini azlıqların hüquqlarına riayət olunmasını təmin etdi. Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil Elmira Süleymanovanın 2007-ci ildə qeyd etdiyi kimi, Konstitusiyanın bu maddəsi Beynəlxalq İnsan Haqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsi ilə, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsi ilə, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 9-cu maddəsi ilə vəhdət təşkil edir (http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=20217).

Dil məsələsi postsovet məkanındakı etnik azlıqlar üçün ən ağırlı problemlərdən biri oldu. Məsələn, Baltikyanı ölkələrdə rusdilli əhali, kompakt yaşadıkları yerlərdə belə, rəsmi olaraq dilini istifadə etmək hüququndan məhrum idi. Təbii ki, bu məsələ etnik azlıqların hüquqlarını təmin etmək üçün həll yolları təklif edən Azərbaycan Konstitusiyasından yan keçməmişdir. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində, Azərbaycanın yeganə dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu qeyd edərək, eyni zamanda dövlətin sakinləri tərəfindən istifadə olunan digər dillərin sərbəst istifadəsini və inkişafını təmin etdiyini vurğulayır. Buna əlavə olaraq, Konstitusiyanın 45-ci maddəsində hər bir insanın ana dilindən istifadə etmək, bu dildə təhsil almaq və yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ qeyd edilmişdir. -45-ci maddənin II bəndində deyilir “Heç kim ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz” (Сулейманова, 2017: 113).

Ayrı-seçkiliyə qarşı müdafiə Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin III bəndində qeyd edilmişdir. Burada qeyd olunur ki, dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, mülkiyyət vəziyyətindən, rəsmi mövqeyindən, inancından, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə üzvlüyündən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqları təmin edir. Bu əsaslarla hər hansı bir məhdudiyyət qadağandır. Konstitusiyanın 44-cü maddəsi milli kimliyi qorumaq hüququnu təmin edir.

Hüquq və azadlıqların qorunması, Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların, kiçik xalqların və etnik qrupların dil və mədəniyyətlərinin inkişafına dövlət dəstəyi haqqında Fərmanın imzalanmasından əvvəl də, 20 avqust 1992-ci ildə “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanunla tənzim edilirdi. “Dini Etiqad Azadlığı haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində hər bir şəxsin dinə münasibətini müstəqil olaraq təyin etdiyi, təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə hər hansı bir dinə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə əlaqədar inanclarını ifadə etmək və yaymaq hüququ olduğu müəyyən edilmişdir. Dini etiqad azadlığının məhdudlaşdırılmasının yalnız dövlət və ictimai təhlükəsizlik səbəbləri və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olaraq hüquq və azadlıqların qorunmasına ehtiyac olduğu hallarda həyata keçirilə biləcəyi qeyd edilmişdir. Bütün digər hallarda bu cür məhdudiyyətlər qanunla açıq şəkildə qadağan edilmişdir. Qanunun 5-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasında din və dini birləşmələrin dövlətdən ayrıldığı, hökumətin dini qurumları öz vasitəçisi etmədiyi və daxili işlərinə qarışmadığı vurğulanırdı (Сулейманова, 2017: 113).

Beləliklə, sovet dövründə dininə tam nəzarət praktikasından kənara çıxan qəti addımlar atıldı. Etnik azlıqlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Qanunun 5-ci maddəsi bəyan edir ki: “Bir dinə və dini təhsildə digərlərinə münasibətdə üstünlük və məhdudiyyətlər qoyulmasına icazə verilmir”. Beləliklə, qanun Azərbaycan Respublikasının hakim bir dinə sahib olan dövlətə çevrilmə yolunda bir məhdudiyyət yaratdı. 6-cı maddə dövlət məktəblərinin dindən ayrılmasını elan etdi, lakin dini təşkilatların öz təhsil müəssisələrini yaratmasına da icazə verdi. Dövlət dilindən başqa bir dildə də dini təhsil almağa icazə verildi. 22-ci maddədə dini qurumların “müvafiq dini işlər üzrə qurumu ilə razılaşaraq” istehsal, ixrac və sərbəst yaymaq hüququ olan hər hansı bir dildə dini ədəbiyyat əldə etmək imkanı qeyd edildi. Bu norma bir çox cəhətdən “dil azadlığı məsələsi”-nin əks-sədası idi və etnik azlıqların öz dillərində dini ədəbiyyat olmadan yaşamaq məcburiyyətində qaldıkları qorxusunu ortadan qaldırdı (<http://www.zewo.ru/laws/0281.html>).

Nəticə

Beləliklə, XX əsrdə baş verən köç prosesləri Azərbaycanda Avropa xalqlarının nümayəndələrinin yaşamasına və tədricən artmasına, Azərbaycanda Avropa icmalarının formalaşmasına səbəb oldu. Avropa xalqlarının nümayəndələrinin həyatındakı ən vacib amillərdən biri Azərbaycanda tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti idi. Bunun nəticəsində Avropa icmaları etiqad azadlığına, şəhərlərdə və kənd yaşayış məntəqələrində kilsə və ibadətgahların tikilməsinə, təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməyə, milli və mədəni dəyərləri qoruyub saxlamağa və çoxmədəniyyətli bir ölkədə dinc yaşamağa başladı.

Beləliklə, biz görürük ki, Azərbaycan Konstitusiyası Azərbaycan sivil xalqının bir hissəsi kimi azlıqların hüquqlarını təsbit edən bir normativ akt, Azərbaycan isə dilindən, dinindən, irqindən və cinsindən aslı olmayaraq hər kəsin azad yaşaya, təhsil ala, istədiyi fəaliyyət növü ilə məşğul ola biləcəyi, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin edildiyi, multikulturalizm köklərinin qədim tarixə malik olduğu nümunəvi tolerant bir dövlətdir.

Ədəbiyyat

1. Борисов С.В., (2016), Отдельные проблемы предупреждения преступлений, совершаемых по мотивам ненависти либо вражды по признакам национальности и отношения к религии. 5: 135-138.
2. Костенко Н.И., (2015), Конституционные основы механизма защиты прав человека и гражданина. 1: 291-295.
3. Пирумов Н.М., (2015), Особенности становления современного гражданского общества. Социальнополитические науки, 4: 187-188.
4. Сулейманова Эльмира, «Религия и права человека» // «Гейдар Алиев и религиозная политика в Азербайджане: реальности и перспективы». –Баку: Государственный комитет по работе с религиозными организациями Азербайджанской республики, 2007). – С. 113
5. Мамедли, А. Современные этнокультурные процессы в Азербайджане: основные тенденции и перспективы /Алиага Мамедли; науч. ред. А.Г.Балаев; НАНА, Ин-т Археологии и Этнографии.- Баку: Ун-т Хазар, 2017, 246-286 с.
6. http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=20217
7. <http://www.zewo.ru/laws/0281.html>

Rəyçi: prof. Ə.Əliyev

Göndərilib: 11.01.2021

Qəbul edilib: 12.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/136-140

Aytac Vazeh qızı Tağıyeva

Bakı Dövlət Universiteti

aytac760@mail.ru

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN TAM ORTA TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ COĞRAFIYA FƏNNİNİN MƏZMUNUNDA AZƏRBAYCAN COĞRAFIYASININ TƏDRİSİ

Açar sözlər: təhsil, təlim, Azərbaycan coğrafiyası, xəritə, təhlil, qiymətləndirmə, tədris vahidi, fənn, mətn, illustrasiya, tapşırıq

Teaching geography of Azerbaijan in the content of geography subject in secondary schools of general education

Summary

In the modern period of reforms in the education system of our country, large-scale changes are reflected in the teaching of geography, including the teaching of geography in Azerbaijan. Thus, in the country's secondary schools, Azerbaijani geography is taught in all classes on the basis of the principle of succession in geography. Geography of Azerbaijan plays an important role in the teaching of geography in secondary schools. Out of 57 subjects taught in the 10th grade, 16 subjects are taught entirely in Azerbaijani geography. In the 11th grade, 7 out of 44 topics are discussed in their entirety, the geography of Azerbaijan. In addition, the information on the geography of Azerbaijan is reflected in the structure of the problem situation, asking research questions, systematization of information, creative application of the lesson, assessment stages.

Key words: education, training, geography of Azerbaijan, map, analysis, assessment, teaching unit, subject, text, illustration, assignment

Bu gün deyə bilərik ki, təhsil nəinki ölkədaxili ziyalı mühitin formalaşmasına xidmət edir, uyğun olaraq beynəlxalq aləmdə də ölkənin rolunu müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Təhsildə islahatlar ümumi təhsilin hər üç səviyyəsində (ibtidai, ümumi orta, tam orta) tədris olunan fənlərin məzmunca yeniləşdirilməsi məsələlərini əhatə edir. Ən mühüm yenilik ondan ibarətdir ki, fənlərin, eləcə də coğrafiya fənninin məzmunu, əsas etibarilə, nəticəyönümlü standartlar tətbiq edilməklə müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının orta ümumtəhsil məktəblərinin coğrafiya proqramında baş verən əsaslı dəyişikliklər və xüsusilə hazırda həyata keçirilən islahatlar, respublikanın dünya ölkələrinə inteqrasiyası tədris prosesində yeniliklərin tətbiqinin vacibliyini ön plana çıxarır.

Ölkəmizin təhsil sistemində islahatların aparıldığı müasir dövrdə coğrafiya fənninin tədrisində, o cümlədən Azərbaycan coğrafiyasının tədrisində geniş miqyaslı dəyişikliklər özünü göstərir. Belə ki, ölkənin ümumtəhsil müəssisələrində Azərbaycan coğrafiyası coğrafiya fənni üzrə varislik prinsipi əsasında bütün siniflərdə tədris olunur. Ölkəmizin coğrafiyasının öyrənilməsi tədris prosesinin əhəmiyyətli bir hissəsi hesab olunur və coğrafiyanın digər bölmələri ilə birlikdə müasir dərsin bütün mərhələlərində, mətn və məndənkənar komponentlərdə, interaktiv metodlar tətbiq edilməklə tədris edilir. Orta təhsil pilləsində ölkəmizin coğrafiyası – təbiəti, təbii ehtiyatları, əhalisi, iqtisadi inkişaf meyilləri inteqrasiya olunaraq müasir coğrafiya dərsliklərində fəal dərsin bütün mərhələləri üzrə tədris edilir. Coğrafiya fənni ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərində həftədə 2 saat olmaqla uyğun olaraq hər sinifdə 68 saat keçilir. Ümumtəhsil məktəblərinin X və XI sinif Coğrafiya dərsliklərinə nəzər yetirsək ölkə coğrafiyası haqqında genişmiyaslı məlumatlar mətnlərdə, mövzuya maraq yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş motivasiyalarda, mövzunun möhkəmlənməsinə xidmət edən illustrasiyalarda, mənimsəməni təşkil edən komponentlər, biliklərin tətbiqi və qiymətləndirməsində təqdim olunmasını müşahidə edirik.

Ümumtəhsil məktəblərinin orta təhsil pilləsində Azərbaycan coğrafiyasının hansı formada tədris olunmasını müəyyən etməkdən ötrü X və XI sinif coğrafiya dərsliklərində ölkə coğrafiyasına aid verilmiş biliklərin təhilini aparmaq məqsədəuyğun hesab edilir. Qeyd edilən dərsliklərdə tədris vahidləri üzrə ayrı-ayrı mövzuların quruluşunda bütün bloklar – motivasiya, tədqiqat, mətn, tətbiq, bilik və bacarıqların yoxlanılması dərindən təhlil edilmişdir.

X sinif coğrafiya dərsliyi 9 tədris vahidi və 57 mövzu, 9 ümumiləşdirici tapşırıqdan ibarətdir. "Yer səma cismidir" tədris vahidində "Günəşin yerə təsiri" mövzusunun öyrəndiklərinizi tətbiq edin hissəsində 1913-24-cü illər ərzində Günəş fəallığının dəyişməsi qrafikinə əsasən Azərbaycanda və Avrasiyada baş verən proseslərin müqayisəli təhlili tələb edilir. Öyrəndiklərinizi yoxlayın hissəsində isə qütb parıltısının müşahidə olunduğu ölkələr içərisində Azərbaycanı da müəyyən etmək tələb edilir.[4]

“*Yer səthinin təsviri*” tədris vahidində “*Kartografik proyeksiyalar və təhriflər*” mövzusunun Fəaliyyət 3 hissəsində cədvəldə verilmiş ölkələr içərisində Azərbaycan Respublikasının da xəritələrinin tərtib edilməsində hansı proyeksiyadan istifadənin daha məqsəduyğun olunması tələb edilən tapşırıq təqdim edilmişdir. “*Xəritə ümumiləşdirilmiş təsvirdir*” mövzusunun Fəaliyyət 1 hissəsində Azərbaycan Respublikası və onun iqtisadi-coğrafi rayonlarına aid verilmiş müxtəlif miqyaslı topoqrafik xəritələrdə coğrafi obyekt və hadisələrin hansında daha ətraflı təsvir olunmasını əks etdirən tapşırıq verilmişdir. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində şagirdlərdən generalizasiya anlayışının mənimsədilməsi üçün verilən tapşırıqda respublikamızın müxtəlif miqyasa malik olan fiziki-coğrafi və iqtisadi-coğrafi xəritələrindən istifadə edilmişdir. “*Miqyas və təhriflər*” praktik dərsinin təhrifin hesablanmasına aid olan 7 və 8-ci tapşırıqları Azərbaycan xəritəsi üzərində qurulmuşdur. [4]

“*Yer qabığının inkişaf tarixi*” tədris vahidində “*Azərbaycanın geoloji quruluşu*” mövzusu tamamilə Azərbaycana həsr olunmuşdur. Mövzunun motivasiya hissəsində Azərbaycanın geoloji inkişaf mərhələlərini əks etdirən xəritə-sxem verilmişdir və bu xəritə-sxemə aid tədqiqat sualları qoyulmuşdur. Mövzunun izah hissəsində Azərbaycan Respublikasının geoloji inkişaf tarixi, seysmik cəhətdən fəal olan əraziləri, ərazimizdə yayılan süxurlar haqqında geniş məlumat verilmişdir. Fəaliyyət 1 hissəsində Azərbaycanın geoloji quruluş xəritəsinə dair açıq tipli suallar və Fəaliyyət 2-də Azərbaycan ərazisində olan palçıq vulkanları xəritə-sxeminə əsasən açıq tipli suallar verilmişdir. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində 1, Öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində isə 3 tapşırıqda Azərbaycana aid biliklərin tətbiqi tələb olunur. “*Azərbaycanın endogen relyef formaları*” mövzusu Azərbaycan ərazisinin kosmosdan çəkilmiş fotosu olan motivasiya və bu səklə əsasən verilmiş tədqiqat sualları ilə başlayır. Mövzunun izah hissəsində Azərbaycanın relyef xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verilmiş və iri relyef formalarına aid məlumatlar, cədvəllər geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Fəaliyyət 1 və Fəaliyyət 2 hissələrində şagirdlərdən məntiqi təfəkkürün inkişafına dair tapşırıqlar respublikamızın relyef xüsusiyyətlərinin təhlili üzərində qurulmuşdur. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində şagirdlərdən yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəldilmiş tapşırıq verilmişdir. Öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində isə ölkəmizin relyef formalarına aid 3 tapşırıq verilmişdir. Dərstdən sonra Azərbaycanda relyefin formalaşmasında geoloji proseslərin rolu mövzusunda şagirdlərdən tədqiqatçılıq tələb edən esse hazırlanması tələb edilir. [4]

“*Azərbaycanın ekzogen relyef formaları*” mövzusunun dərslin bütün mərhələləri Azərbaycan ərazisində olan kiçik relyef formalarının mənşəyi, formalaşması, müasir vəziyyəti və onlara aid olan xəritə-sxemlər, şəkillər, cədvəllər üzərində qurulmuşdur. Mövzunun motivasiyası Azərbaycana aid olan şəkil, mətn və sxem üzərində qurulmuş və ona aid olan tədqiqat sualı ilə başlayır. İzah hissədə Azərbaycanda olan akkumliativ və denudasion düzənliklər, arid-denudasion relyef formaları, antropogen relyef, nival-buzlaq relyef formaları haqqında verilmiş məlumatlar şagirdlərdə Azərbaycanın ekzogen relyef formaları haqqında kifayət qədər bilik əldə etməyə imkan verir. Fəaliyyət 1-də şagirdlərdən axtarış bacarığı tələb edən cədvəl üzrə iş verilmiş. Fəaliyyət 2-də isə məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəldilmiş tapşırıq qeyd edilmişdir. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində 1, öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində isə 3 tapşırıq vasitəsilə şagirdlərdən yeni dərsi mənimsəmə səviyyəsi yoxlanılır. “*Azərbaycanın faydalı qazıntıları və onların geoloji quruluşla əlaqəsi*” adlı praktik dərstdə şagirdlərdə məntiqi, tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəldilmiş və şagirdlərdən yaradıcılıq tələb edən 4 tapşırıq, Azərbaycanın faydalı qazıntıları əks olunmuş məlumat xarakterli cədvəllər verilmişdir. [4]

“*İqlim ehtiyatları*” tədris vahidində “*Azərbaycanda günəşli saatların və istiliyin paylanması*” mövzusu respublikamızda günəşli saatların paylanması xəritəsi verilmiş motivasiya ilə başlayır və tədqiqat sualı xəritə üzərində qurulmuşdur. Mövzunun izah hissəsində Azərbaycan respublikasının müxtəlif hissələrində günəş radiyasiyasının illik miqdarı, ölkə ərazisində temperaturun paylanma xüsusiyyətləri haqqında verilən materiallar şagirdlərdə ölkəmizin iqlimi haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir. Fəaliyyət 1-də Respublikamızın ərazisində radiyasiyanın hündürlükdən asılı olaraq dəyişməsinin müəyyənləşdirilməsi və müqayisəli təhlilinin aparılması tələb olunan tapşırıq qeyd olunmuşdur. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələlərində verilmiş tapşırıqlar Azərbaycana aiddir. “*Azərbaycanda rütubətin paylanması*” mövzusunda Azərbaycan ərazisində rütubətin paylanması xəritə-sxemi motivasiya kimi təqdim olunmuş və xəritə sxemə dair tədqiqat sualı çıxarılmışdır. Mövzunun izah hissəsində respublika bütün ərazisində yağıntıların paylanması, miqdarı haqqında verilmiş məlumatlar şagirdlərdə rütubətlik haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir. Fəaliyyət 1 və fəaliyyət 2-də qeyd olunmuş ölkə ərazisinin rütubətliyin paylanmasına aid olan tapşırıqlar şagirdlərdən tədqiqatçılıq tələb edir. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində Azərbaycan ərazinin müxtəlif yerlərində mövcud olan landşaft tiplərinin şəkilləri verilmiş və bu şəkillərə aid təqdimat hazırlamaq tələb edilir. Öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində isə Azərbaycana aid 3 tapşırıq təqdim edilmişdir. “*Azərbaycanın iqlim tipləri*” mövzusunda motivasiya kimi Aşıq Ələskərin şeirindən bir parça verilmiş və tədqiqat sualı bunun üzərində qurulmuşdur. İzah hissədə respublikamızın ərazisində mövcud olan iqlim tipləri və bu iqlim tiplərini səciyyələndirən xüsusiyyətlər haqqında təqdim

olunan materiallar şagirdlərdən ölkəmizin iqlim tipləri haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir. Mövzuda 3 Fəaliyyət xarakterli tapşırıq təqdim olunmuşdur. Şagirdlərdən yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş və geniş tədqiqatçılıq tələb edən tapşırıqlar Öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələlərində verilmişdir. *“Qlobal iqlim dəyişmələri”* mövzusunda dərstdən sonra şagirdlərdən *“İqlimin qlobal istiləşməsi Azərbaycan təbiətinə təsiri”* mövzusunda təqdimat hazırlamaq tələb edilir. [4]

“Quru suları” tədris vahidində *“Azərbaycanın çayları”* mövzusu bütünlüklə Azərbaycan Respublikasına həsr olunmuşdur. Mövzunun motivasiyası Kür və Araz çaylarında 2010-cu ildə baş vermiş daşqın haqqında mətn üzərində qurulmuş və iki tədqiqat sualı qoyulmuşdur. İzah hissədə Azərbaycanın çayları, onların qidalanma mənbələri, təsərrüfat əhəmiyyəti haqqında verilmiş məlumatlar şagirdlərdə respublikamızın quru sualrı haqqında informasiya əldə etməyə imkan yaradır. Fəaliyyət 1, fəaliyyət 2, fəaliyyət 3 hissələrdə respublikamızın çaylarına aid olan tapşırıqlar şagirdlərdən tədqiqatçılıq tələb edir və təfəkkürün inkişafına kömək edir. Bundan əlavə Öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələlərində verilən tapşırıqlar Azərbaycana aiddir. Mövzuda mətdənkənar komponent kimi Azərbaycanın daxili sular xəritəsindən, Kür və Araz çaylarının şəkillərindən istifadə olunmuşdur. *“Çayların hidroloji xüsusiyyətlərinin təyini”* mövzusunda Tapşırıq 3-də şagirdlərdən Kür çayına aid riyazi hesablama tələb edilir. *“Buzlaqlar və bataqlıqlar”* mövzusunun İzah hissəsində Azərbaycanda buzlaqların yayıldığı ərazilər haqqında məlumat qeyd edilmişdir. Mövzunun Öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində Azərbaycana aid tapşırıq verilmişdir. *“Yeraltı sular”* mövzusunun əvvəlində Azərbaycanda Kiçik Qafqaz dağlarında yayılmış tuf süxurunun şəkli və onun haqqında kiçik mətn motivasiya kimi qoyulmuşdur. Fəaliyyət 2-də Azərbaycanın kollektorlarına aid xəritə üzərində iş verilmişdir. Öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində Azərbaycanın şoran torpaqlarına aid təqdimat hazırlanması şagirdlərdən tələb olunur. [4]

“Coğrafi təbəqə” tədris vahidində *“Azərbaycanın qoruqları və yasaqlıqları”* mövzusunun motivasiya hissəsində Səməd vurğunun şeirindən bir parça veriliş və tədqiqat sualı onun üzərində qurulmuşdur. İzah hissədə respublikamızın zəngin flora, faunası, qoruq və yasaqlıqların adları, yerləşdiyi ərazilər, mühafizə olunan təbii komponentlər haqqında verilmiş məlumatlar Azərbaycan qoruqları haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Mövzuda fəaliyyət 1, fəaliyyət 2, öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələlərində qeyd olunan tapşırıqlar Azərbaycana aiddir. Bundan əlavə mövzuda Azərbaycanın dövlət qoruqları xəritəsi mətdənkənar komponent olaraq mövzuya əlavə edilmişdir. Qeyd olunan tədris vahidində *“Azərbaycanın fiziki-coğrafi vilayətləri : Böyük Qafqaz”, “Kür dağarası çökəkliyi”, “Kiçik Qafqaz vilayəti”, “Lənkəran və Orta Azraz(Naxçıvan) vilayətləri”* mövzularının bütün mərhələləri Azərbaycan üzərində qurulmuş, 6 xəritə, 2 cədvəl, 2 diaqram mövzuda öz əksini tapmışdır. [4]

“Dünya əhalisi” tədris vahidi *“Urbanizasiya. Böyük şəhərlər”* mövzusunun izah hissəsində Azərbaycanda yaşayış formaları haqqında məlumat vardır. *“Azərbaycanda əhalinin sıxlığı və urbanizasiya”* mövzusunun Azərbaycanın cənub bölgəsinin uzunömürlülər diyarı olması haqqında kiçik bir mətn motivasiya kimi verilmiş və tədqiqat sualı bu mətn üzərində qoyulmuşdur. İzah hissədə Azərbaycanda əhalinin sayının illər üzrə dəyişməsi, əhalinin məskunlaşması, yaşayış məntəqələri, əhalinin sayına görə böyük şəhərləri haqqında kifayət qədər material vardır. Fəaliyyət 1-də riyazi hesablama tipli tapşırıq, Fəaliyyət 2-də isə məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş tapşırıqlar verilmişdir. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələlərində açıq tipli suallar, qrafik və cədvəllər üzərində iş şagirdlərdən böyük yaradıcılıq və tədqiqatçılıq tələb edir. Mövzuda mətdənkənar komponent kimi 2010-2016-cı illər ərzində Azərbaycanda urbanizasiya səviyyəsinin dəyişməsi cədvəli verilmişdir. [4]

“Siyasi münasibətlər” tədris vahidi üzrə *“Azərbaycanın türk dünyasında və dünyada geosiyasi mövqeyi”* adlı layihə dərsi verilmişdir. Bu dərstdə Azərbaycanın fiziki coğrafi mövqeyi, Azərbaycanın iqtisadi coğrafi mövqeyi, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi adlı mövzular təqdim edilmiş və şagirdlərdən təqdimat hazırlamaq tələb olunur. Verilən mövzunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər bu işi hazırlayarkən həm ölkəmiz haqqında xeyli məlumatlar əldə edir və onu təqdim edərək öz nitq qabiliyyətini, yaradıcılığını inkişaf etdirir. *“Dünyanın siyasi münasibət regionları”* mövzusunun həm motivasiya hissəsində xəritə sxemdə, həm də izah hissədə siyasi münasibət regionları içində Dağlıq Qarabağ haqqında məlumat rilməmişdir. Fəaliyyət hissədə Ermənistan və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münasibəti barədə şagirdlərin müzakirə aparması üçün açıq suallar təqdim olunmuşdur. [4]

“Elmi texniki inqilab və iqtisadiyyat” tədris vahidi üzrə *“Elmi texniki inqilabın dünya təsərrüfatına təsiri”* mövzusunun Fəaliyyət 3 hissəsində 2013-cü ildə təsərrüfat sahələrinin payının faizlərlə göstərilədiyi diaqrama əsasən Azərbaycanın təsərrüfatının sahəvi quruluşunu müəyyən etmək tələb edilir. *“Azərbaycanın ekoloji problemləri”* layihə dərsi Azərbaycanın ayrı-ayrı təbii komplekslərinin ekoloji problemlərinə aid ex mövzular təqdim edilmiş və şagirdlərdən bu mövzular üzrə təqdimatlar hazırlamaq tələb edilir. [4]

XI sinif coğrafiya dərsləri 6 tədris vahidi və 44 mövzu, 6 ümumiləşdirici sual və tapşırıq, 5 layihə dərindən ibarətdir. *“Xəritə-coğrafi informasiya vasitəsidir”* tədris vahidində *“Katoqrafik tədqiqat metodları”* Tədqiqatın aparılması mərhələsində Azərbaycanın iqtisadi coğrafi rayonları üzrə əhali sıxlığının xəritə-

sxeminin hazırlanması şagirdlərdən tələb edilir. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində verilmiş tapşırıq Naxçıvan MR-in xəritə-sxemi üzərində qurulmuşdur. Öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində Azərbaycanın iqtisadi coğrafi xəritə-sxeminin kartoqrafik təhlili aparılması şagirdlərdən tələb edilir. *“Coğrafi xəritələrin vizual təhlili”* praktik dərində Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunun fiziki xəritəsinin, Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonunun sənaye xəritəsinin vizual təhlili nümunə kimi göstərilmişdir. Tapşırıq isə Lənkəran iqtisadi rayonunun fiziki və sənaye xəritələrinin üzərində qurulmuş və şagirdlərdən xəritələrin vizual təhlilini aparmaq, cədvəl formasında təqdimat hazırlamaq tələb olunur. *Qrafik təsvirlər*” mövzusunun tədqiqatın aparılması mərhələsində qrafik və diaqramların təhlili Azərbaycan iqtisadiyyatına aiddir. Mövzunun izah hissəsində müxtəlif növ diaqramların qurulması məhz Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonların misalında verilmişdir. *“Coğrafi xəritələrin qrafik təhlili”* mövzusunda relyef profilinin qurulması Azərbaycanın fiziki xəritəsi üzərində nümunə kimi göstərilmişdir. *“Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin xəritələrə əsasən təhlili”* mövzusunda Tədqiqat işi Azərbaycanın sənaye xəritəsi üzərində sənaye sahələrinin təhlilinin aparılması tələb edilən tapşırıq üzərində qurulmuşdur. Mövzuda Azərbaycanın sənaye xəritəsi. Azərbaycanın faydalı qazıntı xəritəsi, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı xəritə, mətdənkənar komponent kimi verilmişdir. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində müqayisə və təhlil tipli tapşırıq Azərbaycanın sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinə aiddir. [2]

“Təbiətdən səmərəli istifadə” tədris vahidi üzrə *“Tektonik proseslər və təsərrüfat”* mövzusunun Tədqiqat işi Azərbaycanın inzibati rayonlarını əks etdirən xəritə sxemə əsasən verilmişdir. İnformasiya Fondu başlığı altında Azərbaycan respublikası ərazisində mövcud olan termal bulaqlar haqqında məlumatlar verilmişdir. *“Mineral ehtiyatlardan istifadə”* mövzusunun İzah hissəsində Azərbaycanın qaz yataqlarının adları sadalanmışdır. *“Meteoroloji hadisələr”* mövzusunda İnformasiya Fondu hissəsində Azərbaycan ərazisində baş verən meteoroloji hadisələrdən küləklərin təsərrüfata vurduğu ziyan iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilmişdir. *“İqlim Xəritələrinin təhlili”* adlı praktik dərində III Tapşırıqda verilmiş Azərbaycanın iqlim xəritəsinə əsasən coğrafi imlanın tamamlanması tələb olunur. *“İqlim və insan sağlamlığı”* mövzusunun dərindən sonra hissəsində *“Qlobal istiləşmənin Azərbaycanda təzahürü”* adlı Layihə verilmiş və şagirdlərdən referat formasında hazırlayıb təqdim edilməsi tələb edilir. *“Quru sularından istifadə”* mövzusunun izah hissəsində Azərbaycanda balıqçılığın inkişafı haqqında məlumat xarakterli bilik verilmişdir. İnformasiya fondu hissəsində Azərbaycanın əsas mineral bulaqları və onların turizm rekreasiya təsərrüfatının inkişafında rolu haqqında əlavə məlumat xarakterli biliklər təqdim edilmişdir. Bundan əlavə mövzunun İzah hissəsində Azərbaycanın gölləri və təsərrüfat əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır. *“Təhlükəli hidroloji hadisələr və onlarla mübarizə”* mövzusunun motivasiya hissəsində Böyük Qafqaz çaylarında müşahidə olunan sellər haqda məlumata rast gəlmək olur. Mövzunun İzah hissəsində Azərbaycanda sel hadisəsinin bas verdiyi çaylar və bu fəlakətin qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər geniş miqyasda öz əksini tapmışdır. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində verilmiş tapşırıq məhz Kür daşqınlarına aiddir. *“Dünyanın torpaq fondu”* mövzusunun Tədqiqat işi Dünyanın və Azərbaycanın torpaq strukturunun müqayisəli təhlili üzərində qurulmuşdur. Mövzunun izah hissəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində əlverişli iqlim şəraitində yayılmış torpaq növləri və bu torpaqlarda yetişdirilən kənd təsərrüfatı bitkiləri haqqında geniş şəkildə məlumat verilmişdir. Bundan əlavə iqtisadi biliklərə əsaslanan Azərbaycanda torpaq mülkiyyət formaları haqqında məlumat vardır. Öyrəndiklərinizi yoxlayın və dərindən sonra mərhələsində verilmiş tapşırıqlar Azərbaycan torpaq tiplərinə aid edilmişdir. *“Meşə ehtiyatları və onlardan istifadə”* mövzusunun izah hissəsində Azərbaycan ərazisində meşə ilə örtülü olan ərazilərin sahəsi dəqiq rəqəmlərlə göstərilmişdir və mətdənkənar komponent kimi Azərbaycan ərazisinin e.ə I minilliyin sonunda və müasir dövrdə meşə ilə örtülü olan ərazilər xəritə sxemdə müqayisəli şəkildə göstərilmişdir. [2]

“Dünyanın demoqrafik mənzərəsi” tədris üzrə *“Etnos və etnogenez”* mövzusunun izah hissəsində dünyanın kiçik etnosları arasında Azərbaycanda mövcud olan xınalıq, buduq etnosları verilmişdir. Dərindən sonra mərhələsində Layihə şəklində *“Azərbaycanın etnogenezləri”* mövzusunda referat hazırlamaq şagirdlərdən axtarıcılıq tələb edən tapşırıq verilmişdir. *“Əmək ehtiyatlarının əsas göstəriciləri”* mövzusunun izah hissəsində əmək ehtiyatlarının artımının hesablanması Azərbaycanın nümunəsində verilmişdir. Fəaliyyət 1-də Azərbaycanda iqtisadi cəhətdən fəal əhəlinin cədvəl formasında verilmiş illər üzrə göstəricilərinin təhlili tələb edilir. Öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində verilmiş tapşırıqda Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının orta illik artım faizini hesablanması şagirdlərdən təfəkkürün inkişafına yol açır. *“Əhəlinin həyat səviyyəsi”* mövzusunun öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində Azərbaycanın İnsan İnkişaf indeksinin statistik göstəricilərinə əsasən qrafik qurulmasına aid verilmiş tapşırıq şagirdlərdən geniş axtarıcılıq bacarığı və yaradıcılıq tələb edir. Tədris vahidinin sonuncu mövzusu *“Azərbaycanın əhalisi”* adlı praktik dər olub Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının statistik göstəricilərinə aid cədvəl formasında məlumatlar, əhəlinin milli tərkibi, cins tərkibi, yaş tərkibi haqqında geniş izah və mətdənkənar komponent kimi Azərbaycan Respublikasının siyasi-inzibati xəritəsi verilmişdir. Bu mənbələrdən istifadə edərək mövzunun əvvəlində verilmiş açıq tipli suallara cavab vermək şagirdlərdə təhlil etmək bacarığının formalaşmasında böyük rol oynayır. [2]

“İqtisadi inkişafın istiqamətləri” tədris vahidində “İqtisadi inkişaf yolları” mövzusunun öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələsində verilmiş tapşırıqlar Azərbaycanın iqtisadi inkişafına aiddir və bu tapşırıqların həlli şagirdlərdən prosedural biliklər tələb edir. “İnvetisiya mühiti” mövzusunun motivasiya hissəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına aid məlumat verilmişdir. Mövzunun izah hissəsində Azərbaycanda şirkətlərə investisiya qoyulması haqqında məlumat vardır. Mətdənkənar komponent kimi Azərbaycan ərazisində Adambaşına investisiya qoyuluşunun ərazi üzrə paylanması xəritə sxemi qoyulmuşdur. “Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının sənayesi” adlı praktik dərstdə respublikamızın iqtisadiyyatına aid məlumat xarakterli biliklər, mətdənkənar komponent kimi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlarının ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri xəritəsi, Azərbaycanın sənaye müəsisələrini əks etdirən şəkillər, cədvəllər öz əksini tapmışdır. “Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının kənd təsərrüfatı” praktik dərslində respublikamızın kənd təsərrüfatı sahələri haqqında deklarativ xarakterli biliklər, mətdənkənar komponent kimi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı xəritəsi, cədvəllər sxemlər ölkəmiz haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir. “Azərbaycanın nəqliyyatı və xarici iqtisadi əlaqələri” mövzusunda dərslin bütün mərhələləri ölkəmizə aid məlumatlarla zəngindir. [2]

“Qlobal problemlər və onların həlli yolları” tədris vahidi üzrə “Alternativ enerji mənbələri” mövzusunun izah hissəsində ölkəmizin təbii şəraiti və buna müvafiq olaraq alternativ enerji mənbələri haqqında məlumat xarakterli biliklər verilmişdir. Bundan başqa mövzunun öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələlərində verilmiş tapşırıqlarda ölkəmizə aiddir. “Dünyanın içməli su problemi” mövzusunun izah və öyrəndiklərinizi tətbiq edin mərhələsində isə su ehtiyatlarımız, ölkəmizin içməli su mənbələri və onlarla bağlı yaranan problemlər haqqında geniş məlumat əldə etmək mümkündür. “Tullantılar və onlardan istifadə” mövzusunda bir çox qabaqcıl dünya ölkələri arasında Azərbaycanda tullantılardan istifadə layihələri haqqında geniş məlumat vardır. [2]

“Beynəlxalq inteqrasiya və globallaşma” tədris vahidində “Azad iqtisadi zonalar” mövzusunda izah hissədə “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” haqqında geniş məlumatlar, mətdənkənar komponent kimi Ələt Azad iqtisadi zonasının xəritə-sxemi, öyrəndiklərinizi tətbiq edin və öyrəndiklərinizi yoxlayın mərhələlərində şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına yönəlmiş tapşırıqlar verilmişdir. “Türk dünyası birliyi” praktik dərslində dürk dövlətləri arasında ölkəmizin iqtisadi coğrafi mövqeyi, əhalisi haqqında məlumatlar vardır. [2]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan coğrafiyası ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya fəninin tədrisində əhəmiyyətli rola malikdir. X sinif üzrə tədris olunan 57 mövzudan 16 mövzuda tamamilə Azərbaycan coğrafiyası tədris edilir. XI sinifdə 44 mövzudan 7 mövzu üzrə bütünlükdə Azərbaycan coğrafiyasından bəhs edilir. Bundan əlavə ayrı-ayrı mövzuların tərkibində problem situasiyanın yaradılması, tədqiqat sualının qoyulması, məlumatın sistemləşdirilməsi, dərslin yaradıcı tətbiqetmə, qiymətləndirmə mərhələlərində Azərbaycan coğrafiyası haqqında geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır. Azərbaycan coğrafiyası haqqında biliklər xüsusən X sinif coğrafiya dərslində fiziki-coğrafi rayonlar, XI sinif dərslində isə Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonları və inqtisadi inkişafı ilə bağlı çox geniş və maraqlı yanaşmalarla dolu məlumatlar öz əksini tapmışdır. Dərs prosesində bütün mərhələlər üzrə coğrafi biliklərin Azərbaycan Respublikasının nümunəsində öyrədilməsi şagirdlərdə vətənpərvərlik hissələrini inkişaf etdirmək, ölkənin bütövlükdə və ya müəyyən hissələrində olan ayrı-ayrı təbii obyektləri, təbii hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqları, əhalisinin müxtəlifliyini, ölkə coğrafiyasının öyrənilməsi əhəmiyyətini dərk etməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Kurikulum. Elmi – metodik jurnal. Bakı, “Təhsil”, 2010, №1, 152 səh.
2. Nərminə Seyfullayeva, Zaur İmrani, Yelena Şabanova, “Coğrafiya – 11”. Dərslük, Bakı, “Bakınəşr”, 2018, 208 səh.
3. Nərminə Seyfullayeva. “Coğrafiyanın tədrisi metodikası”. Bakı, “EMK”, 2011, 492 səh.
4. Yaqub Qəribov, Oktay Alxasov, Şərafət Hüseynli, Məhbubə Babayeva, “Coğrafiya – 10”. Dərslük, Bakı, “Bakınəşr”, 2017, 208 səh.
5. www.tehsilproblemleri.com
6. www.coqrafiya.info
7. www.aztehsil.com

Rəyçi: dos.N.Seyfullayeva

Göndərilib: 24.01.2021

Qəbul edilib: 25.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/141-146

Gülnaz Tahir qızı Həsənova
Bakı Dövlət Universiteti
gulnazhasanova1016@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ФАКТОРА НА СОВРЕМЕННЫЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Ключевые слова: международные отношения, информация, киберпространство, кибербезопасность, территориальная целостность, государство, субъекты международных отношений, информационная война

The impact of the information factor on modern international relations

Summary

This study aims to highlight the growing strategic importance that cyberspace is gaining in the dynamics of international politics. After land, sea, air, and outer space, cyberspace is the fifth dimension of conflict. The type of non-military weapons used to fight, as well as the subjects targeted, make civilian systems new centers of gravity to defend against an enemy that most often "operates in the shadows." The international scenario of information revolution (which contributed to the "democratization of information"), is radically evolving from a unipolar (American-led) to an almost multipolar architecture. The Internet today is an indispensable communication and information network for various legal and illegal subjects of international relations. Social networks (Facebook, Twitter, Telegram) play a very important role in this process. The Internet can also allow manipulation or even destabilization of the international community with the spread of false information (fake news). It is also a field for intelligence activities. Finally, the Internet is becoming the field of a new form of confrontation. Thus, both states and private actors protect themselves from possible cyber attacks by developing cybersecurity. In anticipation of this, states are developing cyberspace strategies and military-digital capabilities.

Key words: international relations, information, cyberspace, cybersecurity, territorial integrity, state, subjects of international relations, information warfare

Введение

Влияние информации на международные отношения подчеркивается большинством экспертов по международным отношениям. Среди них есть те, которые в прошлом отвергали информационную революцию как силу для реальных политических перемен, а теперь меняют свое мнение. Информация всегда была важной частью международных отношений, как утверждает Весткотт (2008: 18), информация и информированный анализ всегда были в основе внешней политики. Вебстер (2006: 5) в свою очередь отмечает, что информация - отличительная черта современного мира. Когда-то экономика строилась на промышленности и завоеваниях, но информация стала движущим фактором для экономики. Национальные и международные информационные агентства распространяют информацию и фотографии между странами и формируют отношения между людьми от национального уровня до международного. Информация, технологии и институциональная гибкость приобрели значение в международных отношениях как новая сила. В глобальном информационном обществе сила государства все меньше зависит от территории, военной мощи и природных ресурсов. Более того, Вристон (1997:176) утверждает, что в международных отношениях, конкуренция за лучшую информацию заменила конкуренцию за лучшие сельскохозяйственные угодья или угольные месторождения.

Появление интернета еще больше повысило роль информации в международных отношениях. Поскольку это сделало доступ к информации намного проще, чем это было раньше. Возможность информации путешествовать по миру практически в кратчайшие сроки и растущая доступность высокоскоростного интернета резко изменили общую динамику политики и международных отношений. Информация стала ценной частью политики. Политика новой эры - это киберполитика, действующими лицами которого больше не являются просто государства, и жесткой силе может противостоять или укрепить информационная сила. Более того, Малек (2003:46) считает, что информация - лучшая защита и оружие по своей природе, и его значение возрастает вместе с быстрым развитием технологий, с точки зрения, как обработки и сбора (компьютеры), так и распространения

(СМИ). Информационные технологии и электронные коммуникации усилили роль информации, которая с тех пор стала самой сутью и проявлением конкуренции в конфликтах и войнах.

Связь между информацией и международными отношениями

Информация имеет важное значение для глобализации, посредством которого международные и национальные проблемы и интересы связаны и управляются. Боллиер (2003:1-2) отмечает, что по мере увеличения скорости информации и общедоступности, сама архитектура международных отношений кардинально меняется. Государственные и субгосударственные чиновники из ряда стран работают вместе, чтобы обмениваться информацией друг с другом, разрабатывать согласованные руководящие принципы и лучшие практики, и уменьшить трение, связанное с глобализацией. Кроме того, Дикин (2003:54) считает, что увеличивающийся поток информации между странами устраняет недоверие в намерениях друг друга и повышает прозрачность, снижает подозрительность, а также риск неправильного восприятия. Информационные потоки – необходимое условие глобализационной экономики, и особенно финансовые и сервисные сети, которые связаны друг с другом.

Страны по всему миру развивают возможности сетевого сбора разведывательной информации в попытке получить привилегированную информацию, особенно для военных целей. Качественная информация может быть применена для улучшения огневой мощи и летальности, маневренности, командования и управления, взаимодействия сил и точного применения сил. Когда наступательные информационные операции используются национальными и правительственными структурами (государственными субъектами) против других стран, будь то государственные или негосударственные цели, операции обнаружения и защиты могут быть сложными и затрагивать часто международные отношения. Симмонс (2011:87) подчеркивает, что информационная эпоха также предложила правительствам ряд возможных способов ослабить своих противников. Информационная война стирает границу между миром и войной, между фактом и вымыслом. Информационная война и пропаганда способны влиять на целые государства и союзы без прямого военного участия, поэтому ее можно рассматривать как мощный инструмент геополитики.

Неравный доступ к информации усиливает политическое и культурное господство Севера. Благодаря экспорту продуктов ИКТ "информационные державы" доминируют над информацией в слаборазвитых странах и тем самым угрожают их экономической безопасности. Большинство обществ сталкивается с реальной угрозой из-за неравного доступа к текущей информации и современным знаниям, что приводит к неравному развитию и обмену в международной торговле, увеличивая разрыв в развитии между богатыми информацией и бедными информацией регионами и странами внутри них.

По словам Ная (2004:53) увеличение информационных потоков через средства массовой информации привело к утрате правительствами традиционного контроля над информацией в отношении политики. Кроме того, как и в случае экономической взаимозависимости, коммуникация стимулирует создание форумов, в которых интересы общества формулируются на транснациональном, а не на национальном уровне. Аудитория любой публичной информации в настоящее время всегда глобальна; идиаспоры, а также Министерства иностранных дел способны предпринимать коллективные политические действия на глобальном уровне. Глобализация и информационная эра позволили информационной войне обрести новое измерение, а государства, коалиции и альянсы стали более взаимосвязанными и взаимозависимыми, и поэтому легче влиять на более чем одно государство одновременно. Действия одного государства будут влиять на принятие решений и действия другого государства, и наоборот.

Сила интернета в международных отношениях

Интернет и другие информационные технологии больше не являются периферийной силой в ведении мировых дел, а становятся мощным двигателем перемен. Стратегическое значение интернета заключается в том, что он стал эффективным инструментом, который стирая национальные границы, передает информацию по всему миру и влияет на международные и внутренние дела. Пространство в интернете – это медийная среда, которая охватывает "мировую сцену" политики и обеспечивает пространство, в котором разыгрываются международные отношения, и поэтому одним из способов разыгрывания международных отношений является информационная война. Сила интернета в формировании международных отношений проецируется, интернет играет определенную роль в визуализации и артикуляции международных отношений как официально, так и неофициально.

Кроме того, интернет и все другие сетевые информационные технологии влияют на глобальную политику, включая демократизацию и терроризм. Такие страны, как Китай и Россия, выразили озабоченность по поводу того, что кибернетика может угрожать политической безопасности. Некоторые ученые также предполагают, что информационные технологии могут способствовать развитию новых форм социальной организации наряду с новыми формами конфликтов.

Легкость доступа к информации и ее передачи на глобальном уровне повлияла на дипломатию. Боллиер (2003:5) цитирует Мадлена Олбрайта, которая подчеркнула, что “большое количество информационных систем значительно затрудняет дипломатию, потому что информация поступает очень быстро, и вы должны принимать решения гораздо быстрее, чем могли бы при предыдущих обстоятельствах”. Хотя новые технологии могут способствовать быстрому распространению идей, это может иметь как положительные, так и отрицательные последствия. Появление Интернета открыло новые возможности практически неограниченного манипулирования информацией: обычно это называется пропагандой. Многие решения основаны на неполной информации и принимаются под давлением времени, например, экономические санкции могут превратить латентный конфликт в кризис.

ИКТ могут объединять всемирную информацию и знания для продвижения всеобщего блага и решения общих проблем будущего глобального общества. Такие информационные средства, как электронная почта, виртуальные и онлайн-конференции на международных переговорах, также позволяют делегациям общаться в режиме реального времени с Министерством внутренних дел для получения информации об официальных позициях или консультациях по формулированию ответов на непредвиденные вопросы и реактивной дипломатии. Использование ИТ-инструментов стало нормой в настоящее время.

Весткотт (2008:3) утверждает, что интернет сыграл решающую роль в выравнивании игрового поля по всему миру, позволив любому человеку в любом месте иметь доступ к одной и той же информации, общаться и вести бизнес напрямую друг с другом. Международный поток информации растет необычайно быстрыми темпами, тем самым насыщая возможности государства внимательно следить за тем, какая информация поступает на его территорию и выходит за ее пределы. Полномочия, которые когда-то были монополией национальных государств на участие в международной политике, контроль над транснациональными коммуникациями и доверие к источникам точной информации, теперь осуществляются гораздо более широким кругом игроков. Интернет также может способствовать распространению и усвоению радикальных идеологий. Некоторые террористические организации используют социальные сети для вербовки людей со всего мира.

Использование информационно-коммуникационных технологий в международных отношениях

Страны используют ИКТ и информацию для продвижения своих интересов. Интернет представляет собой пространство, в котором международные отношения оспариваются с точки зрения кибератак и информационной войны. Страны часто используют кибертехнологии для проведения пассивного сбора информации и наступательных операций надругие государства. В международных отношениях даже малые или экономически менее развитые страны могут использовать киберпространство для нанесения вреда более крупным и экономически более развитым странам. Более того, интернет используется для различных целей, поскольку Соединенные Штаты Америки обвиняются в поддержке свободы интернета с целью вмешаться в политику других стран, одновременно служа укреплению своей кибергегемонии. Соединенные Штаты теряют 300 миллиардов долларов в год в результате промышленного и экономического шпионажа, проводимого в режиме онлайн. В нескольких различных случаях Соединенные Штаты обвиняли Китайскую Народную Республику во взломе или компрометации информационных систем, принадлежащих Соединенным Штатам или организациям Соединенных Штатов. Льюис (2015:45) также указывает, что Китайские военные несут ответственность за большинство хакерских атак против Соединенных Штатов, и некоторые из них являются обычным военно-политическим шпионажем, который хорошо известен самим Соединенным Штатам. Кроме того, некоторые страны и их военные подразделения, как говорят, взламывают, чтобы заработать деньги. Шпионаж – это источник частных доходов, когда они крадут коммерческие секреты и продают их компаниям за наличные или услуги. Сяокун (2012:33) считает, что Китай был объектом серьезных кибератак со стороны Соединенных Штатов, и такие атаки со стороны США были столь же серьезными, как и те, которые, по утверждению США, провел Китай. Некоторые страны используют свои военные и другие подразделения для взлома корпоративных компьютерных систем других стран с целью

получения интеллектуальной собственности, которая могла бы помочь развитию их экономики. "The Washington Post" сообщила, что китайские хакеры якобы несут ответственность за взлом информационных систем управления персоналом США в начале 2015 года, что привело к разглашению личной информации, принадлежащей тысячам государственных служащих Соединенных Штатов. В случае с Брекситом неточное заявление Бориса Джонсона о том, что Великобритания посылает Брюсселю 350 млн. фунтов стерлингов в неделю, можно рассматривать как неверную информацию, которая массово распространялась через социальные сети и была одной из причин, по которой граждане Великобритании проголосовали за выход из Европейского Союза. Информация используется странами по всему миру по разным причинам.

Возникновение информационной войны или кибератак

Технологии изменили природу войны от видимых крупномасштабных военных действий и насилия до тонких, невидимых, но решающих возможностей для нанесения ущерба информационной среде противника в условиях войны. Потенциал информационной войны огромен и представляет интерес для всех стран и обороны национальной безопасности. Быстрая и легкодоступная информация в глобальных средствах массовой информации спровоцировала информационные войны между государствами, изменив политику власти. Информационная война стала очень опасным инструментом в международных делах, который может выполнять политические и военные действия без необходимости посылать армию в зарубежные страны или без каких-либо значительных инвестиций в военный потенциал. Уоллер (1995:4) также полагает, что информационная война может возвестить эру в основном бескровного конфликта; битва будет происходить в киберпространстве, где информационные войны смогут вывести из строя важные вражеские команды и системы управления или гражданской инфраструктуры с небольшими, если таковые имеются, человеческими жертвами.

Информационная война может быть использована для отключения компьютерных сетей, парализуя связь, транспорт, энергетические системы и промышленные предприятия. Что имеет физические последствия не менее, чем с последствиями обычной войны. На международном уровне информационная война используется для создания реалий, подрыва доверия граждан к своим политическим элитам и демократическим институтам, подрыва доверия государств друг к другу, создания хаоса и нагнетания страха среди граждан. Общая природа киберпространства все чаще ассоциируется с военными терминами, такими как "атака", "наступление", "оборона", "разведка" и "операция". В этих условиях незаконная деятельность выходит за рамки традиционных военных игровых, и боевые действия могут осуществляться гражданскими и государственными субъектами со все более продвинутыми средствами и гнусными намерениями.

Информационно-сетевая борьба, в том числе ее крайние формы, такие как информационно-психологическая война и сетевые войны, являются средствами, которые государства используют для достижения своих целей в международной, региональной и внутренней политике, а также для получения геополитического преимущества. Китайский кибершпионаж является серьезной глобальной проблемой и китайские власти ясно дали понять, что они считают киберпространство стратегической областью, которая помогает устранить военный дисбаланс между Китаем и остальным миром, особенно с Соединенными Штатами. Министерство обороны США признало, что оно пострадало от одной из своих худших утечек кибершпионажа в марте 2011 года, когда иностранные хакеры получили доступ к более чем 24 000 файлов Пентагона.

В настоящее время информационная война является необходимой составляющей обычной войны. Ярким примером информационной войны является 44 дневная Отечественная война. С 27 сентября, наряду с активными боевыми действиями в Нагорном Карабахе, между сторонами конфликта разгорелась самая настоящая информационная война. Стороны периодически информировали общественность о ходе боевых действий, а также потерях, своих и противника. Президент Ильхам Алиев с самого начала войны использовал Twitter, в котором он периодически сообщал об освобожденных азербайджанской армией населенных пунктах. Армянская же сторона потерю позиций как правило не признавала. Противоречия в заявлениях сторон конфликта эксперты сочли элементом информационной войны. Политические ток-шоу в России властью жестко не контролировались, поэтому в политических ток-шоу был очень сильный проармянский крен из-за сильного влияния там армянской диаспоры. Но несмотря на это, лично Ильхам Алиев разгромно выиграл в российском телеэфире у Никола Пашиняна. Ильхам Алиев покорила всех прекрасным

русским языком, высокой культурой речи и великолепным образованием. Армения проиграла не только в бою, но и информационную войну.

Еще одним актуальным и интересным примером сильного влияния информационно-коммуникационных технологий как на международные отношения, так и на внутреннюю политику стран можно отметить, так называемый "цифровой импичмент" президента США Дональда Трампа. Сперва была удалена запись Трампа на официальной странице президента США в Twitter. А потом 7 января 2021 года также были заблокированы страницы Трампа в Facebook, Instagram и Twitch. Личную страницу Трампа, на которую были подписаны почти 80 млн. человек, Twitter также заблокировал. Этому решению предшествовал захват Капитолия, к которому, по мнению создателей соцсетей, Трамп фактически призвал своих сторонников. Это событие породило новую волну дискуссий на тему "Является ли это нападением на свободу слова или предотвращением дальнейшей эскалации? Можно ли считать бан Трампа цензурой? Какие этические вопросы ставит это решение социальной сети?".

Последствия кибератак и нарушений информационной безопасности

Существует ряд последствий кибератак или информационных войн. Группа правительственных экспертов Организации Объединенных Наций предложила государствам договориться не использовать "информационно-коммуникационные технологии, включая сети, для осуществления враждебной деятельности или актов агрессии, создания угроз международному миру и безопасности или распространения информационного оружия или связанных с ним средств". Кибератаки или нарушения безопасности выявляют слабые места в плане защиты информационной безопасности стран, а также подвергают граждан риску. Кроме того, кибератаки потенциально могут нанести ущерб экономике стран, подвергшихся нападению. Государства-члены НАТО официально заявили, что кибератаки могут достичь порога, угрожающего национальному и евроатлантическому процветанию, безопасности и стабильности. Весткотт (2008:14) отметил, что частная информация, будучи обнародованной, может оказывать более быстрое и глубокое влияние на ход мировых дел. Утечки информации могут привести к необратимому ущербу репутации стран, ослаблению их морального авторитета в мире и разжиганию нападений и войн.

Заключение

Информация и информационно-коммуникационные технологии стали центральным и важнейшим аспектом международных отношений. Информация лежит в основе политического, экономического и военного развития, поэтому страны всего мира стремятся бороться за нее. В этой статье был сделан вывод о том, что информация в значительной степени формирует международные отношения и, что интернет еще больше сделал информацию доступной и центральной в мировой политике. Кроме того, можно сделать вывод, что информация становится более ценной для экономического и политического пространства, чем природные ресурсы, такие как шахты, сельскохозяйственные угодья и многое другое. Неравный доступ к информации в международных отношениях является основной причиной появления богатых развитых стран и бедных, которые не имеют доступа к информации. Интернет также сделал возможным доступ к информации и в процессе этого породил информационные войны и кибератаки. Некоторые страны, которые в военном отношении уступали мировым державам, обнаружили, что кибернетика дает им рычаги влияния. Кроме того, войны ведутся в киберпространстве точно так же, как они велись или ведутся в бою. Таким образом, в заключении можно написать, что информация стала важным ключевым элементом международных отношений, и поэтому ею необходимо тщательно управлять, чтобы защитить интеллектуальную собственность страны, граждан, безопасность и здоровье, в частности. Информационная безопасность или кибербезопасность стала критической проблемой, поскольку страны подвергаются все большему количеству атак и шпионажа.

Литературы

1. Весткотт Н. Цифровая дипломатия: Влияние интернета на международные отношения. Оксфордский институт .2008
2. Вебстер Ф.. Теории информационного общества. Нью-Йорк. 2006
3. Вристон В.. Биты, байты и дипломатия. Октябрь 1997. стр.178
4. Малек, М. Восприятие безопасности: внутри и за пределами традиционного подхода. Калифорния. 2003

5. Боллиер Д. Подъем интернет политики: как интернет меняет международную политику и дипломатию. Аспенский Институт: Вашингтон. 2003.
6. Дикин, Р.Л. Экономическая информационная война: анализ взаимосвязи между защитой финансовой информационной инфраструктуры и национальной безопасностью Австралии. 2003
7. Симмонс А. Международные исследования в глобальную информационную эпоху. Международные исследования. 2001, стр. 589
8. Най. Дж. Мягкая сила: средства к успеху США в мировой политике. США. 2004
9. Льюис А. Продвигаясь вперед с соглашением Обамы по кибербезопасности. «<https://www.csis.org/analysis/moving>». 2015
10. Сяокунь Л. Китай стал жертвой хакерских атак. 2012
11. "Вашингтон Пост", <https://www.washingtonpost.com/news/federal-eye/wp/2015/07/09/hack-of-security-clearance-system-affected-21-5-million-people-federal-authorities-say/> . 2015
12. Уоллер, Д. Вперед, киберсолдаты. 1995

Rəyçi: dos. N.Məmmədzaadə

Göndərilib: 21.01.2021

Qəbul edilib: 23.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/147-150

Парвана Байрам гызы Бабаева

Бакинский государственный университет

babayeva.parvana@list.ru

ОБЩИЙ ХАРАКТЕР ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Ключевые слова: конституция, правоотношения, общий характер, регулирование, нормы

General nature of legal regulation of constitutional legal relations

Summary

Constitutional legal norms are general rules of compulsory behavior established or sanctioned by the state for the purpose of protection and regulation of certain public relations. There are implemented through specific rights and obligations and provided by the coercive force of the state. Constitutional legal norms are general rules of coercive behavior established by the state for the purpose of protecting and regulating certain social relations. These are legal norms implemented through certain rights and obligations and provided by the coercive force of the state. The content of constitutional legal relations reflects the mutual rights and obligations of the parties. These rights and responsibilities are closely related. Traditionally, the obligation of one party is considered to correspond to some right of the other party.

Key words: constitution, legal relationship, general character, regulation, normative

Введение

Конституционные правовые нормы - это общие правила принудительного поведения, установленные или санкционированные государством с целью защиты и регулирования определенных общественных отношений, осуществляемые через определенные права и обязанности и обеспечиваемые принудительной силой государства.

Конституционные правовые нормы имеют внутреннюю структуру: гипотезы, диспозиции и санкции. Например, Президент Азербайджанской Республики в случае стихийных бедствий, эпидемий, крупных экологических и других бедствий, а также действий, направленных на нарушение территориальной целостности Азербайджанской Республики, восстание или государственный переворот, насильственные беспорядки угрожающие жизни и безопасности граждан, или в случае других конфликтов, угрожающих нормальному функционированию государственных институтов (гипотеза), объявляет чрезвычайное положение в определенных частях Азербайджанской Республики и представляет постановление в Милли Меджлис Азербайджанской Республики для утверждения в течение 24 часов (решение и санкции). (Статья 112 Конституции Азербайджанской Республики)

Однако в конституционном праве редко можно встретить такое выражение всех структурных элементов правовой нормы в одной статье закона. В большинстве случаев норма конституционного права выражается в двух и более статьях закона, то есть имеет многостраничную форму выражения. Например, положение части I статьи 93 Конституции Азербайджанской Республики (Милли Меджлис Азербайджанской Республики принимает конституционные законы, законы и постановления по вопросам, входящим в его компетенцию). Только статья 96, определяющая право законодательной инициативы, статьи 97-98, определяющие порядок подписания и вступления в силу законов, и статья 110, которая предусматривает право вето Президента Азербайджанской Республики, имеют характер целого нормативного предписания. Нередко санкции за нарушение нескольких норм конституционного права выражаются в уголовном кодексе или в административном праве, а не в любой другой норме или даже в конституционном праве (Abdullayev, 2009: 59).

Следует отметить, что многие конституционные положения вообще не предусмотрены. Например, положение статьи 30 Конституции Азербайджанской Республики (каждый имеет право на интеллектуальную собственность), конституция и другие законы не предусматривают условий для реализации этого права (как мы видели, гипотезы нет) или санкций за его нарушение. Иногда конституционное право возлагает на государство обязанность достижения определенных целей, но здесь санкции неразумны. Например, статья 12 Конституции Азербайджанской Республики провозглашает, что «обеспечение прав и свобод человека и гражданина, достойных условий жизни для граждан Азербайджанской Республики является высшей целью государства» (Əsgərov, 2003: 18).

Нормы конституционного права имеют следующие особенности, отличающие их от норм других отраслей права. Эти нормы регулируют самые широкие и важнейшие общественные отношения, определяют правовую основу государства. Большинство этих норм носят общий характер, они не являются авторитетными, в них нет связи между конкретными правами и обязанностями. Например, устанавливаются права отдельного субъекта, но задача возлагается на государство в целом. Часть II статьи 21 Конституции Азербайджанской Республики гласит: «Азербайджанская Республика обеспечивает свободное использование и развитие других языков, на которых говорит население».

Внешняя форма большинства норм отражена в статьях конституции и других источниках. Многие нормы имеют двухэлементную и одноэлементную структуру, в большинстве случаев не содержат санкций, а иногда и гипотез.

Конституция и другие акты конституционного права содержат положения, определяющие экономические, социальные и политические цели и обязанности общества и государства. В статье Конституции Азербайджанской Республики (впереди латинскими буквами) говорится, что азербайджанский народ, продолжая свои многовековые традиции государственности, «исходя из принципов, отраженных в Конституционном акте о государственной независимости Азербайджанской Республики, желая справедливости, свободы и желая обеспечить свою безопасность, признавая свою ответственность перед прошлым, настоящим и будущим поколениями и пользуясь своим суверенным правом, торжественно заявляет о следующих намерениях (Nağıyev, 2009: 10).

- Защищать независимость, суверенитет и территориальную целостность Азербайджанского государства;
- Гарантировать демократическую структуру в рамках Конституции;
- Добиться становления гражданского общества;
- Построить правовое светское государство, обеспечивающее верховенство закона как выражение воли народа;
- обеспечить достойный уровень жизни для всех в соответствии со справедливыми экономическими и социальными правилами;
- жить в дружбе, мире и безопасности со всеми народами мира и взаимодействовать с этой целью, придерживаясь универсальных ценностей».

Система конституционного права каждого государства состоит из множества норм. Их можно классифицировать по следующим признакам (Kemal, 2015: 125):

- ✓ Нормативные и,
- ✓ Защитные нормы.

Их различают по функциональной направленности. Большинство норм конституционного права относятся к нормативным. Они напрямую направлены на регулирование общественных отношений. Защитные нормы часто состоят из запретов. Например, статья 4 Конституции Азербайджанской Республики гласит: «Никто не имеет права представлять народ и выступать от имени народа, кроме уполномоченных представителей, избранных народом».

По способу воздействия на законные полномочия нормы являются авторитетными (например, «Законодательную власть в Азербайджанской Республике осуществляет Милли Меджлис Азербайджанской Республики» - статья 7 Конституции Азербайджанской Республики), запретительными (например, депутаты Милли Меджлиса Азербайджанской Республики. От них нельзя требовать объяснения или дачи показаний по этим делам без их согласия» (статья 91 Конституции Азербайджанской Республики) (Алиев, 2000: 23).

В зависимости от характера регулируемых общественных отношений нормы могут быть материальными (например, «Каждый обязан уплачивать налоги и другие государственные платежи в полном объеме и в срок» - статья 73 Конституции Азербайджанской Республики) и процедурными (например, 14 дней с даты принятия закона); подается Президенту Азербайджанской Республики для подписания в течение срока полномочий» (часть I статьи 97 Конституции Азербайджанской Республики).

В силу времени нормы могут быть постоянными, временными и исключительными. Большинство норм являются постоянными, у них нет определенного срока действия. Временные нормы обычно можно найти в переходных положениях. Они регулируют переход от вступления в силу нормативного акта к состоянию, предусмотренному этим актом. Установлены исключительные нормы для применения в экстренных случаях. Такие нормы приостанавливают действие некоторых постоянных (бессрочно действующих) норм и предусматривают возможность временного правового

регулирующего. Например, часть III статьи 71 Конституции Азербайджанской Республики гласит: «Только объявление войны, военное и чрезвычайное положение, а также осуществление прав и свобод человека и гражданина могут быть частично или временно ограничены с учетом международных обязательств Азербайджанской Республики. Население заранее информируется об ограниченных правах и свободах (Гаджиев, 2002: 45).

Конституционные правоотношения представляют собой определенный вид общественных отношений. Эти индивидуализированные общественные отношения регулируются едиными нормами конституционного права и формируются на их основе между субъектами конституционного права. Связи с общественностью. Содержание этих отношений - это социальное поведение (деятельность), обеспечиваемое и направляемое государством через определение конкретных прав и обязанностей субъектов конституционного права.

Специфика конституционных правоотношений состоит в том, что подавляющее большинство из них не индивидуализируют субъектов права индивидуально, субъектом этих отношений объявляются все субъекты конституционного права или определенная их группа.

Наличие общих правоотношений - одна из характерных черт всей совокупности общественных отношений, регулируемых конституционным правом. Эта особенность позволяет им понять ведущую роль конституционного права в правовой системе государства.

Конституционные правоотношения представляют собой специфическую форму многих политических отношений. Социально-экономические и социально-политические ценности, основы личных свобод и преимуществ, отношения собственности, национальные и расовые отношения, основные права и свободы человека и гражданина и т. д. Они являются объектами конституционно-правовых отношений и выполняются.

Природа конституционных правоотношений проявляется в содержании субъективных прав и обязанностей.

Субъективный закон дает субъекту право действовать в соответствии со своим желанием в пределах, определенных конституционной правовой нормой, но только в указанном направлении и при необходимости требовать соответствующего поведения от других, в том числе государственных органов. Интересы органически связаны с субъективными правами. Конституция определяет необходимое поведение субъекта правоотношений в правоотношениях вообще. Между субъективными правами и юридическими обязанностями существует неразрывная связь.

Что касается государственных органов, организаций, должностных лиц, то они иногда имеют как права, так и обязанности по отношению к одним и тем же объектам. Например, согласно части I статьи 110 Конституции Азербайджанской Республики, «Президент Азербайджанской Республики подписывает законы в течение 56 дней со дня их подачи. Понятно, что Президент должен подписать закон не позднее установленного срока, но имеет право сделать это и в ближайшее время. Поэтому, когда конституция применяется к таким субъектам правоотношений, обычно речь идет не о правах и обязанностях, а о полномочиях, которые эти субъекты должны осуществлять (Abdullayev, 2009: 59).

Конституционные правоотношения составляют основу правового регулирования в сфере политической государственной власти в обществе. Именно на уровне правового регулирования в публичную практику реализуются нормы конституционного права и происходит формирование целенаправленности общественных отношений.

Конституционно-правовое регулирование завершается актами реализации закона. На этапе реализации субъективных прав и юридических обязанностей нормы конституционного права становятся актуальным и реальным поведением участников общественных отношений.

Важной составляющей конституционно-правового регулирования являются акты применения конституционного права. Акты применения конституционного права - деятельность правительства, выражающаяся в принятии актов индивидуальной важности государственными органами в пределах своих полномочий (например, акт о натурализации выдается главой государства). Применение закона конкретизирует указание властей отдельных норм конституционного закона. Однако следует учитывать, что реализация конституционного права используется не только в актах его применения, но и в его соблюдении, реализации и использовании.

Механизм конституционно-правового регулирования в стране вместе с другими элементами правового регулирования оказывает влияние на правовое сознание, правовую психологию, правовую культуру.

Содержание конституционных правоотношений отражает взаимные права и обязанности сторон. Эти права и обязанности тесно связаны. Традиционно считается, что обязанность одной стороны

соответствует некоторому праву другой стороны. Например, право лица подать жалобу согласуется с обязанностью государственного органа рассматривать жалобу и отвечать на нее в срок, установленный законом, или наоборот.

Субъекты конституционных правоотношений также обладают субъективными правами и обязанностями. Эти права и обязанности подразумевают способность людей вести себя по отношению к определенному объекту и всегда имеют определенную юридическую силу.

Результат

Как и в любой другой области права, конституционное право осуществляется за счет общественных отношений, регулируемых его нормами. Эти нормы регулируют взаимные права и обязанности субъектов отношений. Правовые отношения следует рассматривать с точки зрения их структуры. Каждое правоотношение по своей структуре состоит из 3 частей:

1. объект
2. предмет
3. содержание

Таким образом, можно отметить, что содержание конституционных правоотношений отражает взаимные права и обязанности сторон. Эти права и обязанности тесно связаны.

Литература

1. Abdullayev F. Azərbaycan Respublikasında konstitusiya icraatının nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, Elm, 2009, s.59.
2. Əsgərov Z., Nəsirov E., ismayılov M., Məmmədov X. Azərbaycanın dövlət və hüqunun əsasları. Bakı, 2003, s. 18 (dərs vəsaiti).
3. Nağıyev F. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Bakı, 2009, s.10.
4. Kemal G. Anayasa hukukunun metodolojisi. Bursa, "EKN", 2015, s.125.
5. Алиев Ш. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики, Баку, 2000, s.23.
6. Гаджиев Х. Толкование норм Конституции и закона конституционными судами, 2002, s.45.

Göndərilib: 10.01.2021

Qəbul edilib: 11.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/151-154

Sümeyrə Hüseyn qızı Avcı

Bakı Dövlət Universiteti

sumeyra.awci07@gmail.com

KƏKƏLƏYƏN UŞAQLARIN NİTQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kəkələmə, nitq, şifahi və yazılı nitq, artikulyasiya, qıcolma

Speech features of stuttering children

Summary

To understand the nature of stuttering, it is important to clarify the speech characteristics of children who stutter. The level of development of language skills in stuttering children is almost the same as in normal-speaking children. They determine the reactions of individual characteristics to the influence of various situational factors. Research on the speech characteristics of stuttering children shows that they have difficulty using the means of communication in the communicative processes of speech, despite the richness of vocabulary and the ability to compose sentences. Stuttering is one of the most common speech disorders caused by convulsions in the muscles of the speech apparatus, and stuttering should be eliminated immediately when it occurs. Otherwise, it will get worse and worse over time and can do great damage to the child's mental development.

Key words: *stuttering, speech, motor skills, oral and written speech, articulation, convulsions*

Nitq insan həyatında müstəsna rol oynayır. Bu çatışmazlıqlar uşaqlıq, xüsusilə də, məktəbəqədər yaş dövründə daha çox rast gəlinən, uşağın ailədə, yoldaşları və ətrafındakılarla ünsiyyətinə mənfi təsir edən ağır nitq pozulmalarından biridir. Kəkələmənin mahiyyətini anlamaq üçün kəkələyən uşaqların nitq xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması çox vacibdir. Kəkələyən uşaqlarda şifahi və yazılı nitq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üzrə aparılan çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, onların əksəriyyətində dil vasitələrin inkişaf səviyyəsi normal danışan uşaqlarla demək olar ki, eynilik təşkil edir. Kəkələyən uşaqların fərdi xüsusiyyətləri müxtəlif situativ amillərə təsirə qarşı reaksiyaları müəyyənləşdirir. Kəkələyən uşağın fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətləri öz əksini onun şifahi nitq, davranış və fəaliyyətində əks etdirir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar nitqin bir çox komponentlərinə yiyələnmiş olurlar. Çoxsaylı tədqiqatlar ağır nitq pozulması olan kəkələmənin başlanmasını məhz bu dövrə təsadüf etdiyini və onu məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda birdən-birə təzahür edən kəkələməni simptomatik və ya "ikincili" kəkələmədən fərqli, müstəqil bir nitq pozulması hesab edirlər. (N.A.Vlasova, 1974; N.M.Asatiani, L.I.Belyako və İ.O.Kalaçeva və b., 1978). Bu dövrdə artikulyasiyaya əlavə olaraq, nitqin semantik və sintaktik tərəflərinə yiyələnmə nitqin inkişafını daha da sürətləndirmiş olur. Artıq dörd yaşında uşaqlarda nitqin əsas xüsusiyyətləri: səs, heca və frazaların tələffüzü, cümlələrin sintaktik cəhətdən qurulması və onlar arasında melodiklik, vurğu, ritm fasilə və intonasiya böyüklərdə olduğu kimi özünü göstərməyə başlayır. Nitqin sürətlə inkişaf etdiyi bu dövrdə bəzən müəyyən mənfi amillərin təsiri ilə onlarda nitqin ritm, sürət və rəvanlığın pozulması - kəkələmə əlamətləri özünü göstərir. Lakin bəzi hallarda məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitqin tələffüz, ritm və sürət pozulmaları fizioloji çatışmazlıq hesab edilib, norma kimi qəbul edilir.

Məktəbdə təlim-tərbiyə alan kəkələyən uşaqların çoxu normal intellektual inkişafa malik olub, təlim proqramını uğurla mənimsəməyi bacarırlar. Onlarda cisimlər, onların keyfiyyət və fəaliyyətini müəyyən edən kifayət qədər lüğət ehtiyatı, əsas cümlə növlərini tərtib etmək bacarıqları olur. Kəkələyən uşaqları həmyaşıdlarından fərqləndirən əsas cəhət onların ünsiyyət çətinliyi, danışarkən kəkələmələridir. Kəkələyən uşaqların nitq xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, onlarda lüğət ehtiyatının zənginliyinə, cümlə qurmaq bacarığının olmasına baxmayaraq, kommunikativ proseslərdə ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Ətraf aləmdəki əşya və hadisələrin təsviri, nəqli zamanı tələskənlik, suallara cavab verməkdə çətinliklər uşaqların ünsiyyətini məhdudlaşdırır. Bundan əlavə söz və cümlələrin tələffüzü zamanı ayrı-ayrı səs, heca və sözlərdə onların dilləri "ilişir" və ya onların "düşmə"sinə səbəb olurlar. Bu xüsusiyyət ümumiləşdirmə, nəticə çıxartmaq, öz şəxsi nitqini planlaşdırmaqla bağlı geniş cümlələrdə özünü daha qabarıq göstərir.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlarda kəkələmə nitqin müxtəlif ifadələri zamanı: müşaiyətedici, əksedici nitq, öyrənilmiş nitq materialının (mətn və ya şer parçalarının) hərəkətli ifadəsi, eləcə də ona yaxşı tanış olan sadə mətnlərin oxusu zamanı ya şiddətlənə, ya da zəifləyə bilər. Kəkələmə bəzən eqosentrik, yəni müraciət edilən nitqin müsahibinə deyil, özünə yönəlmiş nitqin müxtəlif növlərində çox da hiss edilmədən özünü

göstərə bilər. Məsələn, uşaqların müstəqil fəaliyyəti zamanı (oyun, dərslərə hazırlıq və s.), mahnı oxuyarkən kəkələmənin əlamətləri müşahidə edilməyə bilər. Bütün bunlardan belə nəticə çıxartmaq olar ki, kəkələmə yalnız nitqli ünsiyyət zamanı meydana çıxır və uşaq nitqində özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olur. Bu spesifikasiyaların fikrin formalaşdırılması, cavab anında lazımı dəqiq söz və ya ifadələrin axtarılmasında, bəzən isə danışarkən çatışmayan sözün əvəzində jestlərdən istifadə də özünü göstərir.

Kəkələyən uşaqlarda fikrin formalaşdırılması çox ləng gedir və onlar üçün ifadə, yaxud cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması çətinliklər törədir. Məsələn, kəkələyən uşaqların əksəriyyəti kəkələmədən düzgün cavab verməkdən ötrü öncədən bütün ifadə, yaxud cümləni yaxşı düşünüb fikrən sözbəsöz təkrarlayırlar. Bəzən isə uşaqlar soruşulanı yaxşı anlasalar da, ona tez və düzgün cavabı formalaşdırıb deməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, müəllim uşaqlardan “Vətən nədir?” soruşduqda o, “Mən bilirəm, amma bunu deyə bilmirəm” cavabını verir. Bundan əlavə uşaqlar çox zaman lazımı sözün seçilməsində, verilmiş söz kökündən yeni sözlər yaratmağı, səs, nitq hissəsi və s. üzrə (məsələn, söz oyunu zamanı sözün sonuncu hərfi ilə başlayan sözləri) sözlər düşünüb tapmaqda çətinlik çəkir, nitqlərində sinonim və antonimlərdən çox az istifadə edirlər.

Uşaqlarda tez və dəqiq lazımı sözləri seçmək, öz fikrini düzgün formalaşdırma bacarıqsızlığı ilə sıx bağlı spesifikasiyələrdən biri olan verbalizm müşahidə olunur. Verbalizm lazımı sözü axtarıb tapana qədər uşağın nitqində bir sıra artıq, fikrə müvafiq olmayan sözlərdən istifadədir. Bu zaman onun nitqi dəqiq və konkret olmayan, mənasız sözyığınınə çevrilir. Kəkələyən uşaqlarda verbalizm qısa və birmənalı cavablarda da təzahür edə bilər. Məsələn, müəllimin: “Düşmən üzərində qələbəni kim çaldı? sualına uşaq gözlənilmədən: “Atam” cavabını verdi.

Kəkələyən uşaqlarda verbalizm yazılı nitqdə də özünü göstərə bilər. Məsələn, uşaqlar ana dili fənnində şəkil üzrə inşa yazarkən çoxsayda lazımsız, şəkilin ifadə etdiyi fikrə uyğun olmayan sözlərdən istifadə edirlər. Kəkələyən uşaqlara xarakterik olan sözcülük onlarda fikrin məntiqi zəncirinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Tez tələsik danışmağa səy göstərmə bütün söylənilənlərin fikrən hazırlığına, lazımı sözləri seçməyə, onu reallaşdırmaq üçün dil vasitələrini müəyyən etməyə mane olur. Məhz belə bir vəziyyətdə kəkələmə təzahür edir və şiddətlənir. Kəkələmənin şiddətlənməsi həmçinin adət etdiyi ünsiyyət şəraitindən fərqli, digər müxtəlif şəraitlərdə baş verməsindən, məsələn, sorğu formasının dəyişməsi, qəfil sorğu, sinif yoldaşlarının ona qarşı düzgün olmayan münasibəti, dərstdə uzunmüddət cavab vermənin gözləntisi və s. aslıdır. Lakin kəkələyən uşaqların yalnız müəyyən hissəsində fonetik və leksik-qrammatik inkişafın bu və ya digər pozulması müşahidə olunur. Bundan əlavə kəkələyən kiçik yaşlı məktəblilərdə fonetik və leksik-qrammatik inkişafda mövcud çatışmazlıqlar dil vasitələrinin formalaşmamasına təsir göstərir və ünsiyyəti daha da ağırlaşdırır. Kəkələyən uşaqların rabitəli nitqi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Uşaqlarda yuxarıda qeyd edilən, fikrin formalaşma çətinliyi, çoxsözcülüylü ilə yanaşı, həm də fikir ardıcılığının, nizamının pozulması da müşahidə edilir.

Kəkələyən uşaqların şəkil, şəkil seriyası, oxunmuş mətn, keçirilmiş gün, bayram və s. haqda müstəqil nəqlində hadisə, hal və dəlillərin ifadə ardıcılığı və nizamı pozulmuş olur. Belə ki, kəkələyən uşaq bir hadisəni izah edib qurtarmadan digərinə keçir, sonra yenidən əvvəlki hadisəyə qayıdır, onu bitirəndən sonra həmin hadisənin detallarını təkrar edir dəqiqləşdirməyə çalışırlar. Uşaqların bu tərzdə nəql etməsinin təhlili göstərir ki, onlar fikirlərini bir hadisənin təsvir edilməsinə diqqət yönəltməkdə, onun əsas detallarında cəmlənməkdə çətinlik çəkirlər.

Kəkələyən uşağın rabitəli nitqində özünü göstərən çatışmazlıqlardan biri də onların əldə etdiyi nəticələrin müstəqil nitqli tərtibatının, hətta ən sadə hadisələrin ümumiləşdirilməsinin çətinliyidir. Kəkələyən uşaqlarda rabitəli nitqin qeyd edilənlərlə yanaşı, uzunsürən fasilələr də özünü göstərir. Uşaqlar nə haqdasa danışarkən birdən-birə dayanır, sonra nitqinə hər hansı bir sözü: “bu, elə, belə, e-e-e, deməli” və s. əlavə edib danışmağa davam edir. Bu cür fasilələr və embolofraziyalar lazımı sözün axtarışı ilə bağlıdır. Bu zaman kəkələyən uşaqlar gərgin halda düşünür, gözlərini bir nöqtəyə dikir, dodaqaltı nə isə pıçıldayır, yaxud lazımı sözü deyib yenidən fasilə edir və embolofraziyalardan istifadə edirlər. Elmi ədəbiyyatlarda embolofraziyaları kəkələməni maskalayıcı bir fənd kimi qeyd edirlər.

Nevrozabənzər kəkələmə zamanı uşaqların psixi inkişafı norma həddlərinə uyğun olur. Uşaqlarda nitq və hərəkət inkişafı yaş xüsusiyyətlərinə uyğun, bəzi hallarda hətta, daha yüksək ola bilər.

Uşaqlarda kəkələmə, xüsusilə də onun nevrozabənzər növü displasiya və ya silinmiş dizartriya fonunda baş verə bilər. Tədqiqatçılardan bəzisi kəkələyən kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda samit səslərin tələffüzündə bir o qədər də çətinlik çəkmədiklərini, digərləri isə əksinə, məhz samit səslərin tələffüzü zamanı daha çox, başqaları isə onların həm samit, həm də sait səslərdə kəkələdiklərini qeyd edirlər. Kəkələmə adətən, sait səslə başlanan sözlərdə, **a, i** sait səslərin birləşmələrinin tələffüzü zamanı baş verir. Məsələn: alma, ata, ailə, Aişə və s.

Uşaqlarda dayanmalar, müxtəlif çətinliklər dilönü **t** və **s** səslərinin tələffüzündə özünü göstərə bilər. Kəkələyən uşaqlarda səs tələffüzü pozulmalarının olması onlarda qıcolmaların, xüsusilə də artikulyasiya

aparətında: dodaqlar, dil və yumşaq damaqda lokallaşması ilə bağlıdır. Qıcolmalar bir sıra samit səslərin, o cümlədən **b, q, n.p, d, t, k** fonemlərinin tələffüzündə kəskin özünü göstərir.

Bəzən uşaqlarda ümumi nitq funksiyalarının inkişaf ləngliyi, taxilaliya və nitq fəallığının artması müşahidə olunur. Çox zaman kəkələyən uşaqlarda nitqin monotonluğu, ifadəliliyinin olmaması, səslərin karlaşmış tələffüzü müşahidə edilir. Bu hallar uşaqlarda nitq hərəkətlərinin güc və həcmnin çatışmamazlığı ilə bağlıdır. Bəzən uşaqlar öz nitqlərini fəal jestlərlə və ya əzilib-büzülmələrlə müşayət edirlər. Bununla yanaşı, nitq hərəkətlərinin məhdudluğunu və onların eynicürlüyünü müşahidə etmək olar. Onlarda nitq motorikasının inkişaf ləngliyi, kiçik motorikanın, ifadəli mimikanın çatışmazlığı və sinkineziyalar özünü göstərir. Uşaqda hərəkətin reaksiya sürətinin və cəldliyin aşağı olması səbəbindən o, səliqəsiz və ağırtərpənişli olur.

Nevrozabənzər kəkələmə zamanı nitq pozulmaları onların intensivliyinin nisbi sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Kəkələmənin təzahür gücü psixo-emosional sahəyə təsir edən xarici amillərdən bir o qədər də asılı olmur, həmçinin tanış olmadığı mühit və ya insanlar əhatəsində olması ilə kəkələmənin güclənməsi qeyd edilmir.

Nevrozabənzər kəkələmə yalnız böyük nitq yüklənmələri və psixo-motor qıcıqlanma zamanı güclənə bilər. Bəzən uşaqlarda nitqin pisləşməsi yorğunluq və ya keçirilmiş somatik, yaxud da infeksiyalı xəstəliklərdən sonra müşahidə olunur. Uşaqlarda 9-10 yaşlarında loqofobiya, həyəcan və təlaş kimi nevroitik simptomlar tanış olmadıqları insanların əhatəsində, yaxud da psixoloji cəhətdən komfortlu olmayan mühitdə təzahür edə bilər. Bu zaman uşaqlarda nitqli reaksiyalar aşağı düşür və diqqət çətin səslərin tələffüzünə cəmlənir. Lakin bu sadalanan xüsusiyyətlər daimi olmayıb uşağın psixi və fiziki vəziyyəti ilə bağlı təkanvari özünü göstərir. Məlumdur ki, kəkələmə zamanı nitqin rəvanlığının davamlı avtomatlaşması onun mürəkkəb strukturu və kommunikativliyin nitqsiz təzahürləri (kommunikativ-psixoloji) bir sıra pedaqoji şərtlərin gözlənilməsinə tələb edir.

Kəkələyən uşaqlarda nitqin ritm tərəfi həmişə mübahisələr doğuran bir məsələ olmuşdur. Tədqiqatçılar nitqin ritm probleminə müxtəlif tərəflərdən yanaşsalar da, onu həyatın əsas hərəkətverici amili hesab etmişlər. İ.P.Pavlova görə həyatda heç bir şey ritm kimi hökm edə bilməz. Hər hansı bir ritmin mahiyyətini hərəkətlərin sadəliyi, zamanla dinamik proseslər təşkil edir. Lakin ritmin təbiəti hələ də tam aydın olmasa da o, həmin hərəkətlərinin sadəcə elementlərinin təkrarı deyil, lakin ritmdə, onun tənzimləyici mexanizmlərində daha çox sonsuz müxtəlif ardıcılıq gizlənilir. Ritm müxtəlifliyin birliyi kimi dərk edilir. Bu baxımdan nitq ritmi də çox mürəkkəb bir prosesdir. Tədqiqatçılar nitqdə ritm elementləri ilə yanaşı, ritmsizliyin müxtəlif variantlarının olduğunu da qeyd edirlər. Q.N.İvanova-Lukyanova nəzmdə ritm haqqında danışarkən, onun nitqin əsas tikinti vasitəsi olduğunu qeyd etmişdir (s.128)

Şübhəsiz ki, gündəlik nitqdən ritm elementlərinin şəir və mahnılara keçməsi danışmaq nitqi ilə şəir və mahnıların oxunması, intonasiya və ritm, şifahi mülahizələrlə emosional məzmunu arasında sıx bağlılıq vardır. Ritm heca qruplarının ritmik qurulmasını təşkilatlandırmaq söz və ifadələrin əsasını təşkil edir. Kəkələyən uşaqların nitqinin təhlili göstərir ki, onlarda məhz artikulyasiyanın, tənəfüs, səs və ritmin pozulması qıcolmaların yaranmasına, nəticədə onların nitq motorikasına təsiri kəkələmənin şiddətlənməsinə gətirib çıxarır.

Kəkələyən uşaqlarda nevroz üçün xarakterik olan müxtəlif emosional çatışmazlıqlar müşahidə olunur. Onlarda müəyyən emosional reaksiyalar və şəxsiyyətin dəyişmələri kəkələməni şərtləndirən patoloji amillərin yaranmasında, onun səviyyə və ağırlaşmalarında böyük rol oynayır.

Məktəb təlimi dövründə nitqin kommunikativ funksiyasının təkmilləşməsində uşaqların yazılı nitqə yiyələnməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Məhz yazılı nitq üçün xarakterik olan ardıcılıq və quruluşun mürəkkəbliyinə yiyələnmə nitqin bütün funksiyalarının: informasiya mübadiləsi, tənzimləyici, özünü-tənzimləmənin inkişafına kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəkələyən kiçik yaşlı məktəblilərin oxu prosesi də spesifik xüsusiyyətlərə malik olur. Adətən, bu uşaqlarda çox sürətli oxu və oxu zamanı söz sonluqlarının, bəzən hətta bütöv sözlərin buraxılması müşahidə olunur. Uşaqlarda oxunun tapmaca üzrə olması ifadələrin, hətta oxunan mətnin təhrifinə, gətirib çıxarır. Mətnin oxunuşu çoxsaylı dili dolaşmalar və fasilələrlə olduğundan ifadəlilikdən məhrum olur.

Kəkələyən məktəblilərin yazı işlərində müxtəlif səhvlərin olması xarakterikdir. Onlarda orfoqrafiya qaydalarını kifayət qədər mənimsənilməməsi ilə bağlı hərflərin yazılış və məkanda yerləşmə pozulmaları, sözlərdə heca və cümlələrdə sözlərin buraxılmaları, cümlədə söz sırasının pozulması və s. bu kimi səhvlər müşahidə olunur. Kəkələyən uşaqların yazısında qaralamalar, düzəlişlərə çox rast gəlinir. Kəkələyən uşaq impulsiv davranıb çox zaman buraxdığı səhvləri özləri elə yazarkən düzəltməyə çalışırlar.

Beləliklə də, kəkələmə nitq aparatı əzələlərində qıcolmaların yaratdığı nitqin tempritmik tərtibatının pozulması kimi çox rast gəlinən nitq pozulmalarından biridir və kəkələməni dərhal, o meydana çıxdığı zaman aradan qaldırmaq lazımdır. Əks təqdirdə o zaman keçdikcə daha da ağırlaşıb möhkəmlənə və uşağın psixi inkişafına çox böyük zərər verə bilər.

Kəkələmə təkcə nitqə, deyil, həm də uşaqların hərəkət və şəxsiyyət sahələrinə, həmçinin məktəb təliminə də mənfi təsir göstərir və uşağı normal ünsiyyət şəraitindən məhrum edir. Buna görə də bu pozulmanı uşaq məktəbə getməzdən öncə aradan qaldırmağın vacibliyi qeyd edilir.

Ədəbiyyat

1. Т.Н.Ағайева, N.Thüseynova. Loqopediya Bakı, 2018
2. L.H.İmanova Kəkələyən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla korreksiyaedici işin təşkili // Korreksiona pedaqogikanın müasir məsələləriAzərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı 2012 səh. 222-280
3. Ворошилова Е.Л. Коррекция заикания у дошкольников. – Изд.: Сфера, 2012 г.
4. Иванова Лукьянова Г.Н. Развитие фонетики русского языка М.1971
5. Селиверстов В.И. Заикание у детей: Психокоррекционные и дидактические основы логопедического воздействия. - М.: ВЛАДОС, 2000.
6. Флерова М.М. Логопедия. Серия "Мир вашего ребёнка". 2-е изд., - Ростов н/Д. - Феникс, 2004.

Rəyçi: dos. E.Mollayeva

Göndərilib: 12.01.2021

Qəbul edilib: 14.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/155-158

Leyli Ələvsət qızı Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN SUBYEKTLƏRİ İLƏ ƏMƏKDAŞLIQ EDƏN ŞƏXSLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: subyekt, hüquqi tənzimlənmə, fəaliyyət, əməliyyat-axtarış, tənzimlənmə

Legal regulation of the activities of persons cooperating with the subjects of search activities Summary

Although the Law of the Republic of Azerbaijan on “Operational-Search Activity” of October 28, 1999 does not provide a list of entities inspecting and supervising operational-search activities, various articles of the law reflect this opinion. The state bodies and their officials, as well as the courts entrusted with the function of supervising the implementation of the laws of the Republic of Azerbaijan by the legislative bodies of the Republic of Azerbaijan, the General Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan. prosecutors authorized by him.

Key words: *subject, legal regulation, activity, search operation, regulation*

Giriş

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin də spesifik funksiyaları (yoxlama və nəzarət funksiyalarını) realizə edən bu subyektlər qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vəzifələri icra edir və müvafiq hüquqlardan istifadə edirlər.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini yoxlayan və nəzarəti həyata keçirən subyektlərin təsnifatı üç əsas meyardan asılı olaraq təsnifləşdirilir.

Birincisi, onları funksiyalarına görə iki qrupa ayırırlar (Bayramzadə, 2006: 94):

1) Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin də yoxlamayı həyata keçirən subyektlər (nəzarət funksiyasını realizə edən subyektlər).

2) Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin də qanunların icrasına nəzarəti həyata keçirən (prokuror nəzarəti funksiyasını həyata keçirən) orqanlar.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzarətin müxtəlif forma və növlərini qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir forma və növə üstünlük vermək olmaz.

Onların hər birinin həm müsbət, həm də çatışmayan cəhətləri mövcuddur. Buna görə də, yoxlamanın müxtəlif forma və növlərinin məharətlə uyğunlaşdırılması əməliyyataxtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində idarə yoxlamasının qarşıya qoyduğu məsələləri yaranmış şəraitlə, real imkanlarla və şərtlərlə həll etmək imkanına malikdir.

Birincisi, qanunvericiliyə görə, Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin də qanunların icrasını nəzarəti Baş prokuror və onun səlahiyyət verdiyi prokurorlar həyata yetirir.

İkincisi, subyektləri «nəzarətçilərə» verilmiş səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi sahəsinə görə xarici (başqa sözlə, idarəedənkənar) yoxlama və nəzarəti həyata keçirən subyektlərə və daxili (başqa sözlə idarə) nəzarəti (ni) həyata keçirən subyektlərə ayırırlar. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanuna görə, idarə nəzarətini əməliyyataxtarış orqanlarının rəhbərləri və əməliyyat-axtarış orqanlarının xüsusi nəzarət bölmələrinin (təftiş, təşkilati, kadr və s.) vəzifəli şəxsləri həyata keçirir (Bayramzadə, 2006: 94).

Üçüncüsü, Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində yoxlama və nəzarəti həyata keçirən bütün subyektləri hüquqi və fiziki şəxslərə ayırırlar. Hüquqi şəxslər qismində müvafiq dövlət orqanları (onların bölmələri), fiziki şəxslər qismində isə vəzifəli şəxslər (məsələn, Əməliyyat-axtarış orqanının rəhbəri, prokuror, hakim) çıxış edir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə xarici (idarəedənkənar) nəzarəti həyata keçirən subyektlər dedikdə, “Əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunda sadalanmış subyektlərin həyata keçirdikləri əməliyyat axtarış fəaliyyətinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən nəzarət başa düşülməlidir. Dövlətin səlahiyyətli orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinin “Əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunda və onun icrası məqsədilə qəbul olunmuş qanun qüvvəli aktlarda müəyyən olunmuş vəzifələrə, prinsiplərə və qaydalara uyğunluğunun müşahidəsi və yoxlanması sistemində ifadə olunur. Belə nəzarətin son məqsədi ondan ibarətdir ki, əməliyyat axtarış fəaliyyətində müəyyən olunmuş normativlərdən kənaracılığa yol verilməsin, zərurət yarandıqda isə müvafiq orqanların və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində düzəlişlər aparılsın, onların səmərəli işi yolundakı maneələr aradan qaldırılsın (Горяинова, 2004: 66).

“Əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunun 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hansı təhqiqat orqanı tərəfindən və hansı həcmdə tətbiqinin mümkünlüyünü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti müəyyən edir. “Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektlərin səlahiyyət bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikasının 507 sayılı 19 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə müvafiq əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektləri arasında səlahiyyət bölgüsü aparılmışdır. Burada nəzərdə tutulan səlahiyyət bölgüsünün hüquqi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 10-cu maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulan əməliyyat axtarış tədbirləri əməliyyat-axtarış subyektlərinin (Milli təhlükəsizlik Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti, Dövlət sərhəd xidməti, Fövqəladə Hallar Nazirliyi səlahiyyətləri daxilində, onların tələbatına və müəyyən məhdudyyətlər nəzərə alınmaqla tətbiq edilir (Ефремов, 2000: 52).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti əməliyyat axtarış fəaliyyətinə nəzarəti Konstitusiya və qanunlarla müəyyən olunmuş səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirir. Konstitusiyaya görə, Prezident bu sahədə geniş səlahiyyətlərə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin ən mühüm funksiyası bundan ibarətdir ki, o, Konstitusiyanın, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatçısı qismində çıxış edir. O, Konstitusiya ilə müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin mühafizəsi, dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üzrə tədbirlər görür.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi də əməliyyat axtarış fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən subyektlərdən biri qismində çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Milli Məclis-parlament Azərbaycan Respublikasının ali nümayəndəli qanunverici orqanıdır

Qanunverici orqan tərəfindən əməliyyat axtarış fəaliyyətinə nəzarət onun həyata keçirilməsində qanunculuğa riayət olunmasının təmin edilməsi mexanizminin elementlərindən biridir. Lakin Konstitusiyanın göstərişləri nəzərə alınmaqla parlament nəzarəti yalnız aşağıdakı hallarda realdır (Hüseynov, 2002: 96).

✓ Parlamentarların əməliyyat axtarış fəaliyyəti sahəsində qanun layihələrini qəbul etmək (rədd etmək) hüququna malik olduğu qanunyaratma işinin gedişində;

✓ Əməliyyat axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə ayrılmış maliyyə vəsaiti xərcləndikdə.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında Qanunun icrasına ümumi nəzarəti həyata keçirir. O, konkret əməliyyat axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin əsaslarına və qaydasına şamil olunmur (şamil oluna da bilməz), həm bütövlükdə ölkədə, həm də müvafiq nazirlik və idarələr tərəfindən əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında Qanunun icrası sahəsində yaranan ümumi vəziyyətin qiymətlən-dirilməsi məqsədi güdür

Əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında qanunun icra vəziyyəti haqqında analitik informasiya seçicilərlə iş, vətəndaşların ərizə və məktublarına baxılması, müvafiq nazirlik və idarələrin rəhbərlərinin məlumatlarının Milli Məclisinin, onun komitələrinin iclaslarında dinlənilməsi, əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyə dəyişiklik və əlavələrin hazırlanması, dövlət hakimiyyəti orqanlarının təqdim etdikləri sənəd və materiallara baxılması əsasında formalaşır

Qanunverici idarədənəkar nəzarətin üçüncü subyekti qismində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini göstərmişdir

Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətləri Konstitusiya ilə müəyyən olunmuşdur. Ona nazirliklərə və ali icra hakimiyyətinin digər orqanlarına ümumi rəhbərlik məsələləri üzrə, eləcə də qanunculuğun, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, çinayətkarlığa qarşı mübarizənin, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsinin və milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində geniş səlahiyyətlər verilmişdir.

Bununla birlikdə, nəzərə alınmalıdır ki, qanunvericiliyə əsasən, müdafiə, təhlükəsizlik, daxili işlər və digər məsələlərə baxan icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə rəhbərliyi məhz Azərbaycan Respublikası Prezidenti həyata keçirir. Prezident həmin orqanların rəhbərlərini təyin edir, eləcə də Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı kimi digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Nazirlər Kabinetini nazirlik və idarələrin cinayət-karlığa qarşı uğurlu mübarizə vəzifələrinin həlli üçün əməliyyat axtarış fəaliyyətinin keçirilməsi üzrə verilmiş səlahiyyətlərindən tam və səmərəli surətdə istifadə etməsini yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir. Bu funksiyalar Nazirlər Kabinetinin sərəncamında olan müvafiq informasiyanın təhlili, Nazirlər Kabinetinin iclaslarında müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərinin məruzə və hesabatlarının dinlənilməsi prosesində realizə olunur

Nazirlər Kabinetinin nəzarət fəaliyyətinin istiqamətlərindən birini əməliyyat axtarış fəaliyyətinə aid idarə aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılması təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında son illər aparılan hüquqi islahatların əsas məqsədlərindən biri cinayətlərin tezliklə və bütünlüklə acmaqdan, təqsirli şəxsləri aşkara çıxarmaqdan və qanunun düzgün tətbiq olunmasını təmin etməkdən ibarətdir ki, cinayət edən hər bir şəxs ədalətli surətdə cəzalandırılsın təqsiri olmayan heç bir şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsin

Məhz bu prinsipə əsaslanan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında məhkəmə nəzarətini həyata keçirən bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır. Hüquq ədəbiyyatında məhkəmə nəzarətinin ayrıca institut kimi fəaliyyət göstərilməsi haqqında son on illər ərzində müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Artıq MDB ölkələrində o cümlədən Azərbaycanda cinayət prosessual qanun-vericiliyində məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi ayrıca bölmədə yerləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi nəticəsində 1 sentyabr 2000-ci il tarixdən qüvvədə olan CPM-nə məhkəmə nəzarətinə aid olan məsələlər və onların həyata keçirilməsi qaydası müəyyən edilmişdir (Колоколов, 2004:102).

28 oktyabr 1999-cu tarixdə Azərbaycan Respublikası “Əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanun qəbul edildiyi vaxt məhkəmə nəzarəti ayrıca müddəə şəkilində verilməmişdir. 5 mart 2004-cü il tarixdə qanuna 19-1 maddəsi əlavə edilmiş və orada göstərilmişdir ki, Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti Azərbaycan Respublikası CPM-si ilə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir. Qanuna görə, vətəndaşların konstitusion hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına səbəb olan hər bir əməliyyat axtarış tədbirləri yalnız hakimin qərarı ilə keçirilə bilər (Шумилова, 2004:12).

Əməliyyat axtarış tədbirləri həyata keçirilərkən vətəndaşların yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və poçt rabitəsi şəbəkələri ilə ötürülən digər məlumatların sirri, mənzil toxunulmazlığı barədə konstitusion hüquqlarının məhdudlaşdırılması haqqında materiallara baxış, bir qayda olaraq, belə əməliyyat axtarış tədbirləri keçirildiyi yer üzrə, yaxud onların keçirilməsi barədə vəsatət qaldırılmış orqanın yerləşdiyi ərazi üzrə məhkəmə tərəfindən baxılır.

Azərbaycan Respublikasının CPM-nin 442.1. maddəsində qeyd edilir ki, məhkəmə nəzarəti istintaq hərəkətlərinin məcburi aparıldığı, prosessual məcburiyyət tədbirinin tətbiq edildiyi və ya əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirildiyi yer üzrə səlahiyyəti daxilində müvafiq birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir. Hakimin belə materialların təqdim olunması halında onlara baxmaqdan imtina etmək hüququ yoxdur (Шумилова, 2004:12).

Əməliyyat axtarış fəaliyyətinin tətbiq edilməsində hakim geniş səlahiyyətlərə malikdir. Belə ki, əməliyyat axtarış fəaliyyətində hakimin icraat predmetinə aşağıdakılar daxildir (Bayramzadə, 2006: 96):

1) Əməliyyat axtarış tədbirləri həyata keçirilərkən vətəndaşların konstitusion hüquqlarının məhdudlaşdırılması haqqında materiallara baxır. Qeyd olunmalıdır ki, əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında Qanunda göstərilən 18 əməliyyat axtarış tədbirlərindən, yalnız bir hissəsinin vətəndaşların konstitusion hüquqlarını məhdudlaşdıran tədbirlərin sanksiyalaşdırılması qaydası təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 445-ci maddəsində göstərilir ki məhkəmənin qərarı əsasında aşağıdakı əməliyyat-axtarış tədbirləri həyata keçirilir:

- ✓ telefon danışqlarına qulaqasma
- ✓ poçt, teleqraf və digər köndərişlərin yoxlanılması
- ✓ texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən məlumatın çıxarılması
- ✓ binaya, o cümlədən yaşayış yerlərinə, hasarlanmış tikinti obyektlərinə, qurğu və ya torpaq sahələrinə daxil olma və onlara baxış keçirilməsi;
- ✓ texniki vasitələrdən istifadə etməklə və ya səs yazan, video, foto, kino və digər çəkiliş cihazlarının quraşdırılması yolu ilə mənzilin müşahidə edilməsi;

2) Təxirə salınmış hallarla bağlı əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən məhkəmənin qərarı olmadan aparılmış (aparılan) əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinin qanuniliyinin və əsaslığının yoxlanılması (AR CPM-in 445.2-ci mad., «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 10-cu mad. IV və V hissələri);

3) Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılması ilə əlaqədar qərar və hərəkətlərindən fiziki və hüquqi şəxslərin şikayətlərinə baxılması (AR CPM-in 122.2.3, 442.2.2, 449-451-ci mad., 4-cü mad. IV və V hissələri, 16-cı mad. III hissəsi);

4) Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılması barədə aşağı məhkəmənin (hakimin) qərarlarından fiziki və hüquqi şəxslərin şikayətlərinə yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən baxılması (AR CPM-in 122.2.4, 42.4.1, 452-454-cü mad.);

5) Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılması ilə əlaqədar əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektı və ibtidai araşdırmaya prosessaul rəhbərliyi həyata keçirən prokuror arasındakı mübahisələrin həll edilməsi (AR CPM-in 122.2.3- cü mad., «Prokurorluq haqqında» AR Qanununun 28-ci mad. birinci hissəsi);

6) Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılması ilə əlaqədar əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektı, ibtidai araşdırmaya prosessaul rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və aşağı məhkəmə (hakim) arasındakı mübahisələrin yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən həll edilməsi (AR CPM-in 122.2.4, 42.4.2, 452-454-cü mad.)

Cinayət-prosessaul qanununun normalarının yuxarıda qeyd edilmiş göstərişləri əməliyyat-axtarış qanununun 10-cu maddəsinin I, III və IV hissələrində əks olunmuş müddəalara uyğun gəlir. Lakin bu normaların təhlili onlarda bəzi ziddiyyətlərin və qeyri-müəyyən ifadələrin olduğunu göstərir.

Nəticə

“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanununun 10-cu maddəsinin III hissəsinə əsasən əməliyyat-axtarış tədbirlərinin beş növünün aparılması üçün məhkəmənin qərarı tələb olunmasına baxmayaraq, cinayət-prosessaul qanununun 445.1-ci maddəsinin göstərişi onların sayını altıya qədər çatdırır, yəni həyata keçirilməsi üçün məhkəmənin qərarı tələb olunan əməliyyat-axtarış tədbirlərində bir növü (texniki vasitələrdən istifadə etməklə və ya səs yazan, video, foto, kino və digər çəkiliş cihazlarının quraşdırılması yolu ilə mənzilin müşahidə edilməsi) əlavə olunur.

Qanunvericilikdə, yaxud hər hansı bir normativ hüquqi aktlarda, təlimatlarda, qaydalarda Əməliyyat-axtarış orqanlarından və prokurorluqdan daxil olmuş materialların əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri ilə əməkdaşlıq edən şəxslərin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin qeydiyyat məsələsi nəzərdə tutulmamışdır. Hesab edirik ki belə bir qayda kargüzarlıq haqqında təlimatda öz əksini tapmalı və məhkəmə sədrləri üzərinə bir vəzifə kimi qoyulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramzadə X.Ə. Əməliyyat Axtarış Fəaliyyətinə idarə nəzarəti. Bakı, XXI əsr dircəliş, 94-96, 2006.
2. Горяинова К.К., Овчинского В.С., Синирова Г.К., Шумилова А.Ю. Оперативно-розыскная деятельность. Учебник. М., ИНФРА-М., 2004 г, с.66.
3. Ефремов А.М. Оперативно-розыскная деятельность и личность. Санкт-Петербургский Университет МВД России 2000 г.
4. Hüseynov Ş. Qanun jurnalı № 4 (96) Bakı. 2002, c.52.
5. Колоколов Н.А. Судебный контроль в стадии предварительного расследования Москва 2004, с.102.
6. Шумилова А.Ю. Оперативно-розыскной деятельности М., 2004, с.12.

Rəyçi: prof. K.Səlimov

Göndərib: 11.01.2021

Qəbul edilib: 12.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/159-161

İlahə Adil qızı Məcidova
Azərbaycan Dillər Universiteti
goddess_adu@mail.ru

STİVEN KİNQİN ƏDƏBİ İRSİNİN KONSEPTUAL ŞƏRHİ

Açar sözlər: müasir Amerika ədəbiyyatı, fantastika, qorxu janrı, psixoseksual yaradıcılıq, mistik elementlər

The conceptual interpretation of S. King's literary heritage

Summary

S.King is a modern American writer of supernatural, horror fiction, science fiction and fantasy. His works are powerful because he integrates his life experiences and observations into idiosyncratic stories. He uses a free style of writing. Generally By the help of supernatural beings, vampire, demon, insubstantial events he mystifies and shocks readers, confuses their minds. The writer's psycho-emotional situation, inner world rebound his works. This article is devoted to the conceptual interpretation of S.King's creativity. In his works he tries to show the depth of his imagination.

Key words: *modern American literature, fantasy, horror fiction, psycho-emotional creativity, mystical elements*

Giriş

Dünya ədəbiyyatında elə yazıçılar var ki, yazdıqlarının bədii məziyyətlərindən çox özlərinin şəxsi xüsusiyyətləri və əsərlərinin “bestsellərə” çevrilməsi ilə daha çox tanınır. Müasir Amerika ədəbiyyatında, o cümlədən dünya ədəbi-bədii fikir tarixində ən çox oxunan və əsərləri ilə səs-küyə səbəb olan ədəbi simalardan biri də Stiven Kinqdır. Yazıçının məşhurlaşmasının bir səbəbi əsərlərinin bir çoxunun ekranlaşdırılmasıdır, digər səbəbi ədəbi irsinin misli görünməmiş konseptual zənginliyi və potensialı ilə bağlıdır. Müəllifin semantik üslubunun gənc amerikalıların üslubuna yaxınlığı və mövzularının effektivliyi də onu tanıdan digər nüanslardandır.

1947-ci il sentyabrın 21-də Men ştatında doğulan S.Kinq əsərlərinin demək olar ki, hər birində yaşadığı periferiyaya müraciət edir. Yazıçının tədqiqatçılarının fikrincə, hələ iki yaşı olarkən atasının mistik şəkildə yoxa çıxması S.Kinqin yaradıcılıq istiqamətinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. Belə ki, qardaşı Devidlə atasının meşədə azması və canavarlar tərəfindən yeyilməsini güman edən S.Kinq bəlkə də, təhtəşüurunda iz qoymuş bu hadisədən sonra qorxulu və mistik xəyallar qurmağa başlamışdır. Uşaqlarını canavar vahiməsindən ayırmağa çalışan anası isə onlara atalarının marslılar tərəfindən aparıldığını deyirdi və bu da şübhəsiz yazıçının uşaq təxəyyülündə fantastik ideyaların yaranmasının başlanğıcı hesab oluna bilər.

“Paris Revyu” qəzetinə verdiyi müsahibəsində Stiven Kinq yaradıcılığa beş-altı yaşlarında başladığını qeyd etmişdir (1). Məktəbə getmədiyi vaxtlarda jurnallarda gördüyü görüntüləri təsvir edərək hekayə yazmağa cəhd edən yazıçının ilk oxucusu anası olmuşdur. Hekayələr üslub, forma və təhkiyə quruluşu baxımından uşaq sadələşməsinə əsaslanarsa da, oğlunun potensialını görən qadın onu həvəsləndirmiş və beləliklə, yazıçı yazdığı hekayələrdən birini uşaqlar üçün nəşr olunan “Kosmonavt” jurnalına göndərmişdir. Jurnal hekayəni çap etməsə də, yazıçı həvəsdən düşməmiş, hətta həmin hekayənin cizma-qaralarını saxlayaraq yetkin bir yazıçı olduğu dövərdə onu roman kimi oxucularına təqdim etmişdir.

1962-ci ildən həm maddi baxımdan anasına dəstək olmaq, həm də yazmaq arzusunun gerçəkləşdirmək üçün qardaşı Devidlə qəzet nəşr etdirməyə başlayan S.Kinq elə bu vaxtlar məktəbli dəftəri formasında tərtib olunmuş ilk kitabını “S.Kinqin əsərləri” adı altında oxuculara təqdim etmişdir. 1963-cü ildə yazıçının ilk hekayələr kitabı olan “İnsanlar, yerlər və əşyalar – I cild” adlandırdığı topluya müəllifin on səkkiz hekayəsi daxil edilmişdi. Bu zaman “Yolun axırındakı hotel”, “Mən gedirəm!”, “Əsas ölçü”, “Quyunun altındakı məxluqlar”, “Naməlum Adam”, “Mən yıxılıram”, “Lənətlənmiş ekspedisiya”, “Dumanın o biri tərəfi” kimi hekayələr artıq oxuculara tanış idi.

1964-cü ildə kitabın “Ulduzlu işğalçılar” adlı ikinci hissəsinin çap olunması S.Kinqin artıq ədəbi yaradıcılığa olan misilsiz marağının artmasından xəbər verirdi. Növbəti il “Komiks Revyu” jurnalında çap etdirdiyi “Mən qəbirləri soyan yeniyetmə idim” adlı hekayəsi də oxucular tərəfindən xüsusi şövqlə qarşılanmışdı. Müəllifin “Şüşə döşəmə” adlı hekayəsi isə onun peşəkar yazıçı kimi nəşr etdirdiyi ilk hekayəsi hesab oluna bilər.

1966-cı ildə Men universitetinə daxil olan yazıçı birinci kursun sonunda ilk romanı olan “Uzun yolu” artıq bitirmişdi. “Bennet Cerf Rendom Haus” romanı çap etməkdən imtina etdikdən sonra yazıçı bir müddət iri həcmli əsər yazmağa ara verərək universitetin qəzeti üçün köşə yazıları yazmağa başlayır. Kitabxanada Robert Brauninqin “Balaca Roland Qaranlıq Qülləyə gəldi” adlı poemasını oxuduqdan sonra “Qaranlıq Qüllə” adlı saqa yazmaq həvəsinə düşsə də, işləmək məcburiyyətində qaldığından fikrini gerçəkləşdirə bilməmişdir. Müəllimlik etdiyi dövrdə yazdığı “Qarğıdalı uşaqları” hekayəsi isə ilk dəfə yerli jurnallardan birində çap olunmuş və yaşadığı çətin günlərdə yazdığı “Gecə növbəsi” əsərinin bir hissəsinə çevrilmişdir. Daha sonra “Bəzən onlar qayıdırlar” adlı bir əsər yazsa da bu onun arzuladığı peşəkar yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsulu hesab olunmurdu.

Nəhayət, yaradıcılıq fəhminin və ehtirasının qarşısını ala bilməyən S.Kinq 1973-cü ildən başlayaraq artıq ədəbi fəaliyyətə vaxt ayırmaq qərarına gələrək Kerri Uayt (“Göz” və ya “Kerri”) adlı telekinetik gücləri bir qızdan bəhs edən hekayələr yazmağa başladı. Yazdıqlarını özü bəyənərsə də həyat yoldaşının təkidilə əlyazmasını nəşriyyata göndərən yazıçı qonorar aldıqdan sonra artıq tamamilə peşəkar yazıçılıq fəaliyyətinə başlamışdır. Gənc yaşlarında olmağına baxmayaraq artıq oxucuların yeni əsər tələbi ilə qarşılaşan bir yazıçıya çevrilmiş S.Kinq “dəhşətli romanlar” yazmağa da bu zamandan başlamışdır. Bir-birinin ardınca vampirlərdən bəhs etdiyi “Salemin mirası”, içki aludəçisi olan və müəllimlik sənətini buna görə itirən, ailəsi ilə problemlər yaşayan Cek Torransın içkidən uzaqlaşaraq ailəsini və özünü xilas etmək uğrundakı mübarizəsində qarşılaşdığı qorxulu hadisələrdən bəhs olunan “Parlıt” romanını, “Məhşər” “İkinci Zühür”, “Ölü zona” əsərlərini yazmışdır.

Məlum olduğu kimi, yazıçı dövrünün və yaşadığı Amerika cəmiyyətinin mövcud real rakurslarından çıxış edərək fantastik və qorxulu əsərlər yazmağa çalışır. Bunun səbəbi müəllifin oxucunu gerçəklikdəki mistika ilə cəlb edərək düşündürməkdən ibarətdir. Hekayələrinin demək olar ki, bir çoxunda fantaziya və reallıq arasında ciddi uçurumlar yaradan S.Kinq bu janrın spesifik elementlərindən ustalıqla istifadə etdiyini sübuta yetirir. Təxəyyüllə gerçəklik arasında əcaib məxluqların iştirakı ilə qələmə alınmış yarıgerçək, mistik situasiyalar yazıçının manevr imkanlarını genişləndirir, əhatəli insan mənzərələri yaratmağına şərait yaradır. Yazıçının hekayələrinin bir çoxu fantastik üslubda yazılsa da sırası amerikalıların məişətinin və həyatının detallaşdırılması ilə, gündəlik həyata son dərəcə yaxınlığı ilə seçilir.

S.Kinq nəinki qorxu janrı və qotik üslubun görkəmli yazıçısıdır, o həmçinin öz millətinin tanınan tarixçisi və Amerikan ruhunun layiqli qədər təqdir görməyən müşahidəçisidir. Yazıçı yazdığı əsərlərin demək olar ki, əksəriyyətində yaşadığı Men ştatında şahidi olduğu hadisələrdən bəhs etmişdir, hətta bəzən introspeksiya qapılıaraq əsərlərində şəxsi həyatından olan elementlərə də yer vermişdir. Bir çox tənqidçinin təsdiqlədiyi kimi Kinqin Amerika konsepti ürküdücü şəkildədir. 1970-ci ildən içki və narkotik aludəçisinə çevrilən yazıçı, 1987-ci ildə yazdığı “Mizeri” romanında şizofreniya xəstəliyi olan və anormal davranan bir tibb bacısının yazıçını girov saxlamasından bəhs edir. Daha sonra ailəsinin dəstəyi ilə zərərli vərdislərdən uzaqlaşan S.Kinq müsahibələrinin birində əsərdəki həmin səhnəni yazarkən içkinin təsiri altında olduğunu etiraf edib.

Yazmaq, yazıçı olmaq haqqındakı məsləhətlərini “Yazı sənəti” kitabında toplayan S.Kinq qeyd edir ki, “yazıçı olmağı istəmək, lakin həqiqəti demək istəməmək mümkün olan şey deyil”. Elə bu səbəbdən də, yazıçının əsas düşüncəsi ilk öncə ətrafda gördüklərini imitasiya etməkdən ibarət olmalıdır. Məsələn, müəllif qeyd edir ki, o, “Kujo” əsərini yazarkən motoskilet təmirçisinin qorxulu itindən ilhamlanıb və həmin an beynində canlandırdığı hadisələri daha sonra ədəbi əsərə çevirib. Bu real həyatda baş verənlərin hekayəyə müdaxilə etdiyi durumlardan biridir. Əslində çox vaxt belə olur, nəse görürsüz, o təxəyyülünüzə başqa bir şeylə uyğunlaşır və hekayəyə çevrilir (2).

Onun əsərləri Amerika və ingilis ədəbiyyatında layiqincə dəyərləndirilmiş E.Po, N.Hotorn, Stoker kimi yazıçıların əsərlərinin “ayaq izlərini” təqib etsə o, tədqiqatçıların elə də çox rəğbətini qazana bilməmişdir. Baxmayaraq ki, Harold Blum (1998: 24) kimi bəzi tədqiqatçılar Stiven Kinqin məşhurluğunun “Amerika nəslinin çöküşü və savadlı oxucu kütləsinin ölümü ilə əlaqədar olduğunun” mübahisəsini edir, digər qrup tədqiqatçılar isə Amerika hüdudlarında, milli şüurda qotik terror ideyalarının təsviri baxımından və müəllifin işıqlandırdığı problemlərin ədəbiyyatla yanaşı dünyəvi sferanı da əhatə etməsi səbəbi ilə yazıçının yaradıcılığının əhəmiyyətini vurğulayırlar.

Özünün dərin psixologizmi ilə seçilən S.Kinqin təxəyyül sərhədləri təkcə yazdığı əsərlərində deyil, həmçinin ədəbi simasında da özünü göstərir. Belə ki, məhsuldar yazıçı öz imzası ilə yazmağa bir müddət ara verərək Riçard Baxmen təxəllüsü ilə romanlar yazmağa başlamışdı. “Şiddət”, “Uzun gəzinti”, “Qaçan adam” “Ariqlamaq” romanları yazıçının Riçard təxəllüsü ilə yazdığı ədəbi nümunələridir. Həmçinin S.Kinq ad dəyişməyinə bənzər bir hadisəni “Qaranlıq dövrü” əsərində təsvir etmişdir. Romanın qəhrəmanı Bimont yaxşı yazıçı olsa da, əsərlərinin az tirajla satılması onu narahat edir və o bundan çıxış yolunu Corc Stark

təxəllüsü götürərək qorxulu romanlar yazmağa başlamaqda götürür. “Corc”un yazdığı romanlar oxucuların marağına səbəb olur və bu ad tezliklə məşhurlaşır. Lakin daha sonra bunun Bimont olduğunu öyrənən biri onu ifşa etməklə hədələyir. Əsər başlanğıcda müəllifin həyat hekayəsini xatırlatsa da, daha sonra məcrasını dəyişərək qorxulu romana çevrilir.

Ümumiyyətlə, müəllif özü romanlarını iki qrupa bölür: “Məhşər”, “Məxluq” və “Qara qüllə” seriyası kimi ekstrovert kitablar, “Heyvan məzarlığı”, “Sadist”, “Medium” və “Dolores Kleyrbon” kimi introvert kitablar (1). Yazıçının iddiasına görə, hər iki qrupdan kitab oxuyan oxucusu demək olar ki, yoxdur. S.Kinqə görə, əsəri oxuyan oxucu emosional şok yaşamalıdır, müəllifi də əsəri yazarkən maraqlandıran sual məhz “bu kitab emosional cəhətdən oxucunu nə dərəcədə təsirləndirəcək?” olmalıdır.

Beləliklə, S.Kinqin yaradıcılığına konseptual baxımdan nəzər saldıqda məlum olur ki, müəllif yalnız bir ədəbi istiqamətdə fəaliyyət göstərməmiş, fantastika, elmi fantastika, qorxu və detektiv janrında, hətta romantik tərzdə də əsərlər yazmağa meyl etmişdir. Yazıçı dünya ədəbiyyatında bəzən elmi fantastika yazarı adlandırılırsa da, əslində bunu tam doğru fakt hesab etmək və müəllifin bütün yaradıcılığına aid etmək olmaz. S.Kinqin bir neçə əsəri elmi fantastika janrında olsa da, yazıçı daha çox fantastika fenomeninə daxil olan fentezi, mistika və qorxu janrında əsərlər yazmağa cəhd göstərir.

Ədəbiyyat

1. https://www.reddit.com/r/stephenking/comments/ut2ak/the_art_of_fiction_with_stephen_king_paris_review/
2. <https://kulis.az/news/12567>
3. Bloom, Harold, ed. Stephen King. Modern Critical Views. Philadelphia: Chelsea House Publishers, 1998.
4. Magistrale, Tony. Stephen King. The second Decade, Danse Macabre to the Dark Half, N.Y., 1992.
5. Kinq S. Seçilmiş əsərlər, Şərq-Qərb, 2010, 584s.

Rəyçi: prof. A.Sabitova

Göndərilib: 03.01.2021

Qəbul edilib: 04.01.2021

CHINA'S POST-CORONAVIRUS ECONOMIC SITUATION

Açar sözlər: Çin, COVID19, iqtisadiyyat, böhran, dəyişikliklər

Summary

In modern times, the United States, Russia, and China are among the world's economic giants. However, China is now moving towards becoming the most economically developed country. As a result of state reforms in 1979, China's economic development was marked by the prospect of free trade, and thus China became one of the hegemons of our time. However, every rise has a decline, and this decline has manifested itself in the Chinese economy. Due to the COVID19 virus in Wuhan, China, the country suddenly became the center of a pandemic. Educational institutions have shut down, companies have gone online, tourists have been given limited access to the country, and even travel to China from most countries has been suspended. Another country that was hit by a second pandemic after China was Italy, and just two months later, after China, Italy, then the United States, then Russia, and Brazil fell into the pandemic. The first country affected by the pandemic, of course, was China. Because the entrances and exits of a country with great economic development were suddenly stopped and ticket offices were closed. Buddha stopped the inflow of foreign currency into the country. However, if we look at developed countries such as Italy and France, China has suffered less from the pandemic than Italy, France, and Russia. China prevented the spread of the pandemic, took a number of measures at the state level, and thus there was almost no infection with COVID19 in China in March. China, albeit partially, has re-entered the country and resumed life. As a result of these measures taken by China, economic development within the country has already resumed.

Key words: *China, COVID19, economics, crisis, changes*

Introduction

Although China is the second largest country in the world with a large land area, it has a dense population. Population growth and changes in the demographic structure have led the country to a different structure. Especially since 2003, when China adopted a growth model based on export, investment and high savings rates, it is increasingly seen as a country trying to change its economic structure by focusing on domestic consumption and high-value, technology-oriented production. This change affects all members of the world economy and distinguishes the economic ties of these participants. On the other hand, China has a slowing growth rate. Based on this, China is an example of all macroeconomic and microeconomic changes within the new norm.

The People's Republic of China has a significant position among the world's population, with 25% of the world's population and economic development. The country's economic performance is thought to be linked to high economic growth rates, despite its competitiveness and population. On the other hand, China, a developing country, is a model for Central Asian countries with economic success and the same goal, and a model for Central Asian countries undergoing economic transformation. The socio-economic indicators of 1978 are very important for China, which is so prominent among the countries of the world.

In particular, China is a leading country in the practice of state capitalism, and the state plays an active role in the market as a producer, controller and regulator. Under this model, which can be described as a kind of new development state approach, China has become a country that invests in the global economy with state-owned companies.

The influence of China and its model of state capitalism has expanded to such an extent that it has been interpreted as the Beijing Agreement against the Washington Agreement (e.g., Ramo, 2004): State capitalism against south-west Anglo-Saxon liberal capitalism. The main point here is that this model does not imply a closed model like the old state capitalism, but rather goes through a process of articulation with global capitalism.

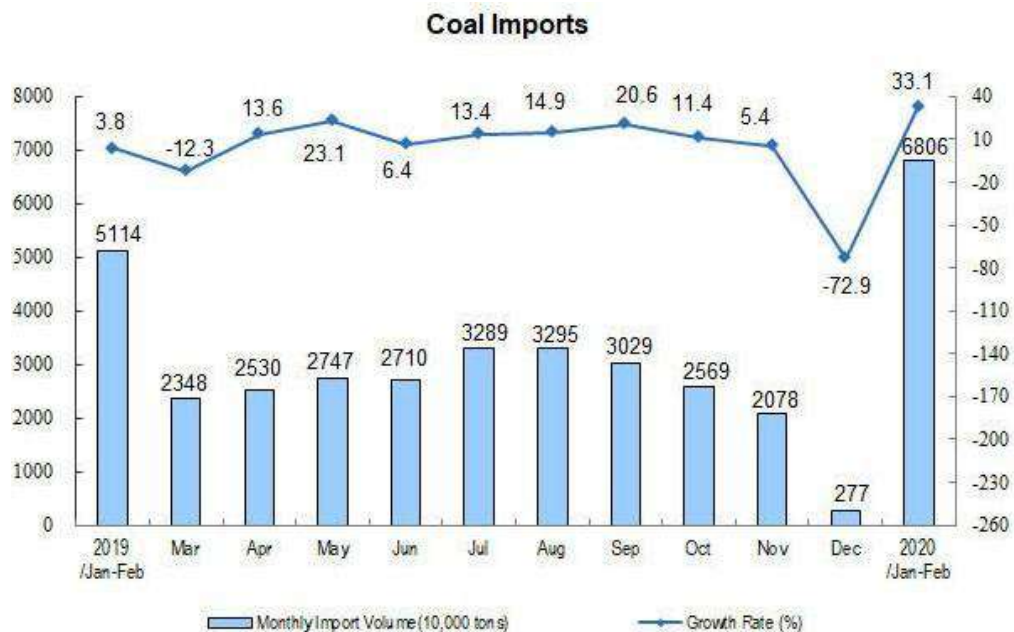
China, the world's second-largest economy by gross domestic product (GDP), is taking new steps to maintain this figure and increase its voice in global economic policy. The most modern and largest of these is the Belt and Road Project (One Belt One Road / New Silk Road). This project, which has both geopolitical and economic goals, tends to create a Eurasian-based world economy. China, which tends to shift the center

of global capitalism to its pioneering South with the Belt and Road Project, has transformed globalization, which can be described as a process of fragmentation of production, by removing all obstacles to the free movement of Western capital in the world.

Impacts of COVID-19 on the Chinese economy

Despite the sudden start of COVID-19 and the change in the world economic and political balance, the Chinese national economy was able to withstand the impact of COVID-19 in the first two months. Under the strong leadership of China's Central Committee, it has strengthened ties in all regions and departments. However, along with the decline in production in many sectors, there were declines in the economy[2p. 521-550].

Coal and electricity production declined in January-February, while crude oil and natural gas production continued to increase. In January-February, 490 million tons of raw coal were produced, the average daily production was 8.15 million tons, a decrease of 6.3 percent year on year; 68.06 million tons of coal were

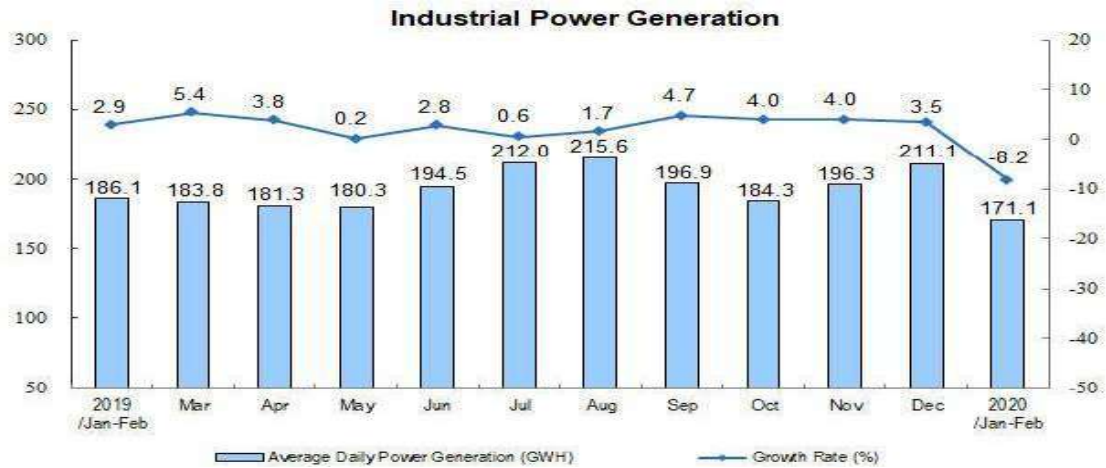

imported, which is 33.1 percent more than a year earlier. The comprehensive trade price of port coal also began to rise[1, p.14]

Although crude oil production continued to increase, refining volumes declined. International crude oil prices fell sharply, and on February 28 the FOB price of Brent crude oil fell by \$ 16.5 or 24.3% compared to December last year to \$ 51.3 per barrel [4, p. 2160].

Energy production also declined. About 1,026.7 billion kWh of electricity was generated in January-February, which is 8.2% less than the annual average of 17.11 billion kWh. In terms of range, thermal energy and hydropower have declined significantly, nuclear and wind energy have declined slightly, and solar energy production has steadily increased. Among them, thermal energy decreased by 8.9%, hydropower by 11.9%, nuclear energy by 2.2%, wind power by 0.2%, and solar energy by 12.0% [3, pp.37-41].

According to the research, due to the spread of the COVID-19 pandemic in China, the profits of many industrial sectors decreased: iron ore smelting industry 28.3%, oil and gas extraction industry 23.7%, agriculture and food processing industry 2.2%, computer and other electronic materials industry 87.0%, automotive industry 79.6%, electrical machinery and equipment industry 68.2%, chemical raw materials and chemical products industry 66.4%, general equipment industry 62, 3%, the textile industry decreased by 59.3%. Special equipment production industry decreased by 55.1%, coal mining and washing industry by 45.6%, non-metallic mineral products industry by 37.0%, ferrous metal smelting and rolling industry by 34.4%, electricity, heat production and sub-industry by 19.4%, oil, coal and other fuel processing industries turned from profit to loss in the same period[5, p. 190].

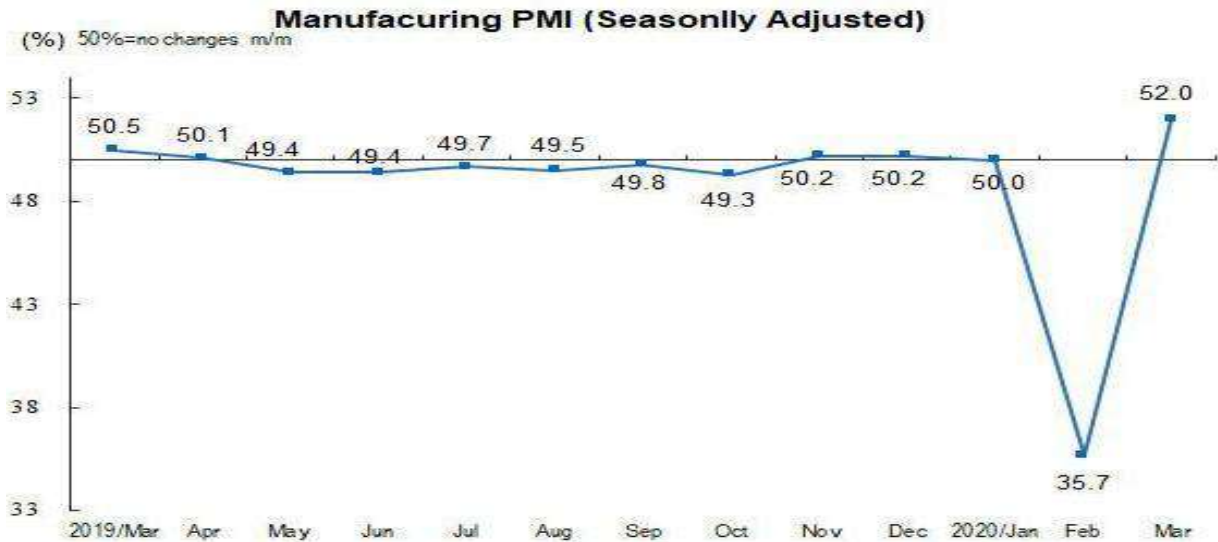

Key financial indicators of the largest industrial enterprises in January and February 2020

Industry	Revenue		Expenses		Total gain	
	January	Annual	January	Annual	January	Annual
	February	growth	February	growth	February	growth
	(100 billion yuan)	(%)	(100 billion yuan)	(%)	(100 billion yuan)	(%)
Total	116164.4	-17.7	97661.3	-17.8	4107.0	-38.3
Coal mining and washing industry	2513.1	-16.3	1826.1	-12.9	192.0	-45.6
Oil and gas production	1345.3	8.1	789.5	2.8	324.6	23.7
Ferrous metal mining industry	451.1	-5.9	363.0	-5.3	4.0	-86.2
Non-ferrous metal mining industry	281.1	-18.8	207.7	-17.3	25.5	-33.4
Non-metallic mining and dressing industry	332.5	-24.4	253.0	-25.3	23.5	-31.3
Other mining industry	0.3	-80.0	0.2	-81.8	0.0	-100.0
Agriculture and by-product processing industry	5762.6	-10.6	5187.4	-10.9	218.3	2.2
Food production	2375.6	-15.0	1818.9	-15.0	168.3	-33.5
Production of wine, beverages and delicate tea	1924.1	-19.9	1213.4	-21.5	299.5	-21.9
Tobacco industry	2887.6	9.0	768.6	-3.9	424.7	31.5
Textile industry	2216.9	-30.5	1974.7	-30.6	40.5	-59.3
Textile and clothing, clothing industry	1487.9	-28.1	1256.9	-28.4	55.0	-42.1
Leather, fur, feathers and their products and footwear industry	1124.2	-28.3	966.5	-28.4	54.8	-36.1
Wood processing and wood, bamboo, rattan, palm, straw products	792.1	-27.5	705.2	-27.2	25.8	-41.2
Furniture production	647.2	-30.6	541.9	-30.2	13.8	-67.5
Paper and paper products industry	1375.4	-26.1	1171.2	-27.9	54.1	-22.5

Culture, education, industrial beauty, sports and entertainment products	1311.7	-25.7	1133.5	-26.1	45.4	-42.3
Oil, coal and other fuel refining areas	6709.5	-4.0	5887.6	1.5	-21.2	-116.7
Production of chemical raw materials and chemical products	7212.7	-21.0	6209.2	-19.6	156.7	-66.4
Pharmaceutical production	3124.2	-8.6	1746.3	-7.9	414.9	-10.9
Manufacture of chemical fiber	835.8	-28.4	764.7	-29.2	4.0	-74.5
Rubber and plastic products industry	2444.7	-26.3	2082.7	-26.7	60.1	-52.9
Non-metallic mineral products industry	5172.9	-21.9	4324.0	-21.7	266.6	-37.0
Ferrous metal smelting and rolling processing industry	8219.4	-11.4	7659.3	-11.5	128.9	-34.4
Non-ferrous metal smelting and rolling processing industry	5960.5	-13.5	5610.2	-14.1	85.6	28.3
Metal products industry	3296.1	-25.2	2880.5	-25.3	80.9	-49.0
General equipment production	3600.4	-25.7	2996.6	-25.3	82.1	-62.3
Manufacture of special equipment	2751.0	-22.9	2200.5	-22.6	78.0	-55.1
Automotive industry	7489.4	-31.0	6444.6	-30.1	100.2	-79.6
Manufacture of railway, shipbuilding, aerospace and other transport equipment	983.0	-24.7	840.5	-24.6	9.6	-75.3
Manufacture of electrical machinery and equipment	5732.4	-25.5	4900.7	-24.9	88.8	-68.2
Manufacture of computers, communications and other electronic equipment	11825.4	-14.7	10558.4	-14.8	25.0	-87.0
Manufacture of tools	618.2	-25.2	480.5	-24.3	8.4	-71.7
Comprehensive use of waste resources	419.7	-19.3	386.7	-18.9	13.6	-34.6
Metal products, machinery and equipment repair industry	146.8	-9.3	129.4	-3.6	1.5	-80.0
Production and supply of electricity and heat	9890.3	-6.8	8835.8	-6.7	479.9	-19.4
Gas production and supply	1494.9	-13.2	1346.3	-13.1	59.5	-34.5
Water production and supply	399.6	-4.8	307.8	-1.9	8.8	-68.7

At the same time, the pandemic has increased the volatility of financial markets. China's Procurement Manager Index (PMI) fell sharply in February. The PMI is formed around 50 points. An index score below 50 indicates the expectation of a bad trend in the economy, while a score above 50 indicates an expectation of growth in the economy. Thanks to the measures taken in March, the resumption of work at enterprises and the resumption of production was accelerated. The PMI index increased by 52.0% in manufacturing, compared to the previous month by 16.3%. The non-manufacturing business activity index was 52.3%, up 22.7% from the previous month [6, p.2-13].

Demand for domestic production affected by COVID-19 fell in January-February and increased pressure on employment prices. The pandemic has little effect on agricultural production. The supply of agricultural products is mostly stable. China is a country with a strong economy and a strong ability to repair itself. Although COVID-19 dealt a heavy blow to some areas, it led to the development of some areas and an increase in production capacity. The production of protective materials has grown rapidly in a short period of time to meet the urgent needs of the virus to prevent and control it. During January and February, protective masks increased by 127.5% and alcohol production by 15.6% [7, p. 56-66].

In doing so, China demonstrated its productive capacity.

The resumption of production continues unabated. The 4.5% increase in the financial industry production index proved it. According to the China Automobile Dealers Association, the average daily retail sales of cars in the first week of February was 811, while in the fourth week the figure reached 16,000.

Conclusion

China is the only country with all the industrial categories listed in the UN Industrial Classification. Over the years, it has accumulated strong production capacity and played a key role in the fight against the pandemic.

The spread of the COVID-19 virus and the ban on people leaving their homes have paved the way for the continued and development of online consumption, ie the digital economy, e-commerce and services, and even the education sector. The conditions have been created for the strong, potential and good development of the digital economy. Online sales increased by 11,233 billion yuan in January and February. Also, the production index of software and information technology services increased by 3.8%.

Literature

1. Emre Ocal, "China Country Report" p.14, 12.12.2016
2. Aslihan Nakiboğlu, "An Overview of Chinese Economy in New Normal Thought", International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/21 Fall 2016, p. 521-550
3. Omer Niyazi Erten, "The Dollar and the Yuan in the United States-China Trade War", Istanbul T.C. Maltepe University Graduate Education Institute, January, 2020, pp.37-41
4. Ferhat Apaydın, "Empirical Analysis of the Relationship Between Current Accounts, Budget and Savings Balance in Chinese Economy", Journal of Human and Social Studies, 2019, 8 (3), p. 2160

5. Orhan Shimshek, "Transformation of Globalization and the Role of China", Socioeconomy, Vol. 27 (40), p. 190
6. Onurcan Ulker, "The Capitalist-Imperialist World System and China: Long Walk from the Center to the Center or the Handicapped Run?", Praksis, 51, 2019, p.2-13
7. Halil Ozekicioglu, Burcu Kilich Savrul, Cüneyt Kilich, "STRUCTURAL CHANGE IN CHINA AND THE COMPETITIVENESS OF CHINESE ECONOMY IN THE GLOBAL MARKET", Nigde University FEAS Journal, 2014, Vol: 7, Issue: 1, p. 56-66
8. Yılmaz, İlkay (2012): Dynamics of Growth in Chinese Economy, Discussion Paper, No. 2012/77, Turkish Economic Association, Ankara, p.8
9. <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.CD?end=2018&locations=CN&start=1971> (05.04. 2020)
10. <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2018&locations=CN&start=1971> (05.04. 2020)
11. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2018&locations=CN&start=1971> (05.04. 2020)
12. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?end=2018&locations=CN&start=1971> (05.04. 2020)
13. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.IMP.CON.S.ZS?end=2018&locations=CN&start=1971> (05.04. 2020)

Rəyçi: prof. İsmayıl Musa

Göndərilib: 15.01.2021

Qəbul edilib: 16.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/168-171

Natiq Elməddin oğlu İbrahimov

Bakı Dövlət Universiteti

natiq1607@gmail.com

AZƏRBAYCAN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ KOMMERSİYA SİRRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: *kommersiya sirri, əqli mülkiyyət hüququ, Azərbaycan qanunvericiliyi, mülki hüquq, Çar Rusiyası (Rus İmperiyası), SSRİ, Azərbaycan SSR*

History of development of commercial secrets in the Azerbaijan legal system**Summary**

The process of gaining the importance of commercially important information in civil circulation has come a long way. The protection and disclosure of commercial secrets, which are among the objects of intellectual property, are becoming increasingly important for the legislation of Azerbaijan. The historical development of commercial secrets in Azerbaijan is closely related to the legislation of the Russian Empire. This was due to historical events. The history of the development of commercial secrets in Azerbaijan can be divided into several stages. The first stage is the feudal period, state structure and legal regulation of this period. The second period covers the period from 1861 to 1917. The third period covers the period from 1917 to 1991. The fourth period covers the period after 1991, the "restoration of capitalism". Nowadays, the protection of commercial secrets comes to the fore in connection with the relevance of globalization, integration and dynamic development of information resources, as well as the emergence of new obstacles and difficulties in legal regulation.

Key words: *commercial secrets, intellectual property law, Azerbaijani legislation, civil law, Tsarist Russia (Russian Empire), USSR, Azerbaijan SSR*

Giriş

Ticarət əhəmiyyətli məlumatların dövryyəsinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin formalaşmasında kommersiya sirlərinin hüquqi institutunun yeri və rolunun müəyyənəndirilməsi və onun məxfiliyinin qorunması, günümüzdə xüsusi hüquq münasibətlərinin ən mühüm tədqiqat obyektlərindən biridir. Kommersiya sirləri institutu bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib elementidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı çoxlu sayda müxtəlif məlumat və informasiyalar yığılır, işlənilir və hazırlanır və bu məlumatlar özü-özlüyündə biznesin, sahibkarlığın uğurlu inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir informasiya cəmiyyətində informasiyanın, məlumatın özü mühüm resurs çevrilmişdir. Təsərrüfat subyektləri, cəmiyyət, o cümlədən dövlət bu cür məlumatlı normal fəaliyyət göstərə bilməz. İnformasiya texnologiyalarının daha çox inkişaf etməsi ilə məlumat özü bazarda önəmli mal, əmtəə xarakteri almağa başlamışdır. Bu səbəbdəndir ki, 04 dekabr 2001-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasında "Kommersiya sirri haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Bu Qanun sözü gedən məsələ ilə bağlı MDB məkanında qəbul edilmiş ilk qanunlardan hesab edilir. Belə ki, eyni adlı qanun Belarusiya Respublikasında 5 yanvar 2013-cü ildə qəbul edilmişdi. Bu cür qanunun qəbul edilməsi bürövlükdə milli qanunvericiliyin bu kateqoriyadan olan münasibətləri yetəri qədər tənzimlənməsi və maraqlı tərəfləri, kommersiya sirlərinə malik şəxsləri kifayət qədər qoruya bilməməsindən qaynaqlandı. Kommersiya sirri daha çox əqli mülkiyyət obyektinə, qeyri-maddi nemətlərə yaxın olduğundan daha həssas yanaşma tələb edir.

Əmlakla bağlı olan qeyri-maddi nemətlər dedikdə, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri, yəni əqli mülkiyyət obyektləri başa düşülür. Belə obyektlərə aiddir: müəlliflik hüququnun obyektləri (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri); patent hüququnun obyektləri (ixtira, faydalı model və sənaye nümunələri); «nou-hau» (kommersiya sirri; istehsal sirri; ticarət sirri) və sairə. Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin qeyri-ənənəvi nəticələrinə isə aiddir: seleksiya nailiyyətləri; kommersiya sirri, inteqral mikrosxemlərinin topologiyası; elmi kəşflər; səmərələşdirici təkliflər və s. (Allahverdiyev, 2008: 476). Qeyd etməliyik ki, əqli mülkiyyət obyektlərinin özü yox, yalnız onlardan istifadə hüquqları investisiya kimi qoyula bilər. Ona görə ki, həmin obyektlərin özü qeyri-maddi xarakterə malikdir və buna görə onların başqasına verilməsi qeyri-mümkündür. (Allahverdiyev, 2009: 158) İnvestisiya özü əşya kimi xarakterizə olunur.

Kommersiya sirri ilə bağlı qanunvericilikdəki boşluqlar, kolliziyalar haqsız rəqabətə şərait yaradır və kommersiya sirlərindən qeyri-qanuni istifadəyə imkan verirdi. (Аляшкевич, 2013: 201)

Sözgedən normativ aktlar əksər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda kommertiya sirtinin rejiminin yaradılmasına, dəyişdirilməsinə və ləğv edilməsinə, habelə kommertiya sirtinin hüquqi mühafizəsi zamanı yaranan münasibətləri tənzimləməyə xidmət edir.

Önemli yer əmək münasibətlərində kommertiya sirtinin qorunması məsələsinə ayrılır. Hüquq doktorinasında da kommertiya sirtinə daxil olan münasibətlərin kateqoriyaları geniş şərh edilir. Bu cür yanaşmalar normativ hüquqi aktlarda təsbit olunan yanaşma və təsnifatda ya geniş, və ya daha konkret ola bilər. N.Gitseviçlə fikrincə, kommertiya sirtinin qorunmasına hüquqi dəstəyə aşağıdakılar da daxil olmalıdır:

- Şirkətin Nizamnaməsində kommertiya sirtinə hüququn qeydiyyatı;
- Tərəflər üçün hüquq və vəzifələr müəyyən edən kollektiv müqavilənin müddəaları sırasına kommertiya sirtinin mühafizəsi haqqında müddəanın da əlavə edilməsi;
- Kommertiya sirlərinə dair müddəaların hazırlanması;
- İşçinin kommertiya sirtini qorumaq üçün fərdi öhdəliklərinin əmək müqaviləsində və ya müqavilədə əks olunması;
- İşdən çıxarılan işçilərin kommertiya sirlərini müəyyən bir müddətə saxlamaqla bağlı, məxfi məlumatların yayılmaması barədə yazılı müqavilə-öhdəliklərin hazırlanması;
- kommertiya sirlərinin qorunması ilə bağlı əmrlərin və digər yerli hüquqi aktların hazırlanması. (Гицевич, 2003: 70)

Kommertiya sirləri mahiyyət etibarilə gizli olan məlumatlarla əlaqəli olaraq təyin edilir. Bu kommertiya dəyərində malik olan məlumatların gizli status almasında ehtiva edilir. Bu gizlilik ağlabatan olmalıdır. Kommertiya sirtinə ilk çoxtərəfli müqavilə çərçivəsində anlayış Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektləri Haqqında Sazişdə verilmişdir.

Kommertiya sirtinin hüquqi institunun yaranması və inkişaf prosesi, kommertiya sirtinin müdafiəsi zamanı mülki hüquq münasibətləri subyektlərinin mümkün və icazə verilən davranış həddlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu kimi digər məsələlərin qanunvericilik bazasının formalaşdırılması müəyyən tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Bu proses ilk növbədə ayrı-ayrı dövlətlərin təcrübəsində formalaşaraq beynəlxalq hüquq müstəvisinə çıxmışdır. Günümüzdə kommertiya sirtinin həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə müdafiəsindən bəhs olunur. Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq sisteminin bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətləri olsa da onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi heç kimdə şübhə doğurmur.

Bu problemin öyrənilməsinə tarixi yanaşma təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin məzmununun ölkədəki iqtisadi quruluşun və siyasi vəziyyətin xüsusiyyətlərindən və bir sıra digər amillərin hərəkətlərindən asılılığını müəyyənləşdirməyə, "elmi məlumatların" tətbiqi zərurətini əsaslandırmağa imkan verir. Əmtəə-pul münasibətlərinin formalaşmasının və xüsusi mülkiyyətin qurulmasının təkamül xarakteri tarixən kommertiya əhəmiyyətli məlumatların qanuna əsasən yerinin müəyyən edilməsinə təsir etmişdir. Kommertiya sirləri institunun formalaşma mərhələlərinin təkamül problemini təhlil edərkən, müxtəlif dövrlərin xüsusiyyətlərini təyin edən sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi davranışını və prosesləri nəzərə almaq lazımdır. Əsas meyar kimi əmtəə-pul münasibətlərinin yaranması və dövlət tərəfindən xüsusi mülkiyyət kimi tanınması səbəbindən ticarət, kommertiya sirləri bu qurumun yaranma ehtimalını müəyyən edən konkret istehsal üsulundan və mədəni inkişafdan asılı olaraq cəmiyyətin təkamül təbiətini izah edən "formalaşma" və "sivilizasiya" yanaşmalarının təsirdən formalaşmışdır.

Kommertiya sirtinin inkişaf tarixini həm tarixi dövrləri, həm də elmi-texniki inkişaf məsələlərini nəzərə alaraq şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölmək olar. Azərbaycanda kommertiya sirlərinin inkişaf tarixindən danışarkən bu tarixi inkişaf prosesini Çar Rusiyası (Rusiya İmperiyası) üzərindən aparmaq daha doğru olar.

Birinci mərhələ feodal dövr, o dövrün dövlət quruluşu və hüquqi tənzimlənməsini qeyd etmək olar. Bu dövr təqribən IX əsrdən 1861-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Azərbaycan hüquq elmi üçün bu dövrdə daha çox Çar Rusiyasının (Rus İmperiyası) müvafiq sahədəki təcrübəsi daha mühüm önəm kəsb edir. Belə ki, 1805-ci ildə Çar Rusiyasının Qafqazı, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi başlanır. Çar Rusiyasında baş verən bütün proseslər, o cümlədən qanunvericilik sahəsində baş verən dəyişikliklər dolayı yolla Azərbaycana da təsir etmişdir.

Bu dövr Kiyev Rusunun Bizans və digər dövlətlərlə dövlətlərarası ticarət əlaqələri ilə xarakterizə olunurdu. (Карамзин, 2005: 56) Müqavilələrdə tərəflərin milli maraqlarını (dövlət sirlərini) qorumalarına imkan verən şərtlər var idi. Ölkə daxilində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri arasında tacirlər və sənətkarların iştirakı ilə müqavilələr bağlanmış, ticarət və peşə sirlərinin qorunması üçün şərtlər təmin edilmişdir. Tacirlər, sələmçilər, sənətkarlar alqı-satqı müqaviləsinin şərtləri barədə razılığa gəldikdə ticarət kitablarında yer alan, fəaliyyətlərini və maddi vəziyyətlərini əks etdirən məlumatlardan istifadə etdilər. Ticarət kitablarının məxfiliyi qanunla qorunurdu. (Розенберг, 1910: 12) Malların alındığı yerlər, alıcıların siyahıları və s. kimi məlumatlar ticarət, kommertiya sirtini hesab edilirdi. "Pyotorun modernizasiyası" zamanı

əmək bölgüsünün inkişafı, xüsusi mülkiyyətin yayılması, bazar münasibətləri və tədricən manufakturdan fabrika, sənaye istehsalına keçidlə əlaqədar "ticarət sirləri" nin əhəmiyyəti artır. Bu zaman manufakturdan fabrikə keçid nəticəsində "fabrika sirləri" anlayışı meydana gəlmişdi. Tədricən kommertiya sirləri özü-özlüyündə gəlir, dividend gətirmə meyyarına çevrilməyə başlayırdı.

İkinci dövr təqribən 1861-ci ildən 1917-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrünü özünəməxsus xüsusiyyəti Rusiyada kapitalizmin qurulması və inkişafı dövründə kommertiya əhəmiyyətli sirlərin müəssisələrin mənfəətini artırmaq üçün vacib vəsiyyəyə çevrilməsi, müəssisə, sahibkarın şəxsi maraqlarının qorunmasına xidmət etməsi və müvafiq hüquqi mühafizəyə ehtiyac duyulması idi. Bu dövrdə Rusiyada aparılan islahatlar sənayedə və digər sahələrdə özəl mülkiyyətin inkişafına, bazar münasibətlərinin aktiv genişlənməsinə kömək etdi, səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması, iqtisadiyyatda inhisarlaşma proseslərinin gücləndirilməsi ilə sənaye cəmiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxartdı. Haqsız rəqabət anlayışı hüquqi təsbitini və dolayısı ilə onunla mübarizə meyarları formalaşdırıb inkişaf etməyə başladı. Kommertiya sirri Rusiya qanunvericiliyində daha dəqiq təsbit olunmağa başladı. Kommertiy sirri, istehsal prosesə yeni, xeyirli bir şey gətirmək kimi başa düşülürdü: fabrika sirri yalnız patentin mövzusu deyil, həm də istehsalın hər hansı bir xüsusiyyəti hesab olunurdu. Kommertiya sirləri müvafiq müəssisəyə xas olan fərdiliyi, ticarətin müstəsnağının elementlərini (məsələn, malların alındığı yerləri bilmək və s.) yəni onun kommertiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı detallarını əhatə edirdi. Beləliklə, kommertiya sirrinin tərkibinə sahibkarlar üçün kommertiya dəyəri olan açıqlanmaqdan qorunan texniki, texnoloji və iş məlumatları aid edilirdi. Müasir dövrdə kommertiya sirrini ilə bağlı müddələrdə də oxşar təsbitə rast gəlirik.

Üçüncü dövr 1917-ci ildən 1991-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövr ilk növbədə xüsusi mülkiyyət ləğv edildi, ticarət-maliyyə dövrüyəsi zəiflədi və dövlətin siyasi iradəsinin təsirdən asılı vəziyyətə gətirildi. Bu dövrdə istehsal, sahibkarlıq, ticarət terminləri yerinə "dövlət", "vəzifə" sirləri terminləri istifadə edilməyə başladı. Bu zamana müəssisənin deyil, dövlət maraqlarının qorunması əsas məqsədə çevrilmişdi. SIRRİN özüə yanaşmada dəyişiklik, onun məzmununa da qismən də olasa təsir etmişdi. Sənaye (fabrik) sirləri dövlət tərəfindən hələ də mühüm önəm kəsb edirdi. Belə ki, əsasən müdafiə və təhlükəsizlik ehtiyacları, o cümlədən iqtisadi gücün artması üçün daha inkişaf etmiş malların istehsalının yeni texnologiyalar və avadanlıqlar istifadə etmədən əldə etmək mümkün deyildi. Texniki, texnoloji, iqtisadi və digər məlumatlar, dövlətin mənafeyi baxımından əhəmiyyətindən asılı olaraq, üç dərəcə məxfiliyyəyə sahib idi: "gizli", "çox gizli" və "xüsusi əhəmiyyətli". Bu məxfilik dərəcələri SSRİ Hökuməti tərəfindən təsdiqlənmiş məlumat siyahıları ilə müəyyən edilirdi. İnkilabdan əvvəlki dövrlə müqayisədə ticarət (kommertiya) sirri, praktik olaraq ölkə daxilində müəssisələr arasında daxili dövrüyəyə malik deyildi və əsasən xarici ticarət əlaqələrində istifadə olunurdu. Bu dövrün sonlarına doğru SSRİ, o cümlədən Azərbaycan SSR-də "yenidənqurma" dövrü başladı (1985-1991-ci illər). "Yenidənqurma" dövrü SSRİ-nin dağılması ilə başa çatan sosializm, şəxsi marağın artması, iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə kommertiya sirri ilə bağlı qanunvericilik bazasının formalaşdırılması prosesi, dövlət sirri və sənaye sirri anlayışları fərqləndirilməyə başladı.

Dördüncü dövr 1991-ci ildən sonrakı, "kapitalizmin bərpası" dövrünü əhatə edir. Bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyətləri, sosializmdən kapitalizmə, bazar iqtisadiyyatına keçidin və bununla da kommertiya əhəmiyyətli məlumatların dövrüyəsinin tənzimlənməsi və məxfiliyyətinin qorunması daxil olmaqla hüquq sistemində əsaslı dəyişikliklərin baş verməsidir. (Чистякова, 2019: 412-435) Bütün bunlar sənaye münasibətlərində baş verən inkilabi dəyişikliklər, dövlət tərəfindən xüsusi mülkiyyətin yaranması və tanınması məxfilik sisteminin hüquqi tənzimlənməsində adekvat dəyişikliklər tələb edirdi. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı inkişafı yolu ilə hərəkəti dövlətin iqtisadi və elmi-texniki maraqları sahəsinin daralmasına, təşkilatı səviyyədə qorunan məlumatların həcmnin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Qanunlar və müqavilələr əsasında mülkiyyətçi tərəfindən qorunan məlumat miqdarının yenidən bölüşdürülməsi dövlət, ticarət və digər sirlərin qorunması nəzəriyyəsi və praktikasında əsaslı dəyişikliklər etmişdir. (Северин, 2009: 27)

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında müxtəlif dövrlərdə məlumatın dövrüyəsi və qorunması sahəsində dövlətin və sahibkarlıq subyektlərinin maraqlarını müəyyənləşdirən "Dövlət sirri haqqında" (2004) və "Kommertiya sirri haqqında" (2001) xüsusi qanunlar qəbul edildi. Çox təəssüf ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində mülki qanunvericiliyin obyektləri sırasında, əqli mülkiyyətlə bağlı, o cümlədən kommertiya sirri, kommertiya əhəmiyyətli məlumatların adı bir başa qeyd mövcud deyil. Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsinin 128-ci maddəsində mülki hüquqların obyektləri sırasında "intellektual fəaliyyətin qorunan nəticələri və onlara bərabərləşdirilmiş fərdiləşdirmə vasitələri (intellektual mülkiyyət)", dolayısı ilə kommertiya sirrinin, kommertiya əhəmiyyətli məlumatlar mülki hüququn müstəqil obyekt kimi xarakterizə edilir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə qəbul etdiyi qanunvericiliyin ümumi təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan qanunvericiliyində “kommersiya sirlərinin” müdafiəsi və mühafizəsi məlumatların qorunması mexanizmi bazar iqtisadiyyatının dəyişmiş şərtlərinə hələ tam uyğunlaşmayıb. Əksər MDB ölkələrinə xas olan xüsusiyyətlərə Azərbaycanda da rast gəlmək olur. Yəni dövlət müəssisələrinin və ticarət strukturlarının fəaliyyət praktikası, ölkədə dövlət sirlərinin qorunması sahəsində illər ərzində inkişaf etmiş ictimai münasibətlərə xas xüsusiyyətlər bir başa və ya dolaylı şəkildə özünü biruzə verməyə davam edir. Post sovet dövlətlərini idarə-əmr sisteminin tanınmış qüsurları ilə xarakterizə olunur: məxfilik (gizlilik) rejiminin yaradılması və qorunması prosedurunda bürokratiya, sirlərin qorunması sisteminin uzun inkişaf yolu, rəqabətə xas obyektiv bazar qanunlarına məhəl qoymamaq, elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə və ölkədə və xaricdə baş verən informasiya və ticarət inqilablarına həssaslıqla yanaşmamaq və s. Bu problemlərin həlli cəmiyyətdə informasiya mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəlməsindən daha çox asılıdır.

Azərbaycanda xırda və orta sahibkarlığın inkişafı, mülki dövriyyədə kommersiya əhəmiyyətli məlumatların artması kommersiya sirlərinin qanunvericilikdə dəqiq və hərtərəfli tənzimlənməsini labüd edir. İnkişaf edən elmi- texniki yeniliklər, nou-hau, ümumiyyətlə mülki münasibətlər kontekstində kommersiya əhəmiyyətli informasiyalarla bağlı qanunvericilik aktları da günün tələbinə uyğun çevik əlavə və dəyişikliklər edilməlidir. Dövlət və özəl mülkiyyət subyektləri arasında iqtisadi dövriyyədə informasiya mənbələrinə istifadə ilə bağlı hüquqi münasibətlər, məhdud çıxış imkanları olan məlumatların qorunması mexanizmlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən əsas amildir. (Северин, 2009: 30)

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ: III cild, Bakı 2008, səh 700.
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Xüsusi (Mülki) Hüquq Kursu. Dərslük. Bakı. 2009. Səh. 390
3. Правовая защита коммерческой тайны как необходимое условие ведения успешного бизнеса. В.М.Аляшкевич, магистрант БГЭУ Научный руководитель: кандидат юридических наук, доцент Г.Н.Москалевич (БГЭУ). Тезисы докладов XVI межвузовской научной конференции молодых ученых (17–18 апр. 2013 г., Минск). – Минск: ГИУСТ БГУ, 2013. – С. 200 – 202
4. Гицевич, Н. Коммерческая тайна / Н. Гицевич // БНПИ. – 2003. – № 8. – С. 70
5. Карамзин Н.М. История государства Российского. М., 2005. С. 48-56, 83-88, 991-1015 və başqaları
6. Розенберг В. Промысловая тайна. СПб., 1910. С. 10-24.
7. История отечественного государства и права. Ч. 2 / Под ред. О.И. Чистякова. 2019. С.469.
8. Северин В.А. Коммерческая тайна в России. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2009. 472 с.
9. "Dövlət sirri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 7 sentyabr 2004-cü il № 733-IIQ. <http://www.e-qanun.az/framework/5526>
10. "Kommersiya sirri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 4 dekabr 2001-ci il № 224-IIQ. <http://www.e-qanun.az/framework/2861>
11. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. 2000-ci il. <http://www.e-qanun.az/code/8>
12. "Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая)" от 30.11.1994 N 51-ФЗ. [https:// legalacts.ru/kodeks/GK-RF-chast-1/](https://legalacts.ru/kodeks/GK-RF-chast-1/)
13. Северин В.А. Коммерческая тайна в России. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2009. 472 с.

Rəyçi: dos. İ.Vəliyev

Göndərib: 09.01.2021

Qəbul edilib: 11.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/172-174

Хаяла Ахад гызы Багирова
Баку, Азербайджан
Hayala.bagirova@yandex.ru

АНАЛИЗ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТА КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, расследование, элементы, обстановка совершения преступления, уголовное законодательство

Analysis of the situation of the commission of the crime as an element of the criminalistic characteristic of the crime

Summary

Crime as a negative social phenomenon and as a socially dangerous activity can be characterized from various sides: sociological, criminological, criminal procedural, criminalistic. Forensic characteristics of a crime is a collection of such data about it, which contribute to the disclosure of crimes. Therefore, when investigating crimes, the forensic characterization of crimes is invaluable, which represents a system of information about the typical features of a certain category of crimes, the analysis of which contributes to the rapid and effective investigation of crimes. In the forensic description, data on the situation of the commission of a crime are the main ones, since they contain information about its other elements.

Key words: forensic characterization, investigation, the elements, setting of the crime, criminal legislation

Введение

Преступление как негативное социальное явление и как общественно опасная деятельность может быть охарактеризовано с различных сторон: социологической, криминологической, уголовно процессуальной, криминалистической. Криминалистическая характеристика преступления представляет собой совокупность таких данных о нем, которые способствуют раскрытию преступлений. Поэтому, при расследовании преступлений неocenимое значение имеет криминалистическая характеристика преступлений, которая представляет систему сведений о типичных признаках определенной категории преступлений, анализ которых способствует быстрому и эффективному расследованию преступлений. В криминалистической характеристике данные об обстановке совершения преступления являются основными, так как они содержат сведения о других ее элементах.

Криминалистическая характеристика преступлений это совокупность взаимосвязанных, криминалистически значимых данных о преступлениях определенного вида.

Значение криминалистической характеристики преступлений состоит в том, что на первоначальном этапе расследования преступлений, когда в большинстве случаев существует дефицит исходной информации, за счёт устойчивых связей между её отдельными элементами она позволяет выдвинуть обоснованные версии относительно неустановленных обстоятельств.

Содержание криминалистической характеристики преступлений позволяет правильно организовать расследование преступлений.

Элементы криминалистической характеристики преступлений можно представить следующим образом: а) данные об обстановке совершения преступления; б) данные о способе совершения преступления; в) данные о времени совершения преступления; г) данные о месте совершения преступления; д) данные о личности преступника; е) данные о личности потерпевшего; ж) данные о причинах и условиях, способствующие совершению преступления. [4, с. 96]

Каждый из этих элементов является взаимосвязан с другими элементами. Вместе с тем каждый случай в расследовании определенного вида преступления имеет конкретное, неповторимое содержание этих элементов.

Криминалистическая характеристика преступления включает в себя зафиксированные в материалах расследования и оперативно-розыскной работы данные об отражении в материальной среде и в сознании людей последствий преступного поведения конкретного лица, направленного на подготовку, совершение и сокрытие преступления.

Основным элементом криминалистической характеристики является обстановка совершения преступления, так как она тесно взаимосвязана с другими ее элементами и содержит сведения о них.

Событие преступления и подготовка к нему протекают в определенной обстановке, элементы которой оставляют следы, могущие быть выявленными и изученными при расследовании. Обстановка совершения преступления позволяет установить временные условия и свойства местности, условия, способствующие или препятствующие совершению преступления, способ или механизм совершения преступления.

Каждое преступление совершается в той или иной обстановке, конкретных условиях.

Под обстановкой совершения преступления в криминалистическом аспекте понимается система различного рода взаимодействующих между собой до и в момент преступления объектов, явлений и процессов, характеризующих место, время, вещественные, природно-климатические, бытовые и иные условия окружающей среды; особенности поведения непрямых участников противоправного события, психологические связи между ними и другие факторы объективной реальности, определяющие возможность, условия и иные обстоятельства совершения преступлений. [3, с.76]

В науке данный термин широко применяется для обозначения специфического характера взаимодействия среды и индивида. Взаимодействуя друг с другом, различные явления или процессы оказывают воздействие на поведение человека.

В определении понятия обстановки совершения преступления существует несколько подходов.

В.Н.Кудрявцев определил обстановку совершения преступления в узком и широком смысле. В первом случае он ограничивает ее комплексом вещей, явлений и процессов, происходящих во внешнем мире, а во-вторых - «в более широком смысле обстановка совершения преступления включает место, время и другие конкретные условия ее совершения». [4, с.91]

Место совершения преступления можно разделить на виды по различным основаниям. Одно из них – локализация преступного деяния в пространстве. С точки зрения этого признака преступление совершается или на определенном участке открытой местности или в помещении. Помимо этого различают преступления, связанные с каким-либо одним местом или с несколькими территориально разобщенными участками. [2, с.48]

Для того, чтобы изменения одного материального объекта вызвали соответствующие изменения другого, необходимо определенное время. Время является необходимой предпосылкой выявления условий совершения преступлений. Имея представление о времени совершения деяния, облегчается проведение расследования.

По мнению И.Н.Букаевой существуют два подхода к понятию «обстановка совершения преступления»: в узком смысле-это обстановка места происшествия (преступления), в широком – совокупность материальной обстановки места происшествия и обстоятельств, условий внешней среды совершения преступления. [6, с.131]

Обстановка совершения преступления может оказать непосредственное влияние на характер и степень общественной опасности деяния. Причиной является то, что способность общественно опасного деяния причинять вред зависит не только от самого деяния, но и от окружающей обстановки, в которой оно происходит

Одним из дискуссионных вопросов в науке уголовного права является вопрос об элементах обстановки совершения преступления.

Как отмечает М.Ш.Шайдаев, понятие «место совершения преступления», «время совершения преступления» и «обстановка совершения преступления» тесно взаимосвязаны. Их соотношение характеризуется отношением частного и целого. Место и время всегда выступают частью обстановки, относятся к ее элементам, поскольку последняя не может быть территориально и временно не определена. Следовательно, место и время совершения преступления являются пространственно-временными ограничителями. [5, с.36]

Другие ученые обозначают обстановку совершения преступления как «положение, условие кого-нибудь, чего-нибудь обстоятельство, при наличии которого в реальной действительности совершается общественно опасное деяние».

Обстановка совершения преступления наряду с местом и временем, входящим в ее содержание, дополнительно характеризуется наличием прочих условий, оказывающих влияние на степень общественной опасности преступления. К числу других элементов обстановки совершения преступления материальные предметы, природно-климатические и некоторые иные факторы.

Элементы обстановки оставляют различного рода собственные следы, которые могут быть выявлены при криминалистическом анализе преступления в процессе его расследования.

Для понимания криминалистической сущности обстановки важно содержание каждого из элементов обстановки совершения преступления. В теоретическом плане раскрытие содержания всех

ее элементов дает возможность использовать полученные знания при разработке методов расследования отдельных видов преступлений.

Элементы обстановки совершения преступления являются обязательными элементами структуры практически каждого преступного деяния, так как вне материальной среды, являющейся важнейшей составной частью обстановки, совершение преступлений вообще невозможно.

Следует отметить, что обстановка совершения преступления выступает обстоятельством влияющим на характер и степень общественной опасности деяния, следовательно, и на размер наказания, назначаемого виновному лицу.

В действующем уголовном законодательстве Азербайджанской Республики обстановка совершения преступления может выступать смягчающим (например, совершение преступления при нарушении условий необходимой обороны, крайней необходимости и т.д.), либо отягчающим наказание (например, совершение преступления в условиях чрезвычайного или военного положения, стихийного бедствия и т.д.) обстоятельством. [1, ст.59, ст.61]

Правильная оценка обстановки совершения преступления создает условие запланировать комплекс следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, выбрать формы и способы использования специальных знаний.

Заклучение

Обстановка совершения преступления как элемент криминалистической характеристики имеет существенное значение для любых преступлений. **Обстановкой** совершения преступления является совокупность окружающих виновное лицо внешних обстоятельств, при которых совершается преступление. Следовательно, это определенная среда, ситуация, в которой совершается преступное деяние.

В каждом преступном событии при его анализе удастся выявить ряд взаимодействующих объектов, явлений и процессов, характеризующих основные условия объективной реальности, сложившиеся к моменту его совершения, дающие криминалистическую информацию для выбора наиболее правильных путей и методов расследования.

Обстановка совершения преступления позволяет установить временные условия, способ или механизм совершения преступления, условия, способствующие или препятствующие совершению преступления.

Таким образом, учет обстановки совершения деяния, тщательный анализ особенностей ее характеристик имеют весьма существенное значение в процессе квалификации деяния, при разграничении преступлений, а также для правильного применения уголовного закона.

Литературы

1. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики, 30 декабря 1999 года № 787-IQ, (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.). https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30420353
2. Герасимов В.Н., Теоретические проблемы криминалистики, М., 2002, с.49
3. Густов Г.А., Понятие и виды криминалистической характеристики преступлений, М., 1984, с.76
4. Кудрявцев В.Н., Криминалистика, М., 2005, с.96
5. Шайдаев М.Ш., Обстановка совершения преступления, М., 2004, с.37
6. Яблоков Н.П., Криминалистика, М., 2006, с.136

Рецензент: доц. Д.Мамедова

Göndərilib: 06.01.2021

Qəbul edilib: 07.01.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/62/175-178

Ülkər Yaşar qızı Elmanlı

Bakı Dövlət Univeristeti

elmanli1998@mail.ru

PREZİDENTİN QANUNVERİCİLİK HAKİMİYYƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: Prezident, Milli Məclis, hakimiyyət bölgüsü

Interaction of the President with the legislature Summary

This article comparatively examines the interaction between the President and the legislature and the way in which responsibilities are performed according to the division of power between them. They also talked about how and in what order their interaction is established in the Constitution of the Republic of Azerbaijan.

Key words: *President, the National Council, separation of powers*

Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi müasir dövlətlərin bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qanunvericilik yolu ilə təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin III-IV hissələrində deyilir: «Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir: (1)

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir.
- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının prezidentinə mənsubdur.
- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Bu konstitusiyanın müddəalarına əsasən, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş bu müddəanın mənasına görə hakimiyyət qollarının heç biri digər hakimiyyət bölgüsü olan qola bilavasitə aid edilən funksiyaların icrasına müdaxilə etmir, lakin hər üçü eyni məqsədlə əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir, lazım olan hallarda biri digərini tamamlayır. Hakimiyyətin hər qolu üçün əsas tələb qanunlara əməl edilməsidir. Hakimiyyətlərin bölgüsü ideyasının ilk müəllifi C.Lokkdur. O, dövlət hakimiyyətini həyata keçirdiyi funksiyaların xüsusiyyətlərinə görə qanunvericilik, icra və ittifaq hakimiyyətlərinə bölür. C.Lokkdan sonra XVII-XVIII əsrlərdə yaşayıb yaratmış məşhur fransız hüquqşünası Monteskye (1689-1755) müstəqil nəzəriyyə səviyyəsində hakimiyyətin bölünmə prinsipini elmi surətdə əsaslandırılmışdır. O, 20 il üzərində işlədiyi və hüquq elmlərinin ensiklopediyası sayılan «Qanunların ruhu haqqında» (1748) əsərində qeyd edirdi ki, siyasi azadlıq ancaq hakimiyyətdən sui-istifadələrin olmadığı idarəçilik üsulları şəraitində mövcud ola bilər. Daha sonra Monteskye göstərdi ki, hər bir dövlətdə üç hakimiyyət mövcuddur-qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri. Monteskyeyə görə, azadlıq-qanunlarla icazə verilən hər bir şeyi etmək hüququndan ibarətdir. Hüquqi dövlət, artıq qeyd edildiyi kimi, qanunların aliliyini təmin edən siyasi təsisatdır. O, hakimiyyət orqanları sisteminin ədalətli təşkilini, bu orqanların fəaliyyət sahələrinin, funksiya və səlahiyyətlərinin dəqiq müəyyən edilməsini, başqa sözlə, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin qeyri-şərtsiz həyata keçirilməsini tələb edir. (3, s.72)

Hüquqi dövlətin bu iki keyfiyyət əlamətləri bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır, biri digəri olmadan mümkün ola bilməz. Deyilənlərdən belə bir aşkarlıq yəqin olunur ki, hüquqi dövlətdə hamı, ilk növbədə dövlətin özü qanunları gözləməlidir, necə deyirlər, qanuna bağlı olmalıdır. Məşhur fransız mütəfəkkiri J.J.Russonun sözlərilə desək, məhz hüquqi dövlətdə hakimiyyət və vətəndaşlar tərəfindən gözlənilən ən böyük ən birinci qanun-qanuna hörmət qanunu olmalıdır. Deməli, dövlət həm qanunları yaradarkən, həm bu qanunları tərtib edərək, ümumiyyətlə, öz çoxşaxəli funksiyalarını həyata keçirərkən, hüququn prinsiplərindən çıxış etməlidir. (11, s. 11)

12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə ölkədə hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun əsası qoyuldu. Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğuna, demokratik quruluşa təminat vermək Azərbaycan dövlətinin əsas niyyətlərindən biri kimi Əsas Qanunda öz hüquqi təsbitini tapdı. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına geniş yer verildi, onların təminatı dövlət siyasətinin strateji hədəflərindən biri, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi müəyyən olundu. Hər kəsin dövlət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların, ictimai birliklərin qərar və hərəkətlərindən məhkəməyə şikayət vermək hüququ təsbit olundu. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən olunmuş, Azərbaycan Respublikası hüquqi

dövlət quruculuğunu özü üçün inkişaf yolu seçdiyi öz əksini tapmışdır. Dövlətin ali məqsədinə nail olunmasında, müvafiq hüquqi mexanizmlərin yaradılmasında bir sıra aktlar qəbul edildiki, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il fevralın 22-də imzaladığı "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərmanı mükəmməl qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malik oldu. (4)

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" bu sahədə ilk fundamental sənəd olub, məhkəmə-hüquq sahəsində institusional islahatların aparılmasına, yeni məhkəmə-hüquq sisteminin yaradılmasına, həmçinin, hüquq mühafizə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə də təkan verdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 152-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklər yalnız əlaqədar olaraq müəyyən bir dəyişikliyin meydana çıxdığı zəruri hallarda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində referendumla dəyişiklik etmək olar. Referendum – latın sözü olub mənası xəbər vermək deməkdir. Referendumun keçirilməsi şərtləri və onun üsulu hər bir dövlətin Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Referendum demokratiya institutlarından biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının nəzdində dəyişikləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və ya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təşkil etdikdə təklif olunan dəyişikliklərə dair əvvəlcədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin rəyi alınır. Deməli, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının nəzdində dəyişiklikləri Milli Məclis və Respublika Prezidenti təklif edə bilər. Konstitusiyamızın 154-cü maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi referendumla qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının nəzdində dəyişikliklərə dair qərar qəbul edə bilməz. Konstitusiyamızda dəyişikliklər təklif edilməsi təşəbbüsünün məhdudlaşdırılması da xüsusi maddədə göstərilmişdir. Belə ki, 155-ci maddədə deyilir: «Bu Konstitusiyanın 1-ci, 2-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci və 21-ci maddələrində dəyişikliklər və ya onların ləğv edilməsi haqqında 3-cü fəslində nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının ləğvi və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz». Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr Milli Məclisin 95 deputatının səs verməsi ilə Konstitusiyaya qanunları şəklində qəbul edilə bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr edilməsi məsələsinə iki dəfə səsə qoyulma yolu ilə Milli Məclisdə baxılır. İkinci səsvermə birinci səsvermədən 6 ay sonra keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr haqqında Konstitusiyaya qanunları Milli Məclisdə həm birinci, həm də ikinci səsvermədən sonra, Konstitusiyaya qanunları üçün nəzərdə tutulan qaydada Azərbaycan Respublikası Prezidentinə imzalanmaq üçün təqdim olunur. Azərbaycan Konstitusiyasına əlavələr haqqında qanunlar ikinci səsvermədən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalandıqdan sonra qüvvəyə minir. Konstitusiyaya qanunları Respublika Konstitusiyasının ayrılmaz hissəsi olmaqla bərabər onun əsas nəzdinə zidd ola bilməz. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr edilməsi təşəbbüsü barədə Prezident və ya Milli Məclisin azı 63 deputatı təklif irəli sürə bilər. Konstitusiyanın birinci bölməsində əks etdirilmiş müddəalarla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr təklif edilə bilməz. (2, s.6-7)

Konstitusiyanın Milli Məclisin səlahiyyətlərini tənzimləyən 94 və 95-ci maddələrini incələsək görərik ki, Milli Məclisin funksiyası təkcə ümumi qayda qoyma, dəyişdirmə və ləğv etmə fəaliyyətlərindən ibarət deyil. Misal olaraq, etimadsızlıq mexanizmi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə nəzarət etmək, fəvqaladə və hərbi vəziyyətin elan edilməsi qərarını təsdiqləmək, hakimlərin, yaxud millət vəkillərinin toxunulmazlığına son vermək, şuralara üzv təyin etmək kimi qərarları ümumi qayda qoyma fəaliyyəti deyil. Digər tərəfdən, Konstitusiyaya həm Prezidentin, həm də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fərman və qərar şəklində ümumi qaydaqoyma səlahiyyətini tanıyır. Lakin burada qarşımızda olan ümumi qaydaqoyma funksiyasının (fərman və NK qərarları vasitəsilə) qanunların icrasını təmin etmək üçün həyata keçirildiyini unutmamaq olmur. Belə halda, Konstitusiyaya görə, qanunvericilik və idarəetmə orqanlarını bir-birindən rahatlıqla ayırd etmək mümkün olsa da, bu orqanların fəaliyyətinin mahiyyətindən çıxış edərək qanunvericilik və idarə funksiyalarını bir-birindən fərqləndirmək mümkün olmur.

Qanunvericilik və idarəetmə funksiyalarının fərqləndirilməsində maddi meyar yetərsiz və əlverişsiz olduğundan, bu fərqləndirmədə orqanik meyardan da istifadə etmək lazımdır. Ona görə də parlamentin ümumi qayda qoyma və qayda qanunvericilik buna istisna gətirə bilər. Məsələn "İnzibati İcraat haqqında" Qanuna görə, inzibati xətalara icraatına həmin qanun tətbiq olunmur(5). İnzibati hüquq qanunvericilik siyasəti, habelə siyasi fəaliyyəti, idarəetmə fəaliyyəti daxilində götürülə bilməz, bu fəaliyyətlər qanunvericilik funksiyası içində tədqiq edilməlidir; idarəetmə orqanlarının da siyasi fəaliyyətinə daxil olmayan bütün fəaliyyətlərinə idarəetmə funksiyası daxilində baxılmalıdır. Məsələn, Konstitusiyanın 95.11-ci maddəsi parlamentin həll etdiyi ümumi qaydalar arasında ərazi quruluşunu göstərir. Halbuki ərazi

quruluşunu (rayonların sayını, sərhədlərini) müəyyən etmək tipik administrativ fəaliyyətdir. 96-cı maddədə göstərilən Nazirlər Kabinetinin etimad məsələsi isə siyasi fəaliyyətdir.

Qanunvericilik orqanı və prezidentlik institunun digər qarşılıqlı əlaqəsinin əyani sübutu isə odur ki, Azərbaycanda hakimliyə namizəd olmaq üçün şərtlər, hakimlərin təyin edilməsi və vəzifədən çıxarılması bu şəkildə tənzimlənib: seçkilərdə iştirak etmək hüququ olanlar, ali təhsili olan və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən çox işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşları hakim ola bilər. Birinci instansiya məhkəmələrinin hakimlərini vəzifəyə Məhkəmə-Hüquq Şurasının təqdimatı ilə Prezident təyin edir. Qeyd etməliyik ki, hakimlərin vəzifəyə bu şəkildə təyin olunmaları tədricən formalaşmışdır. Burada Avropa Şurası kimi beynəlxalq qurumların da rolu vardır. 17 Yanvar 2000-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsi qaydalarının təkmilləşməsi haqqında" Prezidentin Fərmanı ilə hakimlərin vəzifəyə təyin edilmələri üçün yazılı və şifahi olmaq üzrə imtahan sistemi qəbul edilib(6). Eyni qaydanı «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunun 93-3-cü maddəsi də təkrarlayır. Məsələn, 2000-ci ilin ilin aprel-iyul aylarında aparılan yazılı imtahan və şifahi müsahibə nəticəsində hakim seçilmişdi. Bunların sonrakı təyinatları isə yuxarıda toxunulan konstitusion qaydada reallaşmışdı. Şifahi müsahibəni isə Məhkəmə-Hüquq Şurası həyata keçirir. (7, s. 59-60)

Hakimlərin hansı məhkəmələrə təyin olunacaqlarını Məhkəmə-Hüquq Şurasının təklifi ilə Prezident həll edir. Prezident Fərmanında hansı hakimin hansı məhkəməyə təyin edilməsi də göstərilir. Lakin bu işdə Məhkəmə-Hüquq Şurası da əhəmiyyətli rol oynayır. «Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında» Qanunun 11-ci maddəsinə görə, hakimlərin iş yerinin dəyişdirilməsi təklifini Şura «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunun 1-ci maddəsi qanun müddələrinin Konstitusiyaya Məhkəməsi və hakimlərinə şamil edilməyəcəyini bəyan edir. (8)

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu bəndinə görə, ümumi məhkəmə hakimlərinin təyin edilməsi birbaşa Prezidentin səlahiyyətindədir. Yuxarı məhkəmələrin hakimlərini isə Prezidentin təklifi ilə Milli Məclis təyin edir. Lakin «Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında» Qanun bu qaydalara bir az fərqli tənzimləmələr gətirib. Adı çəkilən fərmanın verilməsi müsbət hal olmaqla bərabər, həyata keçirilməsi, geriyə şamil edildiyi üçün, hüquqların və Konstitusiyanın pozuntusu kimi ortaya çıxıb. Konstitusiyaya görə, hakimlər vəzifədən ancaq parlamentin qərarıyla çıxarıla bilər. Vəzifə yerininin dəyişdirilməsi qərarını isə Prezident qəbul edir. Yenə eyni səlahiyyətə əsaslanaraq Prezident məhkəmə sədrələrini təyin edir, təklifi isə Məhkəmə-Hüquq Şurası irəli sürür.

Azərbaycanın Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına qoşulması və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasına daxil olması insan hüquqlarının qorunmasına müsbət təsir göstərəcək. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 19 Yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanında da tövsiyə olunur ki, ədalət mü hakiməsi həyata keçirilərkən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ nəzərə alınmalıdır.(10) Olduqca progressiv və əhəmiyyətli olan bu Fərman qanun gücünə sahib olmasa və məhkəmə hakimiyyəti baxımından tövsiyə xarakteri daşısa da, ölkəmizin hüquq sistemi üçün hədəf göstərici mahiyyətindədir. Bu, o deməkdir ki, hüquq tətbiq edən orqanlar - icra hakimiyyəti və məhkəmə orqanları Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnu bilməli və nəzərə almalıdırlar. (7,s. 71)

Prezidentlə qanunvericilik orqanının qarşılıqlı əlaqəsində digər faktor isə qanunvericilik təşəbbüsü hüququ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ Milli Məclisin deputatlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğuna və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunların imzalanmaq üçün təqdim olunması müddətlərini aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilmiş olmasıdır:

1. Qanunlar qəbul edildiyi gündən 14 gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə imzalanmaq üçün təqdim edilir.

2. Təcili elan olunan qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə imzalanmaq üçün qəbul edildiyi gündən 24 saat ərzində təqdim edilməlidir. Konstitusiyamıza görə, Milli Məclisin aktları aşağıdakı qaydada qüvvəyə minir. Qanun, Milli Məclisin qərarının özündə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, qanun və qərar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir. (1)

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin aktları öz-özlüyündə Konstitusiyaya mənəblərinə daxildir. Prezidentin fərmanları buna misal ola bilər. Fərmanlar öz növbəsində, normativ və qeyri-normativ fərmanlar Prezidentin Konstitusiyaya səlahiyyətləri əsasında verildiyi fərmanları normativ xarakter daşıyır. Hər hansı qanunun qəbulu ilə onun tətbiq olunması haqqında məhdud xarakter daşıyan aktlar normativ olmayan Prezidentin fərmanlarına misal ola bilər. Ona görə də Milli Məclisdə qanun qəbul olunana qədər Azərbaycan prezidentin qəbul etdiyi fərmanlarla tənzimlənir. (11, s. 40)

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qanunvericilik orqanı ilə qarşılıqlı fəaliyyətini təsdiq edən faktorlar qismində çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Hüquq Yayın Evi" nəşriyyatı, Bakı 2017
2. Ziyafət Əsgərov "Konstitusiya hüququ" dərslik, Bakı Univesiteti nəşriyyatı, Bakı 2011, səh 6-7
3. Əli Rzayev "Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları" dərslik,"Elm nəşriyyatı", Bakı 2011, səh 72
4. "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" 22 fevral 1988-ci il Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı, <http://www.e-qanun.az/framework/4981>
5. "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 21 oktyabr 2005, http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/11/c_f_11254.htm
6. "Azərbaycan Respublikasında hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsi qaydalarının təkmilləşməsi haqqında" 17 yanvar 2000-ci il Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı, <http://www.e-qanun.gov.az/framework/272>
7. Fərhad Mehdiyev "İnzibati hüquq", dərslik, "Qafqaz University" nəşriyyatı, Bakı 2010, s. 59-60, 71
8. "Məhkəmə Hüquq Şurası haqqında" 28 dekabr 2004- cü il Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/7303>
9. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunverilik aktlarına əlavə və dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 19 yanvar 2006-cı il Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı, <http://www.e-qanun.az/framework/11357>
10. Ə.Seyidov, Z.Nağıyev "Hüququn əsasları" dərslik, Bakı 2013, səh 40
11. A.H.Dəmirov, Ş.N.İsmayılov, Q.F.Hüseynov "AR Konstitusiyası və hüququn əsasları" Bakı 2010, səh 6-7, 11

Göndərib: 08.01.2021

Qəbul edilib: 09.01.202

DOI: 10.36719/2663-4619/62/179-181

Muxtar Tahir oğlu Nəbili

Bakı Dövlət Universiteti

muxtar.nebili@mail.ru

SOSIAL İDARƏETMƏNİN STRUKTURU VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: İdarəetmə, sosial quruluş, hökumət, cəmiyyət, sosiologiya

The structure and main features of social management

Summary

The article studies the structure of social management and examines the main features in detail. Sociology of management is a specific field of sociological knowledge; It studies the social bases, dynamic system, processes of management, their social functions and principles, features of management decisions, social aspects of management activities, their degree of effectiveness in organizations and society, relations in the field of management. Sociology focuses on the management of social systems, in other words, social management.

Key words: Management, social structure, government, society, sociology

Giriş

Sosial idarəetmə sözün geniş və dar mənalarında işlənir. Geniş mənada o, birliklərin, həmçinin müəyyən çərçivə daxilində sosial proses və hadisələrin idarə edilməsi deməkdir. Sözün dar mənasında isə idarəetmə subyektinin müəyyən olunmuş fəaliyyətin əsas prinsiplərinə əsaslanmaqla idarəetmə obyektinin önündə vəzifə və məqsədlərin qoyulmasına, həmin obyektə təsir göstərən rəngarəng metod, üsul və vasitələrindən istifadə etməklə onların həll olunmasına təşkilini istiqamətləndirmək deməkdir.

Texniki və bioloji sistemlərin idarə edilməsindən fərqli olaraq, sosial idarəetmə ilk növbədə qarşıya şüurlu surətdə məqsədlərin qoyulması ilə səciyyələnir. Bu məqsədlər idarəetmə obyektinin miqyas və səviyyələrindən asılı olaraq diferensiallaşır. Məsələn, cəmiyyəti idarə etmək onun keyfiyyət xüsusiyyətini saxlamaqla, onun sabit fəaliyyətinin, təkmilləşməsinin və inkişafının təmin olunması ilə əlaqədardır. Təşkilatları idarəetmənin məqsədi ən birinci struktur bölmələrin ümumi vəzifələrin həll edilməsinə yönəlmiş səylərini əlaqələndirməkdən və onların fəaliyyətinin səmərəsini təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Fərdi səviyyədə idarəetmənin məqsədi isə işçi heyətinin öz funksional vəzifələrini daha mükəmməl həyata keçirməsinə şərait yaratmaqdır.

Əsas hissə

İdarəetmə cəmiyyətə onun istənilən inkişafı pilləsində daxilən xas olan xassəsidir. O, əsasən ümumi xarakter daşıyır, insan əməyinin ictimai kollektiv xarakteristikası, cəmiyyətin sistemli təbiəti, həyatın başqa sahələrində qarşılıqlı ünsiyyətdə və təsirdə olmaq, özünün fəaliyyət məhsullarını mübadilə etmək zəruriliyi ilə şərtlənir. Adətən şüurlu və kortəbii idarəetmə mexanizmlərini fərqləndirirlər. Şüurlu idarəetmə idarəetmə subyektləri (təşkilatlar, ictimai institutlar - fərqli rəhbərlər) tərəfindən həyata keçirilir. Kortəbii idarəetmə isə qarşılıqlı olaraq kəşifən ayrı-ayrı qüvvələrin, amillərin, təsadüfi faktların sistemə təsirinin başlıca nəticəsidir.

Sosial idarəetmə də öz obyektinin xüsusiyyəti ilə şərtlənən bir neçə xüsusiyyətlərə görə fərqlənir:

1. Sosial idarəetmə avtoriteti, hakimiyyəti, həmçinin iradi məqamları nəzərdə tutur;
2. Sosial idarəetmə idarəetmənin həm subyekti, həm də obyektini, ictimai münasibətlərin spesifik növünü - idarəetmə münasibətlərini əsaslandırır. Bu münasibətlər inteqral xarakterikdir; onlara obyektiv - subyektiv əsas xüsusiyyətlər xasdır;
3. Sosial idarəetmə insanların cəm fəaliyyətinin müxtəlif variantında mövcud olduğu bir şəraitdə meydana çıxır, bu fəaliyyətin normal axarını tənzimləyir, insanların davranışına nizamlayıcı təsir göstərir;
4. Çağdaş dünyada sosial idarəetmə siyasi xarakterə malikdir;
5. Sosial idarəetmə insan fəaliyyətinin əsas növü, onun ətraf mühitə fəal münasibətinin bir forması olduğundan göstərilən fəaliyyətin vəzifə və məqsədlərini, vasitələrini və gedişini də əhatə edir (Vahidov, Ağayev, 2008: 92).

İdarəetmədə insanların ictimai həyatının və fəaliyyətinin təkcə obyektiv tələbatları yox, həm də onların mənafeləri, maraqları nəzərə alınır. Bu mənafeələr cəmiyyətdə qərarlaşmış mövqelərin saxlanılmasına yaxud yeniləşməsinə, dəyişməsinə istiqamətlənə bilər.

Sosial idarəetmənin bilavasitə vəzifəsi sosial sistemdə, təşkilatda sosial nizam yaratmaqdır. Sosial nizam sosial sistemin mütəşəkkilliyini, sosial hərəkətlərin qaydaya salınmasını ifadə edir. Bu o deməkdir ki, sosial nəzarət mövcuddur, müəyyən məhdudiyyətlər, sanksiyalar, normalar fəaliyyətdədir, sosial hərəkətlərin uyğunluğu, əlaqələndirilməsi, sabitliyi təmin edilmişdir. Sosial nizam yaratmaq kimi mürəkkəb vəzifəni

yerinə yetirmək üçün idarəetmə orqanı (idarəedici sistem) idarə olunan sistemlə müqayisədə daha yüksək sosial nizam səviyyəsinə malik olmalıdır. Bu, idarəetmənin ən ümumi qanunlarından biridir.

Sosial təşkilatlarda məqsədyönlü idarəedici təsirlə yanaşı sosial nizamın digər mənbələri (təşkilati qayda və özünütəşkil) də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilati qayda funksiyaların müəyyən səviyyədə ixtisaslaşmasını, sosial hərəkətlərin eyni istiqamətliyini və sinxronluğunu təmin etməlidir. Təşkilati effekt yüksək olduqca qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq imkanları da artır. Strukturlaşdırılmış sərt iyerarxik sistem bir tərəfdən sosial nizamın saxlanılmasına kömək edir, sosial hərəkətlərin qeyri - müəyyənliliyini aradan qaldırır, digər tərəfdən isə idarəetmə strukturlarının bürokratlaşmasını gücləndirir. Sərt iyerarxiyanın qüsurlarını zəiflətməyə kömək edən əsas mexanizm özünütəşkilidir. Sosial sistemlər yüksək dərəcədə özünütəşkil edən sistemlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də sosial idarəetmədə idarəetmə səyləri ilə sistemdə özünütəşkil meyilləri arasında optimal nisbət olması mühüm şərtidir.

Mövcud ictimai mütəşəkkilliklə sosial qrupların və ayrı - ayrı fərdlərin onun həddlərindən kənara çıxma səyləri arasında meydana gələn ziddiyyətlərin həlli yolları axtarılmalıdır. Çünki, sosial təşkilat təkcə müəyyən məqsədlərə çatmaq instrumenti yox, həm də müxtəlif mənafe və tələblərə malik adamları birləşdirən spesifik birlikdir. Bundan əlavə, real sosial qayda nəticə etibarilə çoxpilləli və rəngarəng özünütəşkil proseslərindən ibarətdir. Deməli, özünütəşkil sosial təşkilatın mahiyyətli xüsusiyyətidir. Məhz özünütəşkil sayəsində təşkilat canlı orqanizm kimi fəaliyyət göstərir, sosial qaydanı vaxtı keçmiş normalardan xilas edir və yeniləşdirir, dəyişən şəraitə uyğunlaşa bilir. Özünütəşkil proseslərinin məhdudlaşdırılması təşkilati strukturların köhnəlməsinə, idarəetmə münasibətlərinin bürokratlaşmasına, sosial nizam yaratmaq qabiliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır və nəticədə idarəetmənin effektivliyi azalır. Beləliklə, sosial idarəetmədə sosial nizamın üç mənbəyinə uyğun olaraq, idarəetmənin üç növündən bəhs etmək olar:

- a) idarə olunan sistemə bilavasitə idarəedici təsir;
- b) təşkilati qaydanı idarəetmə;
- c) özünüidarə (Vahidov, Ağayev, 2008: 93).

Müasir şəraitdə biz ictimai həyatın müxtəlif sahələrində əsaslı dəyişikliklərin şahidi oluruq. Bu proses dünya ölkələrini geniş miqyasda əhatə edərək, onların sosial-iqtisadi yüksəlişində qlobal meyillərlə səciyyələnir. Müasir dünyanın inkişafı, bu mənada, vahid bir üzvi prosesi xatırladır və burada ayrı-ayrı ölkələrin inkişafını bir-birindən təcrid olunmuş halda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Keçid dövründə baş verən proseslərin təhlili, ictimai həyatın özünəməxsus bir barometri olaraq, tarixi inkişafın obyektiv gedişində müəyyən rol oynayır. Bu dövr yeni sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və ekoloji ziddiyyətlərin, cəmiyyət və təbiət problemlərinin kəskinləşməsi ilə, digər bir tərəfdən isə onların təsiri altında yeni sosial münasibətlərin yaranması, yeni cəmiyyətin, sosial həyat şəraitinin və tiplərinin formalaşması ilə səciyyələnir (Əfəndiyev, 2018: 29).

Son illərdə həm dünya, həm də Azərbaycan elmi ədəbiyyatında belə bir ifadədən tez-tez istifadə olunur: «post-sovet sistemli transformasiya» bu ifadə bəzi ölkələrin, o cümlədən, Azərbaycanın yaşadığı keçid dövrünü daha düzgün səciyyələndirir, Eyni zamanda bu ifadədən məlum olur ki, cəmiyyətdə yeniləşmə prosesi onun bütün sahələrini (iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni) əhatə edir. Dərin təhlil bizə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda transformasiya prosesində bir sıra istiqamətləri ehtiva edən çoxşaxəli mürəkkəb prosesdir. Məsələn, iqtisadi həyat sahəsini nəzərdən keçirsək, görərik ki, cəmiyyətimizdə uzun illər ərzində mövcud olmuş iqtisadi prinsiplərdən fərqlənən prinsiplər əsasında yeni iqtisadi sistem formalaşmaqdadır və artıq öz bəhrələrini verməkdədir. Azərbaycan, bir sıra başqa ölkələr kimi, inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən sərbəst rəqabətə, mülkiyyət müxtəlifliyinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayır. Yeni iqtisadi sistemin qərarlaşması köhnə stereotiplərin ətaləti yenilərinin isə hələ tam formalaşmaması ilə səciyyələnir. İqtisadi sahədə geniş miqyaslı özəlləşdirmə, kapital yığılımı, daxili qiymətlərin liberallaşdırılması, daxili bazarların formalaşması və s. bazar iqtisadiyyatına keçidin özünəməxsus xüsusiyyətlərini təşkil edir (Vahidov, 2004: 206).

Cəmiyyətin idarə olunması idarəetmənin bir növü hesab edilir. İdarəetmənin sosiologiyası ilk növbədə cəmiyyətlə bağlıdır. Ümumiyyətlə isə idarəetmə elə bir prosesdir ki, o, həm cansız təbiəti, həm canlı təbiəti, həm də cəmiyyəti əhatə edir. Deməli, idarəetmənin növləri aşağıdakı kimidir:

1. Cansız təbiətin idarə olunması;
2. Canlı təbiətin idarə olunması;
3. Cəmiyyətin idarə olunması (sosial idarəetmə və yaxud idarəetmənin sosiologiyası).

Müasir dövrdə cəmiyyətin öyrənilməsi, onun idarə olunmasının səmərəli təşkili ən vacib məsələlərdəndir. Bu kontekstdə idarəetmənin sosiologiyası mühüm sahə kimi sosiologiya elminin ümumi inkişafı ilə sıx əlaqədardır (Vahidov, 2004: 207).

İdarəetməyə yığcam tərif kibernetika verir: idarəetmə - sistemin atributudur. Sistem bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən ibarət olan nə isə bir təməldir. Burada idarəetmə həmin elementlərin və onları birləşdirən əlaqələrin, sistemin bütün orqanizminin qarşılıqlı dinamik təsirlərinin öyrənilməsi nəticəsidir.

Sosial proseslərin idarə edilməsi materiyanın və insan varlığının hərəkətinin ali və daha mürəkkəb ictimai formaları ilə bağlıdır. Sosial proseslərin idarə edilməsi cəmiyyət həyatının təbii, texniki, iqtisadi və sosial tərəflərinin qarşılıqlı təsiri şəraitində həyata keçirilir.

İdarəetmənin üç tipini fərqləndirirlər: iqtisadiyyatın idarə edilməsi, sosial-siyasi idarəetmə (insanların müxtəlif qrupları arasında münasibətlərin və bu qrupların daxilindəki münasibətlərin idarə edilməsi, yəni insanların sosial davranışının tənzimlənməsi), cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənəvi həyatının idarə edilməsi (Qolonkova, Akuliç, Kuznetsov, 2007: 412).

Sosial proseslərin idarə edilməsinin cəmiyyəti və səmərəliliyi sosial-siyasi inkişafın subyektiv və obyektiv amilləri arasındakı əlaqələrin səviyyəsindən asılıdır. Obyektiv amil təbiətin və cəmiyyətin inkişafının insanların fəaliyyət, istiqamətlərini müəyyən edən şəraitindən, qanunauyğunluqlarından ibarətdir. Subyektiv amil insanların fəaliyyətidir. İdarəetmənin inkişaf dərəcəsi və keyfiyyəti aşağıdakılardan asılıdır:

- ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarının dərk edilməsinin səviyyəsindən;
- idarəetmənin alətləri və vasitələrinin adekvatlığından.

Sosial proseslərin idarə edilməsi - praktik fəndir. Onun da məqsədi elmlər sisteminin nailiyyətlərini ictimai praktikaya fasiləsiz tətbiq etməkdən ibarətdir. İnkişafın yüksək pillələrində idarəetmə ictimai sistemin bütün tərəflərinin inkişafına təsir göstərir, insanı dəyişdirir və inkişaf etdirir, eyni zamanda da dərinləşib təkmilləşdikcə özü də dəyişir.

Əməyin idarə edilməsi - sosial idarəetmənin əsasıdır, çünki məhz əmək ictimai varlığın və ictimai sərvətin təməlidir. Əmək prosesini üç fazaya bölmək qəbul edilmişdir: hazırlıq fazası (insan öz əməyinin məqsədini müəyyən edir və proqram işləyib hazırlayır), bilavasitə icra fazası (insan əmək alətinin köməyi ilə əmək cisminə təsir göstərir) və nəzarət fazası (insan əmək prosesinin gedisinə və nəticələrinə nəzarət edir).

Əmək siklinin hazırlıq və nəzarət fazaları bütün əmək prosesi boyunca iştirak edən idarəetmə funksiyaları ilə səciyyələnir. Sosial proseslərin idarə edilməsi sahəsində idarəetmənin obyektivi və subyektivi olaraq texniki inkişaf kimi element nəzərdən keçirilir. Bunun sayəsində insan özünün bilavasitə əməyini texniki sistemlərlə əvəz edir, avtomatlar yaradır (Qolonkova, Akuliç, Kuznetsov, 2007: 413).

Nəticə

Yekunda qeyd edə bilərik ki, idarəetmə hər zaman səlahiyyətlərin və hakimiyyətin prezumpsiyasına, aşağı təbəqənin yuxarı təbəqəyə tabeliyinə, sosial, mədəni və iqtisadi nemətlərə yiyələnməkdə bərabərsizliyə əsaslanır. Statusların və rolların şaquli və üfüqi diferensiasiyası müxtəlif şəkildə təsbit edilir. İdarəetmə kollektivlərin, qrupların və fərdlərin fəaliyyətinin müəyyən bir nizamı və rejimidir, nəzərdə tutulan qaydaların və normaların hüdudlarında göstərilən fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasıdır.

İdarəetmə piramidası qarışıq struktura malikdir. O, elə formada qurulmuşdur ki, onun konusunda səlahiyyətli və imtiyazlı vəzifələr durur. Bu piramidanın aşağı qatları üçün tamamilə imtiyazsız, yaxud da az imtiyazlı mövqelər xarakterikdir. Deməli, mövcud yerlərə nisbətdə yüksəlmək, irəliləmək iddiasında olanlar bir qədər çoxdur. Yüksəlmək və irəliləmək səyi idarəetmə karyerasının əsas motivlərindəndir.

İdarəetmənin strukturu əslində idarəetmə səviyyəsinin aşağıdan yuxarıya doğru nizamlı şəkildə yerləşməsidir. Burada adətən 3 əsas səviyyəni fərqləndirirlər: aşağı səviyyə (məsələn, baş ustalar, sex rəhbərləri); orta səviyyə (məsələn, bölmə rəhbərləri, şöbə); yüksək səviyyə (məsələn, böyük idarəedicilər, baş idarəedici). Bu, spesifik struktur hesab oluna bilər. Böyük kompaniyalarda bu səviyyələrin sayı arta bilər (müasir üçün, aşağı, kiçik, orta, yüksək, böyük səviyyə). Silahlı qüvvələrdə, regional və sahə idarəetmə orqanlarında idarəetmənin səviyyələri daha çoxdur. İcraçılarla (qulluqçularla və fəhlə) yüksək səviyyə rəhbərləri arasında əgər daha çox səviyyələr mövcuddursa, bu cür idarəetmə strukturunu şaquli idarəetmə strukturası adlandırırırlar. Rəhbərlik səviyyələri nisbətən az olduqda isə onu üfüqi idarəetmə strukturası adlandırırırlar.

Ədəbiyyat:

1. Vahidov F. Q., Ağayev T. B.. (2008) Sosiologiya. (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) Bakı, 131 s.
2. Əfəndiyev M.Ə. (2018) Sosiologiya: nəzəri problemləri və Qərb sosiologiyası. Bakı: Bakı, Universiteti. 718 səh
3. Qolonkova L.F, Akuliç M.M, Kuznetsov V.N. (2007) Ümumi sosiologiya. Bakı, 492 səh.
4. Vahidov F.Q. Sosiologiya (Dərslik). (2004) Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası, "Sosioloji elmlər" bölməsi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bakı, 295 səh.

Göndərilib: 19.01.2020

Qəbul edilib: 21.04.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/62/182-185

Хаяла Ахад гызы Багирова
Баку, Азербайджан
Hayala.bagirova@yandex.ru

РОЛЬ СЛЕДСТВЕННЫХ ВЕРСИЙ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Ключевые слова: преступление, обстановка совершения преступления, расследование, следственная версия

Role of investigative versions in determining the situation of the commission of the crime

Summary

The event of a crime, its preparation, as well as the concealment of traces of the committed act take place in specific conditions of place, time and other factors. These conditions affect the criminal act in different ways, develop independently or at the will of the participants in the crime, and mainly characterize a certain external environment, other factors of objective reality. Investigation of crimes is one of the most important tasks facing law enforcements. In a forensic analysis of a crime during the investigation, traces that make up elements of the external environment and other factors can be identified and studied. The analysis allows you to collect forensic information about the situation that arose at the time of the crime. A correct assessment of the situation in the commission of a crime will allow to put forward versions, plan investigative actions and operational-search measures. In turn, forensic versions are the basis for planning a crime investigation.

Key words: crime, setting of the crime, investigation, investigative version

Введение

Событие преступления, его подготовка, а также сокрытие следов совершенного деяния протекают в конкретных условиях места, времени и иных факторов. Вышеперечисленные условия по-разному влияют на преступное деяние, складываются независимо или по воле участников преступления и в основном характеризуют определенную внешнюю среду, другие факторы объективной реальности. Раскрытие и расследование преступлений являются одной из важнейших задач, стоящих перед правоохранительными органами. При криминалистическом анализе преступления в ходе расследования могут быть выявлены и изучены следы, составляющие элементы внешней среды и иные факторы. Анализ позволяет собирать криминалистически значимую информацию о той обстановке, которая возникла в момент преступления. Правильная оценка обстановки совершения преступления позволит выдвинуть версии, запланировать следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия. В свою очередь, криминалистические версии являются основой планирования расследования преступлений.

Обстановкой совершения преступления признается возможность его совершения на данном месте, в определенный промежуток времени. Обстановка совершения преступления как элемент криминалистической характеристики преступления имеет значение для всех преступлений.

Под понятием «ситуационная обстановка совершения преступления», в криминалистике, следует понимать совокупность сведений, характеризующих объективную, субъективную и психологическую среды, сформировавшиеся на определенный момент расследования. Анализ и оценка ситуационной обстановки совершения преступления влияют на выбор тактического решения в конкретной ситуации расследования. [2, с.438]

Правильная оценка ситуационной обстановки совершения преступления позволит выдвинуть версии, проверить их, запланировать следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия.

Исследование обстановки совершения преступления представлен в виде алгоритма действий следователя при изучении обстановки совершения преступления. К ним относятся следующие действия: 1) установление факта совершения преступления; 2) выявление закономерных связей между элементами обстановки совершения преступления и преступлением; 3) выявление связей обстановки совершения преступления со способом совершения преступления; 4) выявление связей обстановки совершения преступления с личностью потерпевшего; 5) выявление связей обстановки совершения преступления с личностью преступника; 6) принятие решения о направлении расследования и поиска преступника с учетом анализа сведений об обстановке совершения преступления. [5, с.247]

Главными условиями успешного исследования являются: 1) быстрота и оперативность следственной работы, тщательная разработка версий; 2) правильный выбор следственных действий; 3) знание криминалистической характеристики, представляющую систему сведений о типичных признаках определенной категории преступлений, которые позволяют осуществить процесс раскрытия и расследования преступления.

Первоначальные следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия определяются ситуацией начального этапа расследования. Часть этих действий проводится в любой ситуации (например, при расследовании убийства с обнаруженным трупом: осмотр места происшествия, назначение судебно-медицинской экспертизы, допросы свидетелей). В простых расследованиях, где большинство обстоятельств преступления известно с самого начала, первоначальный этап охватывает расследование от возбуждения уголовного дела до предъявления обвинения. В сложных расследованиях первоначальный этап включает неотложные и связанные с ними иные следственные действия, в ходе которых собирается исходная информация, позволяющая построить развернутые следственные версии и составить план расследования. План расследования по делу составляется после построения следственных версий. [1]

При раскрытии и расследовании преступлений и судебном следствии происходит постепенное собирание доказательственной и иной информации, начиная от вероятностных предположений и заканчивая достоверными знаниями о расследуемом преступлении.

А.М.Ларин считает: «С переходом от незнания к знанию, от неполного, неточного знания к более точному тесно связано уголовно-процессуальное и криминалистическое понятие версии. Версия есть разновидность гипотезы — предположительного объяснения какого-либо явления для установления истинного их характера или содержания путем особого метода собирания данных, чтобы выдвинутое объяснение превратилось в достоверность или отпало, оказавшись опровергнутым. [6, с.76]

Значимость криминалистических версий состоит в том, что составляют основу для дальнейшего планирования расследования преступления, помогают установить истину по делу.

Криминалистическая версия – это основанное на фактических данных предположение о сущности или отдельных обстоятельствах события, имеющего признаки преступления, принятое к проверке следователем либо иным уполномоченным на то лицом при решении вопроса о возбуждении уголовного дела, расследовании или судебном разбирательстве по делу. [3, с.378]

Версия как мысленная, логическая модель познаваемого объекта в своем развитии проходит три стадии: 1) выдвижение версии; 2) разработка версии и выведение из нее следствий; 3) проверка предполагаемых следствий и сопоставление их с теми обстоятельствами, которые уже установлены.

Основой построения версий являются фактические данные, касающиеся исследуемого события. Особенное место в этом плане занимает криминалистическая характеристика определенного вида преступления.

При построении версий используются такие логические методы, как индукция и дедукция, анализ и синтез, аналогия. Индукция-умозаключение, идущее от частных посылок к общему выводу. Дедукция-выведение частных следствий из общего положения. Анализ-исследование отдельных свойств, сторон явления. Синтез-исследование выделенных посредством анализа признаков. [8, с.156]

Версия признается достоверной в том случае, когда следы, факты, обстоятельства, модели которых выведены, установлены на основе доказывания.

Основанием выдвижения версий являются: доказательства, то есть фактические данные, полученные процессуальным путем; сведения, полученные из случайных источников (анонимных сообщений); данные, полученные при проведении оперативно-розыскных мероприятий; интуиция-результат опыта, логического мышления. [7, с.31]

При выдвижении версий необходимо учитывать: предмет преступного посягательства, следы применения оружия, следы пальцев рук, следы на одежде и иных предметах.

Версии в криминалистике принято классифицировать по разным основаниям. В зависимости от субъекта, выдвигающего и проверяющего версии, они подразделяются на следственные, оперативно-розыскные, экспертные и судебные. По кругу фактов и обстоятельств, охватываемых версиями, последние делятся на общие и частные. Общие версии касаются события преступления (например, убийство, самоубийство), а частные – предположительные суждения по поводу отдельных элементов расследуемого преступления: относительно виновного, целей и мотивов преступника и т.д. [7, с.32]

Существуют и другие виды версий: по отношению к предмету доказывания версии подразделяют на обвинительные и оправдательные, по степени вероятности – на маловероятные и наиболее вероятные, по частоте выдвижения – на типовые и атипичные.

Выявление свойств элементов криминалистической характеристики преступления необходимы для установления криминалистической характеристики отдельных видов преступлений. При отсутствии достоверной информации об отдельных сторонах преступного события выявленные признаки используются для построения следственных версий.

Следственная версия — это вероятное объяснение события, предположение о его возможности. Она важна для того, чтобы определить, в каком направлении вести расследование, где искать доказательства. Однако сами по себе версии никоим образом не могут служить достаточными основаниями для принятия процессуальных решений, в том числе о возбуждении уголовного дела. Следственные версии используются при исследовании события, имеющего признаки преступления, и выдвигаются в случае возбуждения уголовного дела. Субъектом построения следственных версий может быть только должностное лицо, ведущее расследование (следователь, прокурор).

Следственные версии относятся к обстоятельствам конкретного уголовного дела, основываются на фактических данных, полученных процессуальным путем, на доказательствах. Проверка следственных версий образует новые доказательства.

К следственным версиям предъявляются два основных требования: обоснованность и охват всех реально возможных объяснений дела. Обоснованность версии означает, что предположение следователя базируется на достоверной информации.

Версия перестает быть предположением и становится достоверным источником информации, когда все выдвинутые версии о данном обстоятельстве были проверены, нашли объективное подтверждение или же были опровергнуты.

Проверка версии состоит в обнаружении фактических данных, подтверждающих либо опровергающих версию. Проверка должна обеспечивать установление истины по расследуемому делу, поэтому она проводится на основании доказательств, полученных в предусмотренном законом порядке.

В процессе расследования строятся и проверяются множество версий. При этом нельзя оставлять без проверки ни одной версии. Проверка только одной версии может повлечь необоснованное привлечение к уголовной ответственности лиц, не виновных в совершении преступления.

Как правило, в начальный период расследования ввиду неполноты данных о событии необходимо строить одновременно несколько версий, по-разному объясняющих происхождение фактов. [4, с.91] Это обеспечивает наиболее полное, всестороннее и объективное их изучение, а также предотвращает допущение ошибок. Несоблюдение этого условия приводит к тому, что преступление останется нераскрытым.

Например, факт смерти человека можно объяснить с позиции логики и криминалистики несколькими причинами: убийством, самоубийством, несчастным случаем. Именно эти возможные предположения лежат в основе осмотра места обнаружения трупа, назначения судебно-медицинской экспертизы. Они формулируются следователем в качестве версий для производства данных следственных действий.

Заключение

Любое совершаемое преступление связано с окружающей обстановкой и поэтому оставляет в ней определенные следы — "отпечатки" события, которые бывают материальные (следы рук, орудий взлома и т.д.) и нематериальные (идеальные, в сознании людей). На основании этих следов возможно установить время, место, способ, механизм и другие обстоятельства события преступления. В ходе расследования должны быть даны различные объяснения указанным и другим обстоятельствам совершенного преступления с помощью версий и методов логического мышления. Основание для построения версии дает любая информация, поступившая к следователю из любого источника, включая анонимный. Раскрытие преступления является процессом познания явлений, произошедших в прошлом. Вместе с тем процесс установления истины при расследовании преступлений имеет и некоторые специфические черты. По общему правилу следователь имеет дело не с самим противоправным деянием, а с его негативными последствиями. Установление истины при расследовании преступлений идет по пути построения гипотез на основе имеющихся исходных данных. Основой планирования расследования преступлений являются криминалистические версии. Следовательно, метод построения и проверки следственных версий является основным, главным структурно-функциональным звеном в процессе раскрытия преступлений. От правильного построения следственных версий зависит весь ход расследования. Исходя из всего вышесказанного, необходимо отметить что достоверная версия играет значимую роль при определении обстановки совершения преступления, что является основной информационной базой, содержащей сведения и о других элементах криминалистической характеристики преступления.

Литературы

1. Закон Азербайджанской Республики об оперативно-розыскной деятельности, 28 октября 1999 года № 728-IQ, (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.11.2018 г.). <https://m.mia.gov.az/index.php?/ru/content/29351/>
2. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. проф. Р.С.Белкина, М., 2010, с.990
3. Белкин Р.С., Курс криминалистики, М., 2001, с.378
4. Васильев А.Н., Якубович Н.А., Планирование расследования преступлений, Юридическая литература, 1997, с.91
5. Крылов В.В., Криминалистическая характеристика преступления, ее содержание и роль в построении методики расследование конкретного вида преступлений, М., 1984, с.247
6. Ларин А. М., От следственной версии к истине, М., Юридическая литература, 2003, с.76
7. Шурухунов Н.Г., Криминалистика, М., 2009, с.30-32
8. Яблоков Н.П., Криминалистика, М., 2010, с.156

Рецензент: доц. Д.Мамедова

Göndərilib: 06.01.2021

Qəbul edilib: 07.01.2021

VALUE ADDED TAX IN THE EUROPEAN UNION

Summary

Value-added tax is an indirect tax based on the sale value of goods, production and non-manufactured goods as an object of taxation. According to the mechanism and procedures for the calculation and payment of value added tax, this tax is not directly imposed by a particular person, but applies to consumers in the process of return. In this case, the value added tax is neutral for securities. In addition, value added tax is universal and is characterized by the difference between purchases at each stage of production and turnover. In connection with the calculation of value added tax, the taxpayer's tax liability to the budget consists of the difference between the amount of tax assessed on taxable turnover and the amount of tax to be deducted in accordance with the documents.

Key words: *European Union, value Added Tax, tax, tax system*

Introduction

Value added tax (VAT) is a general tax levied on all goods and services purchased or sold for use or consumption within the EU. VAT is calculated on the value added of goods and services by a trader at each stage of the production and distribution chain. [1, p.467] Unlike sales and consumption taxes, VAT is a multi-stage tax levied at each stage of the supply chain. Partial payments are collected by the system. Allows taxable persons (enterprises designated for VAT purposes) to deduct from VAT the amount of VAT paid for trade purchases in the previous (production) stage. This system ensures that the tax is neutral regardless of the number of transactions. The principles and structure of VAT are included in EU law. However, the EU still consists of many different countries. Although local VAT legislation may differ significantly, VAT legislation has been largely harmonized.

In the post-World War I period, Germany introduced a VAT form instead of the country's current turnover tax system. A turnover tax is similar to VAT. Both are a form of indirect taxation. The main difference between the two is the intermediate and probable capital goods taxes of the turnover tax. The tax is applied at every stage of production and distribution. VAT levies a tax on value added at the stage of production and final sale. Turnover tax possessed a serious problem because with this tax was the "cascading effect," literally understood as the tax-on-tax effect. [2, p. 4] The tax creates a trace of taxes collected from the first stage of production. to the final stage of retail distribution.

(First Directive 67/227 / EEC on Harmonization of EU Member States' Turnover Tax Legislation April 11 Adopted in 1967. This Directive was subsequently amended by Directive 69/463 / EEC of 9 December 1969 and 77/388 / EEC of 17 May 1977.

Finally, on the general system of VAT November 28 Directive 2006/112 / EC of 2006 was adopted and referred to this Directive Amended by Directive 2006/138 / EC).

January 1, 1972 with turnover taxes of the last Member States they switched to a common VAT system, but did not fully align rates and exemptions. Subsequent amendments to the Directive marked the beginning of the second phase in this area, requiring states to fully align their rates and exemptions, and to strengthen control in this area. [3 p 44] This Directive sets out the terms of the general VAT system in the European Union. The overall system is based on the principle of neutrality, so the same tax burden should be applied at all stages of production and distribution of similar goods and services within the borders of each state. According to the provisions of the Directive, VAT is a general consumption tax applied to commercial activities related to the production and distribution of goods and services. The general VAT system applies to goods and services purchased and provided for consumption within the EU. VAT is calculated on the value added of goods and services at all stages of production and distribution. VAT for taxpayers (registered for VAT purposes) are collected in installments at appropriate stages, allowing other taxpayers to be reimbursed for VAT in exchange for goods and services they purchase. This mechanism indicates that the tax is neutral, regardless of the number of transactions. [4 p 555]

The first harmonization of VAT in EU has begun with the first two VAT Directives (1. Directive and 2. Directive) which were adopted in 1967. In 1977 with adoption of Sixth VAT Directive, VAT coverage has become uniform among EU countries. The sixth directive was repealed by the VAT Directive no

2006/112/EC on 1 January 2007. By adoption of Directive no 2006/112/EC, VAT system in Europe which has been changed many times so far, has turned into a more simple system. Currently, VAT legislation in Europe is carried out in accordance with this Directive. According to this Directive, generally in EU, VAT is calculated on the price of goods and services supplied by taxable persons. The taxable persons have the right of deduction of value added taxes paid previously at the stage of purchasing of goods and services which are used for their business activities. In EU, the supply of goods and services by the taxable persons, the Intra Community acquisition of goods, and the importation of goods are subject to VAT. The Intra Community Acquisition means that VAT is due in the member states where the goods arrive and exempted in the member states that the goods are dispatched only when the transaction occurs between the taxable persons. As a result of intra community acquisition, VAT is not charged in customs. Customs controls haven't been exercised in transferring goods between EU member states since abolition of routine Customs and fiscal controls at frontiers on 1 January 1993. In EU, some supplies are exempted from VAT. VAT system in EU has a dual structure in terms of exemptions. There are some exemptions where the supplier is allowed to deduct his input VAT, while there are some other exemptions where the supplier is not allowed to do so. In this study, general aspects of VAT system in EU are mainly discussed. Some other significant subjects will be discussed in the articles which will be published in the following editions, thereby as a result of these series of articles general framework of VAT system in EU will be explained.

VAT is a tax levied on goods and services purchased by end users. It depends on the price elasticity of taxable goods and services. For example, as price elasticity increases, small price increases also significantly reduce demand. VAT is guided by the principles of traditional fiscal policy, which combines impartiality, efficiency, reliability and simplicity, efficiency and fairness and flexibility. [5, p. 14] The VAT system ensures that there is no unfair competitive advantage provided for domestic or foreign trade. However, it can reduce international trade and limit consumer choices. To counteract this, the principle of appointment must be applied. According to this principle, exports are exempt from VAT and imports are taxed on the same basis and in the same proportion as domestic prices. The tax system of the European Union is controversial because it consists of twenty-five national tax systems of individual member states. The process of standardization of EU tax legislation is not aimed at abolishing national legal systems. According to the common tax policy assumptions of the Union, this function is a distinctive feature of the system of supporting the process of standardization of coordination of tax systems of member countries and directing the implementation of the provisions of the Treaty establishing Europe. Unity to compel Member States only for the purposes for which they are to be obtained, and in many cases to issue special legislative decisions based on the domestic law of the Member States. The area of adaptation is limited to areas that are important for integration processes [6, p. 7] the extraordinary importance of adaptation measures in relation to VAT results in at least several reasons. The first reason is that it is an efficient, reliable and very stable source of income for national budgets in all EU member states. The second reason is the main role of this tax as a primary tool to ensure appropriate conditions for the free movement of goods, services and capital in the European Common Market, based on the rules of fair competition. The third reason is the numerous non-financial effects that this tax has on both businesses and individuals / households. This work is devoted to the VAT function in the European Union. A detailed analysis will be made of the structure of the rates and the objective scope of VAT and the importance of this tax for the budget revenues of the Commonwealth.

VAT (Value Added Tax) is a net multi-stage sales tax that taxes all participants in trade. All stages of the production and distribution cycle are subject to this tax. Legally, each stage of sales is taxable, while in the economic sense, only the final consumer is taxed. The idea of this tax is based on the fact that in the transfer of each product to another agent, the agent adds a so-called added value to the product to which each agent must pay tax [7, p. 67] the tax is always included in the price of the goods or services and is added to the net price. Since the harmonization of tax systems in the European Union, VAT is indirectly determined by the deduction method as the difference between the sales tax and the tax levied on goods delivered by suppliers on invoices prepared for raw materials, services, as well as fixed assets. The construction of this tax does not determine the tax capacity this capacity is based on certain facts or economic events that give rise to an obligation to pay VAT.

In general, a single zero rate is applied to exports, which allows comparing international prices and imposing taxes on both domestic and imported products. The refund of all taxes paid in the pre-export stages to exporters, and at the same time equalizing the tax on importers with the costs incurred in a particular country, does not affect the VAT turnover. It should also be noted that, in addition to stimulating exports with foreign countries and even sufficiently developed economic neutrality, the value added tax has not

deformed the replacement of the factor of production. Does not motivate production concentration due to lack of assembly.

An additional distinctive feature of the value added tax is the substantial uniformity of tax rates within a given country. Even if reduced rates are used, the majority of goods is taxed by means of the basic rate. The significant uniformity of VAT rates and its prevalence result in a situation where it cannot be perceived as an instrument distorting the income of business entities. The effect of such elements of the tax construction as rate and tax base is therefore not distorted, either. A large number of sales tax rates, on the other hand, results in price distortion. The tax not only becomes a tool for national income redistribution, but also a regulator for society's purchasing power. Under conditions of market competition, where possibilities of tax transfer are restricted, diverse rates may influence the profit results, thus they can also influence the investment trends of business entities. Unfavorable from the companies viewpoint are frequent sales tax rate changes. Since sales taxes are price-determining, their change influences alterations of the demand structure (indirectly also the supply structure). Certain areas may also be exempted from VAT (subjectively or objectively). It should be noted that objective exemptions from VAT, typically being a subjective tax, negatively influence economic mechanisms and often lead to abuse.

In general, value added taxes are considered to be consumption taxes that are collected by taxable persons on a transaction basis, i.e. upon the supply of goods and services, which is also why, as noted already, they are, without exception, classified as indirect taxes. The particularity of value added taxes is that they are strictly speaking not imposed on the addition of value to products and services by taxable persons, but on the consumption, or rather acquisition, of the products and services by the end consumer.[8, p 1] Since taxes on consumption generally refer to taxes on the acquisition of goods and services by individuals for their personal use or satisfaction,[9, p 1] the question has been raised whether consumption taxes should not instead be defined as "taxes on expenditures"[10, p 26] It is true that "consumption" is a rather undefined concept and that in most cases the supplier will have no idea of when and where the actual consumption or use of his products or services takes place. Moreover, it is never the effective "use" of a product that is taxed. If the buyer of a product does not eventually use it, the tax can indeed not be recovered on the grounds that the product or service was not actually used. Furthermore, the only (taxable) event that generally can be located in place and time is where and when the transaction between the supplier and the buyer took place. Finally, consumption can only be taxed if we can express its value in monetary units, which can probably be usefully established only at the moment of acquisition. As summarized by Van Brederode: "The monetary value of consumption finds embodiment in the expenditure made to purchase it". Therefore, it is probably more correct to refer to "taxes on consumption expenditures" rather than to "consumption taxes", but in the context of this study, the question is little more than a semantic one and the term "consumption tax" is traditionally used in the literature.

Value added tax is

- A general tax applicable, in principle, to all commercial activities related to the production and distribution of goods and the provision of services. However, if the annual turnover of this person is less than a certain threshold (threshold) that differs according to the Member State, the person does not have to pay VAT on sales.
- A consumption tax because it is borne ultimately by the final consumer. It is not a charge on businesses.
- Charged as a percentage of price, which means that the actual tax burden is visible at each stage in the production and distribution chain.
- Collected fractionally, via a system of partial payments whereby taxable persons (i.e., VAT-registered businesses) deduct from the VAT they have collected the amount of tax they have paid to other taxable persons on purchases for their business activities. This mechanism ensures that the tax is neutral regardless of how many transactions are involved.
- Paid to the revenue authorities by the seller of the goods, who is the "taxable person", but it is actually paid by the buyer to the seller as part of the price. It is thus an indirect tax.

Conclusion

The main purpose of harmonizing indirect taxes in countries of the European Union was the desire to ensure tax neutrality within internal trade. Indirect taxes in individual Community countries are diversified, the creation of the internal market, however, made it partly possible to unify the consumption tax system in such a way that it does not disturb the free movement of goods and services, as well as the production factors between these countries. The process of bringing closer the tax systems of European Union countries is difficult and lengthy. This is proven by the fact that despite harmonizing the value added tax for many years,

as of 2007 there are still 27 separate VAT systems with no sight of one, Community-wide solution. Difficulties with regard to the process of unifying tax rates can be first and foremost explained by the fact that member states are afraid of negative consequences of such actions for their national economies, including the national budget balance and social considerations. We cannot resist the impression that in Poland reduced rates were introduced due to social reasons, whereas the majority of these preferences were given up for fiscal reasons. Restricting the application scope of the preferential rate was mostly imposed by the state's expenditure needs, not social or economic reasons. Reducing the scope of the VAT zero rate and reduced rates (e.g. medicine and telecommunication services), even though fiscal reasons were most significant, have always been justified by Union regulations. The analysis shows that indirect taxes, especially VAT, are a significant source of supplying the state budgets of EU countries. In Poland, income from VAT is a main source of budget income. In the analyzed years we also observe a distinct process of shifting the burden of supplying the Polish budget to Value Added Tax.

References

1. Hellerstein, Walter and Gills, Timothy. The VAT in European Union. View on Vat: Tax Notes, April 26, 2010
2. Lee, Tuan Minh. Value Added Taxation: Mechanism, Design and Policy Issues, World Bank, May 2003. Pg 4
3. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. (2011). Xarici ölkələrin vergi sistemi. Bakı: "İqtisad Universiteti"
4. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Dərslük. Bakı, 2010
5. Madeleine Merckx, Establishments in European VAT. Kluwer Law International, 2013.
6. A. van Doesum, H. van Kersten and G. van Norden, Fundamentals of EU VAT law. (Kluwer Law International BK, The Netherlands 2016), p. 7.
7. Copenhagen Economics. Study on reduced VAT applied to goods and services in the Member States of the European Union: Final Report. June 2007: pg 67
8. L.Ebrill et al., The Modern VAT (IMF 2001), p 1.
9. A.Schenk & O.Oldman, Value Added Tax: A Comparative Approach (Cambridge Tax Law Series 2007), p. 1.
10. Kaldor proposed a direct tax on consumption that could be paid directly by consumers to the government (N. Kaldor, An Expenditure Tax (George Allen and Unwin 1955)). Van Brederode notes that in practice, "direct consumption taxes" are seldom used (R. Van Brederode, Sales Taxation (Kluwer 2009).

Rəyçi: h.f.d. G. Abbasov

Göndərilib: 24.01.2021

Qəbul edilib: 25.01.2021

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

Kubra Muxtar Aliyeva

Temple sculptures of manna magus and their picturing in Tabriz carpets of XIX century 5

Erdoğın Köycü

Prof. Dr. Ahmet Yücel'in hayati eserleri *hadis usulü* adlı eserindeki "hadis ilimleri" bölümünün muhtevâ ve kaynakları açısından değerlendirilmesi 20

Əli Umud oğlu Əliyev

Xalq təqvimi, bəzi tarixi gün, adət-ənənə və mənəvi dəyərlərimiz 37

Teyyub Arıx oğlu Quliyev, Jalə Elman qızı Qəniyeva

Müasir Azərbaycan dilində somatik ifadələrin mənbələri 43

Xəyalə Xəqani qızı Kələsova

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində distant təhsilin hüquqi təminatı məsələləri 46

Тарлан Рустам оглы Арифджанов

Вопросительные предложения в современном русском языке 50

Инна Алимовна Хатипова

О методах и формах организации музыкального воспитания учащихся в классе специального фортепиано 53

Назлы Ариф гызы Абдуллаева

Билингвизм как важный фактор методики обучения иностранному языку 57

Насиба Эргашевна Сабирова

Хоразм воҳасида бахшичилик анъаналари тарихи ва тараққиёти 62

Erdoğan Köycü

Üsküdar'da bir hadis âlimi prof. Dr. Raşit Küçük'ün hayati eserleri hadis ve sünnete dair bazı görüşleri 68

İlqar Heydər oğlu Abdullayev

Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələri bayatı və nağıllarda 78

Afət Aban qızı Bayramova

Модели обучения 81

Kifayət Qurban qızı Mənsimova

Perfeksionizm: səbəbləri və inkişaf xüsusiyyətləri 85

Nubar Elsevər qızı Bəşirli

Nobel qardaşları və onların Bakı nefti ilə ilk tanışlığı 89

Melek Anday Rifat qızı Tolunay

Vaginizmin psixoloji-fizioloji xarakteristikası 94

Kifayət Qurban qızı Mənsimova

Nailiyyətin motivasiyası, özünütənzimləmə və təhsil müvəffəqiyyəti 98

Səmayə Məhərrəm qızı Həbibova

Azərbaycanda multikulturalizmin konstitusiya hüquqi əsasları 102

Aytac Vazeh qızı Tağıyeva

Ümumtəhsil məktəblərinin tam orta təhsil səviyyəsində coğrafiya fənninin məzmununda Azərbaycan coğrafiyasının tədrisi 106

Gülnaz Tahir qızı Həsənova

Влияние информационного фактора на современные международные отношения 111

Парвана Байрам гызы Бабаева

Общий характер правового регулирования конституционных правоотношений 117

Sümeyrə Hüseyn qızı Avcı

Kəkələyən uşaqların nitq xüsusiyyətləri 121

Leyli Ələvsət qızı Məmmədova	
Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri ilə əməkdaşlıq edən şəxslərin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	125
İlahə Adil qızı Məcidova	
Stiven Kinqin ədəbi irsinin konseptual şərhı	129
Sirus Rafiq Asgarov	
China's post-coronavirus economic situation	132
Natiq Elməddin oğlu İbrahimov	
Azərbaycan hüquq sistemində kommərsiya srrinin inkişaf tarixi	138
Хаяла Ахад гызы Багирова	
Анализ обстановки совершения преступления как элемента криминалистической характеристики преступления	142
Ülkər Yaşar qızı Elmanlı	
Prezidentin qanunvericilik hakimiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi	145
Muxtar Tahir oğlu Nəbili	
Sosial idarəetmənin strukturu və əsas xüsusiyyətləri	149
Хаяла Ахад гызы Багирова	
Роль следственных версий в определении обстановки совершения преступления	152
Nigar Yadulla Shahgaldiyeva	
Value added tax in the European Union	156

Çapa imzalanmışdır: 08.02.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 24
Sifariş: 348

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

